

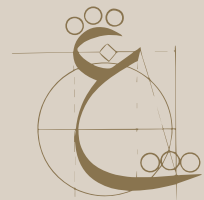

kadim

SAYI / ISSUE 8 · EKİM / OCTOBER 2024

08

kadim

*“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.

kadim

Osmanlı araştırmalarına münhasır, altı ayda bir (Nisan ve Ekim) neşredilen, açık erişimli, çift kör hakem sistemli akademik dergi

A double-blind peer-reviewed open-access academic journal that is published semiannually (April and October) in the field of Ottoman Studies

SAYI | ISSUE 8 • EKİM | OCTOBER 2024

İMTİYAZ SAHİBİ | PROPRIETOR

Burhan ÇAĞLAR

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ | MANAGING EDITOR

Ömer Faruk CAN

İRTİBAT | CONTACT

Kadim • Sakarya Üniversitesi

Esentepe Kampüsü, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, A Blok, Ofis: 110,
Serdivan/Sakarya (Türkiye) 54050

Telefon | Phone • 00 90 264 295 60 15

İnternet Adresi | Webpage • dergipark.org.tr/kadim • kadim.sakarya.edu.tr

E-posta | E-mail • kadim@sakarya.edu.tr

TASARIM | DESIGN Hasan Hüseyin CAN

BASKI | PRINTED BY

MetinCopyPlus • Artı Dijital & Baskı Merkezi

Türkocağı Cad. 3/A Cağaloğlu - Fatih / İstanbul

BASIM TARİHİ | PRINT DATE • EKİM | OCTOBER 2024

ISSN 2757-9395 • E-ISSN 2757-9476

ÜCRETSİZ | FREE OF CHARGE

Kadim'deki makaleler, [Creative Commons Atıf-Gayriticari 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Bilimsel araştırmaları kamuya ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracakı ilkesini benimseyen dergi, tüm içeriğine anında Libre açık erişim sağlamaktadır. Makalelerdeki fikir ve görüşlerin sorumluluğu sadece yazarlarına ait olup Kadim'in görüşlerini yansıtmazlar.

Articles in Kadim are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) International License. Kadim provides immediate Libre open access to its content on the principle that making research freely available to the public supports a greater global exchange of knowledge. Authors are responsible for the content of contributions; thus, opinions expressed in the articles belong to them and do not reflect the opinions or views of Kadim.

“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”

DergiPark

EDİTÖR
EDITOR-IN-CHIEF

Arif BİLGİN | Yükseköğretim Kurulu

YAYIN KURULU
EDITORIAL BOARD

Necmettin ALKAN | Sakarya Üniversitesi
Serpil ATAMAZ | California State University, Sacramento
Zahit ATÇIL | Boğaziçi Üniversitesi
Fatih BOZKURT | Sakarya Üniversitesi
Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI | Marmara Üniversitesi
Büşra ÇAKMAKTAŞ | Sakarya Üniversitesi
M. Talha ÇİÇEK | İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Filiz DIĞIROĞLU | Marmara Üniversitesi
Ella FRATANTUONO | University of North Carolina at Charlotte
Selim KARAHASANOĞLU | İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Miraç TOSUN | Karadeniz Teknik Üniversitesi
Kenan YILDIZ | İstanbul Medeniyet Üniversitesi

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ
WRITING AND LANGUAGE
EDITORS

Burhan ÇAĞLAR | Sakarya Üniversitesi
Burak ÇİTİR | Sakarya Üniversitesi
Mehmet KERİM | Sakarya Üniversitesi
Bünyamin PUNAR | Sakarya Üniversitesi

KİTAP İNCELEME EDİTÖRÜ
BOOK REVIEW EDITOR

Ömer Faruk CAN | Sakarya Üniversitesi

TÜRKÇE DİL EDİTÖRLERİ
TURKISH LANGUAGE
EDITORS

Sedat KOCABEY | Sakarya Üniversitesi
Büşranur KOCAER | İbn Haldun Üniversitesi
Muhammed Emir TULUM | İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRLERİ
ENGLISH LANGUAGE
EDITORS

Didar Ayşe AKBULUT | Marmara Üniversitesi
İrem GÜNDÜZ-POLAT | Sakarya Üniversitesi
Hâcer KILIÇASLAN | Sakarya Üniversitesi

MİZANPAJ VE SOSYAL
MEDYA EDİTÖRÜ
LAYOUT AND SOCIAL MEDIA
EDITOR

Büşranur BEKMAN | Sakarya Üniversitesi

YAYIN SEKRETERİ
SECRETARIAT

Yusuf İslam YILMAZ | Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

DANIŖMA KURULU
ADVISORY BOARD

Houssine ALLOUL | University of Amsterdam
Feridun BİLGİN | Mardin Artuklu Üniversitesi
Hüseyin ÇINAR | Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Roger DEAL | University of South Carolina Aiken
Randi DEGUILHEM | Aix-Marseille University
Şefaattin DENİZ | İstanbul Üniversitesi
Ümit EKİN | Sakarya Üniversitesi
Kübra FETTAHOĞLU | Kırklareli Üniversitesi
Davut GUTMAN | Manhattanville College
Davut HUT | Marmara Üniversitesi
Mehmet İNBAŖI | Erciyes Üniversitesi
Kezban ACAR KAPLAN | Celal Bayar Üniversitesi
Mehmet KURU | Sabancı Üniversitesi
Milena METHODIEVA | University of Toronto
Michalis N. MICHAEL | University of Cyprus
Ali Fuat ÖRENÇ | İstanbul Üniversitesi
Erol ÖZVAR | Yükseköğretim Kurulu
Kazuaki SAWAI | Kansai University
Tsvetelina TSVETKOVA | Balkan History Association (BHA)
Yunus UĞUR | Marmara Üniversitesi
Francesco VIOLANTE | University of Bari Aldo Moro
Anđelko VLAŖIĆ | University of Osijek
Sadık YAZAR | İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Hale YILMAZ | Southern Illinois University at Carbondale
İlhami YURDAKUL | Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

DİZİNLER VE VERİTABANLARI | INDEXING AND ABSTRACTING

SCOPUS

TR DİZİN

dergipark.org.tr/kadim/indexes

HAKEM LİSTESİ
LIST OF REVIEWERS

- Alfabetik olarak sıralanmıştır. Hakemlik için ilgili alanda doktora derecesi aranmaktadır.
- Sorted alphabetically. For refereeing, a PhD degree in the relevant field is required.

Betül İPŞİRLİ ARGİT

Marmara Üniversitesi | betulargit@gmail.com
ORCID: [0000-0002-1917-7434](https://orcid.org/0000-0002-1917-7434).

Meltem Begüm SAATÇİ ATA

Akdeniz Üniversitesi | melbesa@gmail.com
ORCID: [0000-0002-1679-8892](https://orcid.org/0000-0002-1679-8892).

Erkan ATAĞ

Sakarya Üniversitesi | erkanatak@sakarya.edu.tr
ORCID: [0000-0002-8977-8999](https://orcid.org/0000-0002-8977-8999).

Kaya BAYRAKTAR

Yalova Üniversitesi | kayabayr@gmail.com
ORCID: [0000-0002-9414-5280](https://orcid.org/0000-0002-9414-5280).

John CURRY

University of Nevada | john.curry@unlv.edu
ORCID:

Şefaattin DENİZ

İstanbul Üniversitesi | sefaattin@gmail.com
ORCID: [0000-0002-1333-5657](https://orcid.org/0000-0002-1333-5657).

Kübra FETTAHOĞLU

Kırklareli Üniversitesi | kubrafettahoglu@yahoo.com
ORCID: [0000-0001-9620-6473](https://orcid.org/0000-0001-9620-6473).

Hamdi GENÇ

İstanbul Medeniyet Üniversitesi | hamdi.genc@medeniyet.edu.tr
ORCID: [0000-0003-1139-4351](https://orcid.org/0000-0003-1139-4351).

Kenan GÖÇER

Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi | kenangocer@subu.edu.tr
ORCID: [0000-0003-4947-0399](https://orcid.org/0000-0003-4947-0399).

Doğan GÜRPINAR

İstanbul Üniversitesi | dogangr@gmail.com
ORCID: [0000-0002-0609-4533](https://orcid.org/0000-0002-0609-4533).

Nicole Silvia KANÇAL

Marmara Üniversitesi | nicole.kancal@marmara.edu.tr
ORCID: [0000-0002-4480-6191](https://orcid.org/0000-0002-4480-6191).

Hasan Taner KERİMOĞLU

Dokuz Eylül Üniversitesi | taner.kerimoglu@deu.edu.tr
ORCID: [0000-0001-8636-2253](https://orcid.org/0000-0001-8636-2253).

Mustafa Çağhan KESKİN

İstanbul Üniversitesi | caghankeskin@istanbul.edu.tr
ORCID: [0000-0002-6514-1328](https://orcid.org/0000-0002-6514-1328).

Avi RUBİN

Ben-Gurion University | avirubin@bgu.ac.il
ORCID: [0000-0003-4667-0598](https://orcid.org/0000-0003-4667-0598).

Mustafa ÖKSÜZ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi | mustafaoksuz28@gmail.com
ORCID: [0000-0003-1135-9409](https://orcid.org/0000-0003-1135-9409).

Onur ÖNER

Bağımsız Araştırmacı | onur.ioa@gmail.com
ORCID: [0000-0002-3994-4426](https://orcid.org/0000-0002-3994-4426).

Murat Remzi ŞİVİLOĞLU

Trinity College Dublin | sivilogm@tcd.ie
ORCID: [0000-0001-9343-1384](https://orcid.org/0000-0001-9343-1384).

Sadık TEZİN

Giresun Üniversitesi | sadik.tezin@giresun.edu.tr
ORCID: [0000-0002-3727-9127](https://orcid.org/0000-0002-3727-9127).

Ines ASCERIC-TODD

University of Edinburgh | ines.asceric-todd@ed.ac.uk
ORCID: [0000-0001-9552-1148](https://orcid.org/0000-0001-9552-1148).

Şaduman TUNCER

Bağımsız Araştırmacı | sadumantuncer@hotmail.com
ORCID: [0000-0002-1910-3507](https://orcid.org/0000-0002-1910-3507).

İsmail YAŞAYANLAR

Düzce Üniversitesi | ismailyasayanlar@gmail.com
ORCID: [0000-0002-4009-3286](https://orcid.org/0000-0002-4009-3286).

YAZARLARA NOTLAR

Kadim, Osmanlı tarihi sahasında özgün ve alanlarına katkı sunan araştırma ve inceleme makaleleri, tenkitli metin neşri ve tercümelere, kitap ve bilimsel etkinlik kritikleri ve doktora tez özetleri türünde kaleme alınmış çalışmaları kabul etmektedir. Yazılar gönderilmeden önce aşağıdaki notların dikkatli bir şekilde okunması tavsiye edilir. Bu kılavuza uymayan yazılar müelliflerine iade edilecektir.

Yazılar Türkçe veya İngilizce kaleme alınmalı ve dergipark.org.tr/kadim adresinden sisteme yüklenmelidir. Ana metin, Microsoft Word programında Times New Roman yazı stili, 12 punto ve 1,5 satır aralığında, dipnotlar ise Times New Roman 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. Sayfa kenar boşlukları Microsoft Word programının varsayılan kenar boşluğunda (her yönden 2,5 cm) olmalıdır. Makalelere ayrıca 100-200 kelime aralığında Türkçe ve İngilizce öz ve bunların altına 4-7 tane anahtar kelime eklenmelidir.

Makalenin başlığı, ilk sayfaya ortalı şekilde yazılmalıdır. Unvan, kurum, elektronik posta ve ORCID bilgileri, makale başlığı altına yazılacak olan yazarın tam ismine dipnot olarak eklenmelidir. (Bütün yazarlar ORCID kimliğı edinmekle mükelleftir: orcid.org).

Bu kıstasları karşılayan ve ilk editör incelemesinde içerik bakımından uygun bulunan makaleler, çift taraflı kör hakemlik sistemi uyarınca, yazarın bilgilerine erişimi kapalı olan iki hakeme gönderilecektir. Müelliflere uluslararası bir kitleye hitap ettiklerini hatırdanda bulundurmaları tavsiye edilmektedir.

Dipnot, Alıntı ve Referanslar: Dergide referans sistemi olarak İSNAD 2. Edisyon (Dipnotlu) kullanılmaktadır: isnadsistemi.org. Arşiv evrakına referans için ise bk. dergipark.org.tr/kadim/page/12808

Transliterasyon: Bu konuda *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin yaklaşımı benimsenmiştir. Gerekli olmadıkça transliterasyon alfabesinin kullanılması tavsiye edilmemektedir. Kullanılması durumunda, aynı kelime için yazının tümünde tutarlı olmak kaydıyla İSNAD Sistemi takip edilmelidir. Bu konuda tutarlı ve doğru kullanımı takip etmeyen yazılar, yazarlarına tashihi için geri gönderilecektir.

Benzerlik Analizi: Tüm makaleler yayın etiğı ihlallerini engellemek maksadıyla intihal taramasından geçirilir. *iThenticate* intihal engelleme programı vasıtası ile denetlenen çalışmalarda benzerlik oranı %15'i geçmemelidir.

Telif Hakları: *Kadim*, "Libre Açık Erişim" sağılama politikasını benimsemiştir. Ödeme talebi bulunmayan ve izin engellerini ortadan kaldıran bir "Libre Açık Erişim" dergisidir. Tüm yazarlar *Kadim*'de yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve alışmaları [Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası \(CC BY-NC 4.0\)](http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) olarak lisanslıdır. Bu lisans, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, oğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

K*adim* welcomes original and scholarly contributions to the field of Ottoman History. Contributors can submit research articles, translations or critical editions, book or scholarly event reviews and dissertation proposals. Contributors are expected to read the text below carefully before submitting a manuscript. Manuscripts that do not conform to *Kadim's* guidelines will be returned to the author.

Manuscripts should be written in Turkish or English and uploaded to *Kadim's* system via dergipark.org/kadim. Authors should write manuscripts with Times New Roman font style, 12-point font, and 1.5 line spacing in Microsoft Word. The footnotes should be in Times New Roman, 10-point font, and single-spaced. The margins of each Microsoft Word page should be in the default form (2.5 cm per side). The manuscript should also include an abstract of 100-200 words in Turkish and English with 4-7 keywords below.

The article's title should be vertically centered at the top of the first page. The author's full name should follow the title, and contributors should include title, institution, email, and ORCID information as footnoted to the names (All contributors are responsible for creating an ORCID account: orcid.org).

Manuscripts conforming to these conditions will be read by the editors for the evaluation of the content. They reserve the right to decide on the suitability of the subject matter at this step. Eligible submissions then will be seen anonymously by two referees. Contributors are kindly suggested to keep in mind that they are addressing an international audience.

Footnotes, Text Citation and References: *Kadim* follows the citation system of İSNAD 2nd Edition, which utilizes footnotes for referencing. For more information on this citation system, authors can refer to the website isnadsistemi.org. If authors need to cite archival materials, they should refer to the information provided on the *Kadim* website at dergipark.org.tr/kadim/page/12808.

Transliteration: *Kadim* adheres to the *TDV İslam Ansiklopedisi's* approach for transliteration. It is recommended to avoid using diacritical marks or transliteration alphabets unless required. When employing diacritics, Transliteration: contributors should maintain consistency throughout the text and adhere to İSNAD's [transliteration system](#).

Similarity Check: Articles undergo thorough plagiarism screening to uphold publication ethics and prevent violations. Utilizing *iThenticate* plagiarism detection software, the similarity rate must not exceed 15% to ensure the integrity of the content.

Copyright: Articles in *Kadim* are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International \(CC BY-NC 4.0\)](#). *Kadim* adapts "Libre Open Access" Policy. It has no price barriers and removes any permission barriers. Libre Open access to information benefits humanity as it improves the global value of information. The authors publishing with *Kadim* retain the copyright to their work. *Kadim* gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform, and build upon the material by providing appropriate credit to the original work. under the license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.

AMAÇ & KAPSAM

Kadim'in amacı, dünyanın dört bir tarafındaki Osmanlı araştırmacılarına, çalışma sonuçlarını paylaşıp tartışabilecekleri açık erişimli akademik bir zemin sunmaktır. Eleştirel bakış açılarını teşvik eden dergi, farklı ekollere mensup tarihçilerin bilimsel niteliği yüksek çalışmalarını yayınlayarak alanındaki bilgi birikimine katkıda bulunmayı ve Osmanlı çalışmalarını daha ileri bir seviyeye taşımayı hedeflemektedir.

Kadim, Osmanlı çalışmaları sahasında özgün ve alanlarına katkı sunan araştırma ve inceleme makaleleri, araştırma notu, tenkitli metin neşri ve tercümelemleri, kitap ve bilimsel etkinlik kritikleri, doktora tez özetleri, derleme, çeviri, kısa rapor, teknik not, söyleşi, biyografi ve bibliyografi, vefeyât türünde kaleme alınmış çalışmaları kabul etmektedir.

AÇIK ERİŞİM POLİTİKASI

Kadim 'Libre Açık Erişim' sağlama politikasını benimsemiştir. Ödeme talebi bulunmayan ve izin engellerini ortadan kaldıran bir "Libre Açık Erişim" dergisidir. Açık erişim bilginin küresel değişimini artırarak insanlık için yararlı sonuçlar doğurmaktadır. *Kadim* aynı zamanda 12 Eylül 2012 tarihinde kabul edilen **Budapeşte Açık Erişim Girişimi**'ni desteklemektedir.

Kadim'de yayınlanan tüm makaleler **Creative Commons Atıf-Gayriticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0)** Lisansı ile lisanslanmıştır. Bu lisans; yayınlanan tüm makaleleri, veri setlerini, grafik ve ekleri kaynak göstermek şartıyla veri madenciliği uygulamalarında, arama motorlarında, web sitelerinde, bloglarda ve diğer tüm platformlarda çoğaltma, paylaşma ve yayma hakkı tanır. Bu lisans eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

Açık erişim disiplinler arası iletişimi kolaylaştıran, farklı disiplinlerin birbirleriyle çalışabilmesini teşvik eden bir yaklaşımdır. Bu doğrultuda dergi makalelerine daha çok erişim ve daha şeffaf bir değerlendirme süreci sunarak kendi alanına katkı sağlamaktadır.

ÜCRET POLİTİKASI

Kadim, hiçbir kütüphane veya okuyucudan yayınlanan elektronik makalelere erişim için abonelik ve ücret talep etmeyeceğini taahhüt eder. Makalenin gönderim, yayınlama ve süreç işlemleri için ücret talep edilmez veya yazarlara ödeme yapılmaz.

ETİK İLKELER & YAYIN POLİTİKASI

Kadim araştırma ve yayın etiği konusunda uluslararası standartlara bağlıdır, Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan **Uluslararası Etik Yayıncılık İlkeleri**'ni benimsemiştir. Çalışmalarını dergiye sunan yazarlar COPE ve bu çerçevede hazırlanmış aşağıdaki etik ilkeleri karşılamakla mükelleftir. .

Ortak yazarlık: Aday makalenin yazarları, sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez.

Teşekkür: Yazarlar gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları ve finansal kaynakları "Teşekkür" kısmında beyan etmekle yükümlüdür.

Özgünlük ve intihalden kaçınma: Sunulan çalışma bütünüyle yazarlarına ait olmalıdır. Diğer araştırmacıların çalışmalarına makale içinde yer verildiyse, bunun uygun bir şekilde alıntılanması ve kaynaklarda bu çalışmaların listelenmesi gerekmektedir. Gönderilen makaleler bir intihal tespit yazılımı olan *iThenticate* programında taranarak kontrol edilir. Elde edilen raporda benzerlik oranı %15 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır.

Etik kurul izni ve onayı: Katılımcılardan anket, ölçek, görüşme, gözlem vb. yollarla veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul izni alındığı aday makale içinde belirtilmelidir. Veri toplama sürecinde etik hususlara hassasiyet gösterildiğinin kanıtları (başkalarına ait ölçek, anket ve fotoğrafların kullanımı için izin alınması gibi) çalışma içinde sunulmalıdır.

Basılmış bir yayının tekrar sunumu: Yazarların, daha önce yayınlanmamış çalışmalarını *Kadim*'e sunmaları beklenir. Çalışma sunumuyla birlikte bir başka dergiye gönderilmemelidir.

Dilimleme: Yazarlar bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayınlara olarak sunmamalıdır.

Ham verileri sunma ve saklama: Yazarlar, editör ve hakemler tarafından talep edildiğinde araştırmalarının ham verilerini sunmak ve bu verileri makaleleri yayımlandıktan sonra da saklamak zorundadırlar.

Yayımlanmış makalelerde hata tespiti: Bir yazar *Kadim*'de yayınlanmış makalesinde önemli bir hata veya yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

AIM & SCOPE

Kadim is committed to creating an open-access, academic forum for scholars in the field of Ottoman Studies to share and discuss research findings. The journal encourages critical discourse by featuring academic contributions from diverse schools of thought, with the aim of enriching scholarly literature and promoting the advancement of Ottoman studies.

Kadim accepts a wide range of submissions related to the history of the Ottoman Empire and associated fields. The journal welcomes contributions in Turkish or English, including articles, critical editions, translations, book and dissertation reviews, article reviews, short reports, interviews, meeting abstracts, obituaries, biographies, and bibliographies.

OPEN ACCESS POLICY

Kadim embraces a "Libre Open Access" policy, eliminating both price and permission barriers to ensure unrestricted access to information. By supporting the free flow of knowledge, *Kadim* contributes to enhancing the global value of information for the betterment of humanity. In line with this commitment, *Kadim* endorses the Budapest Open Access Initiative, signed on September 12, 2012.

All articles published in *Kadim* are licensed under the [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License \(CC BY-NC 4.0\)](#). This license allows for the reproduction, sharing, and distribution of all articles, data sets, graphics, and attachments on data mining applications, search engines, websites, blogs, and all other platforms, as long as proper attribution is given. This license allows for the sharing, copying, reproducing, and adapting of the work in any size and format, as long as it is not for commercial use and proper attribution to the original work is made, including the ability to edit, transform, and build upon the work.

Open access is an approach that facilitates interdisciplinary communication and encourages collaboration between different disciplines. In this regard, the journal provides greater access to its articles and a more transparent peer-review process, contributing to its field.

PRICE POLICY

Kadim is committed to providing free and open access to its electronic articles without any charges or fees imposed on its readers or libraries. The journal does not require any payment for the submission, publication, or management of the submission process. It is worth noting that the journal does not offer any form of compensation to its authors for their contributions.

ETHICAL PRINCIPLES & PUBLICATION POLICY

Kadim adheres to international standards in research and publication ethics and has adopted the International Ethical Publishing Principles published by the [Committee on Publication Ethics \(COPE\)](#), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and World Association of Medical Editors (WAME). Authors who submit their work to the journal must comply with the ethical principles prepared by this framework.

Authorship of the Paper: Authorship should be limited to those who significantly contribute to the study. The authors of an article are to be decided before the submission, no one should be a 'gifted' author or denied as a ghost author.

Acknowledgments: Those (institutions and financial resources) who provide support but not contribute to the research should be acknowledged in an Acknowledgements section.

Originality and purity of plagiarism: The authors should be entirely own the submitted work. All the references in the manuscript should be cited appropriately and listed in the references. All submitted articles will be screened through *iThenticate* to prevent plagiarism and violations of publication ethics. The studies showing a 15% or more similarity rate will be rejected.

Ethics committee permission and approval: If the research involves human participants, the authors must claim ethical approval from an appropriate committee and explain how they obtained consent in the manuscripts.

Redundant publication: Authors are expected to submit original, previously unpublished content to *Kadim*. Authors should not submit the work to another journal concurrently.

Salami publication or salami slicing: Authors should not disaggregate the research results and publish them separately by violating the integrity of the research, and they should not present these publications for academic appointments and promotions.

Data access and retention: Authors are required to submit the raw data of their research when requested by the editors and referees and keep this data after publication.

Fundamental errors in published works: When an author discovers a significant error or inaccuracy the published article, the author should promptly notify the journal editor and cooperate to retract or correct the paper.

YAZARLAR İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Gönderilen makalenin akademik sahaya katkı sunacak nitelik taşıması yazarın sorumluluğundadır.
- Çalışmaların özgün değer taşımasıve araştırmaya dayalı olması gerekmektedir.
- İntihal taraması dergi tarafından yapılıyor ise de akademik onursuzluk olan intihalin sonuçları tamamen yazara yönelecektir.
- Makale aynı anda farklı dergilere gönderilmemelidir ve daha önce başka bir dergiye gönderilmiş olmamalıdır.
- Makalede ismi yazılacak olan diğer yazarların araştırmaya katkı sağladığından emin olunmalıdır. Akademik katkısı olmayan kişilerin ilave yazar olarak gösterilmesi veya katkı sırası gözetilmeksizin, unvan, yaş ve cinsiyet gibi bilimsel ölçütlerle yazar sıralaması yapılması bilim etiğine aykırıdır.
- Dergiye makale gönderen yazarların derginin yayım ve yazım ilkelerini okuduğu ve kabul ettiği varsayılır ve yazarlar bu ilkelerde kendinden beklenenleri taahhüt etmiş sayılmaktadır.
- Atıflar ve kaynakça gösterimi eksiksiz olmalıdır.

YAZARLAR İÇİN ETİK BEYANI HAKKINDA

- Etik kurul izni gerektiren çalışmalar için ilgili izinlerin alınarak söz konusu bilgilere makalede yer verilmesi gerekmektedir. Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir.
- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar. Bunlara ek olarak aşağıdaki hususlara ilişkin gerekli izinlerin de alınması gerekmektedir:
- Olgu sunumlarında “Aydınlatılmış Onam Formu”nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi.

HAKEMLER İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Hakemler dergide yayımlanacak makalenin akademik kalitesinin en temel tespit edicisi olduklarının bilinciyle davranmalı ve akademik kaliteyi artırma sorumluluğuyla değerlendirme yapmalıdır.
- Hakemler, yalnızca uygun bir değerlendirmeyi yapmak için gereken uzmanlığa sahip oldukları, kör hakemlik gizliliğine riayet edebilecekleri ve makaleye dair detayları her şekilde gizli tutabilecekleri makalelerin hakemliğini kabul etmelidirler.
- Makale inceleme süreci sonrasında da incelenen makaleye dair herhangi bir bilgi hiçbir şekilde başkalarıyla paylaşılmamalıdır.
- Hakemler, yalnızca makalelerin içeriğinin doğruluğunu ve akademik ölçütlere uygunluğunu değerlendirmelidir. Makalede ortaya konan düşüncelerin hakemin düşüncelerinden farklı olması değerlendirmeyi etkilememelidir.
- Hakem raporları objektif ve ölçülü olmalıdır. Hakaret içeren, küçümseyici ve itham edici ifadelerden kesinlikle kaçınılmalıdır.
- Hakemler, değerlendirme raporlarında yüzeysel ve muğlak ifadelerden kaçınılmalıdır. Sonucu olumsuz olan değerlendirmelerde sonucun dayandığı eksik ve kusurlu hususlar somut bir şekilde gösterilmelidir.
- Hakemler, kendilerine tanınan süre içerisinde makaleleri değerlendirmelidir. Şayet değerlendirme yapmayacaklarsa, makul bir süre içerisinde dergiye bildirmelidirler.

EDİTÖRLER İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Editörler, dergi politikasında belirtilen ilgili alanlara katkı sağlayacak makaleleri değerlendirme sürecine kabul etmelidir.
- Editörler, kabul veya reddedilen makaleler ile herhangi bir çıkar çatışması/ilişkisi içinde olmamalıdır.
- Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir.
- Hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizli tutulması editörlerin sorumluluğudur.
- Yayımlanmak üzere gönderilen makalelerin intihal taraması ve böylece akademik onursuzluğun önüne geçilmesi için editörler gerekli çabayı göstermelidir.
- Dergiye gönderilen makalelerin ön inceleme, hakemlik, düzenleme ve yayınlama süreçlerinin vaktinde ve sağlıklı bir şekilde tamamlanması editörlerin görevidir.
- Editörler dergiye makale kabul ederken akademik kaygı ve ölçütleri öncelemelidir.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR AUTHORS

- It is the authors' responsibility to ensure that the submitted article is of a quality that contributes to the academic field.
- The works must be original and based on research.
- Although the plagiarism scan will be carried out, it is the authors' responsibility for the academic consequences of plagiarism as academic dishonesty.
- The articles should not be sent to different journals concurrently and should not have been in the evaluation process in another journal.
- It should be made sure that other individuals shown as co-authors have contributed to the research. It is contrary to scientific ethics to add some, who are not academic contributors to the article, as co-authors or to put in order co-authors with non-academic criteria such as title, age, and gender regardless of the order of contribution.
- It is assumed that authors who submit articles to the journal read and accept the publishing and writing principles of the journal and the writers are deemed to have committed themselves to these principles.
- Citations and bibliography should be complete and valid.

ETHICAL DECLARATION FOR AUTHORS

- The studies requiring ethical committee permission must mention the respective situation in the article. Researches requiring the permission of the Ethics Committee are as follows.
- Any research carried out with qualitative or quantitative approaches that require data collection from participants using survey, interview, focus group work, observation, experiment, interview techniques,
- Use of humans and animals (including material / data) for experimental or other scientific purposes,
- Clinical researches on humans,
- Researches on animals,
- Retrospective studies in accordance with the law of protection of personal data.

Additionally, it is necessary to obtain such permissions for the followings:

- In the case reports, it is stated that the "informed consent form" was taken,
- Obtaining and specifying the permission of the owners for the use of scales, surveys and photographs of others,
- Stating that the copyright regulations are complied with for the ideas and works of art used.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR REFEREE

- Referees must evaluate the articles within the time frame granted to them. If they will not evaluate the article, they must notify the journal within a reasonable time.
- Referees should act with the awareness that they are the most basic determinant of the academic quality of the article to be published in the journal and should evaluate it with a view to increasing academic quality.
- Referees should only accept the articles that they have the expertise necessary to make an appropriate appraisal. Also, they should only accept the articles that they can adhere to the double-blind peer-review secrecy and they should keep the details of the article in every way confidential.
- Any information about the article examined in the review process should not be shared with anyone in any way.
- Referees should only evaluate the correctness of the content of the articles and the appropriateness of the academic criteria. The opinions put forth in the article by the authors may differ from those of the referees. The differences should not affect the evaluation.
- Referee reports should be objective and moderate. Defamatory, derogatory, and accusatory statements must be avoided.
- Referees should avoid superficial and ambiguous expressions in evaluation reports. For the evaluations that resulted negatively, the missing points and imperfections of the article must be shown clearly and concretely.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR EDITORS

- Editors should accept the articles that may contribute to the relevant areas expressed in the scope of the Journal to the evaluation process.
- Editors should not be in any conflict of interest with the accepted or rejected articles nor take advantage of them.
- Editors have all the responsibility and authority to accept or reject a submission.
- It is the responsibility of editors to keep the names of referees and authors confidential.
- Editors should take the necessary effort to ensure that the articles submitted for publication will be scanned to prevent plagiarism, which is academic dishonesty.
- It is the responsibility of editors to complete the review, refereeing, editing, and publishing processes of the submitted articles in a timely and healthy manner.
- Editors should give priority to academic concerns and criteria when accepting the articles to the journal.

kadim

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

TOPLANTI RAPORU / MEETING REPORT

VEFEYÂT / OBITUARIES

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

BÜNYAMİN PUNAR¹

17. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Timar Mutasarrıflarının Standart Gelirleri ve Sefer Harcamaları Hakkında Bazı Bulgular

Some Findings on the Standard Incomes and Campaign Expenses of Ottoman Timar Holders at the Second Half of 17th Century

ARZU EYLÜL YALÇINKAYA²³

From Concept to Novel: Tâhirülmevlevî's (1877-1951) Sufi Engagement and Critique of *Teşebbüs-i Şahsî* (Individual Initiative) in the Late Ottoman Era

Teşebbüs-i Şahsî'ye Sufî Bir Mecra: Tâhirülmevlevî'nin (1877-1951) Girişimci Rubu ve Geç Osmanlı Dönemi Üzerine Eleştirel Bakışları

AYDA BEKTAŞ⁵¹

A Prosopographic Approach to the Social Profile of the Late Ottoman Ambassadors and Consuls

Son Dönem Osmanlı Sefir ve Şebbenderlerinin Toplumsal Tarihi Üzerine Prosopografik Bir Analiz

ERGÜN HASANOĞLU⁷⁷

Makedonya Sorununun Bir Başka Boyutu: Fidyeye İçin İnsan Kaçırma, Ellen Maria Stone Örneği (1901-1902)

Another Dimension of Macedonian Question: Kidnapping for Ransom, The Case of Ellen Maria Stone (1901-1902)

SÜLEYMAN UYGUN¹¹⁵

İki Bin Yıllık Geleneğin Sonu: 19. Yüzyıl Karadeniz'de Yunus Avcılığı ve Balık Yağı Endüstrisi

The End of a Two-Thousand-Years-Old Tradition: Porpois Hunting and Fish Oil Industry in the Black Sea (During the 19th century)

CEMİLE FEYZAN ŞİMŞEK - ALİ UZAY PEKER - SİNAN MERT ŞENER¹⁴³

Inscriptions, Meanings, and Architectural Order in the Mosques of Mimar Sinan

Mimar Sinan'ın Camilerinde Sembolizm: Kitabeler, Anlamlar ve Mimari Düzen

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

ROB BODDICE¹⁹¹

Tekgül, Nil. *Emotions in the Ottoman Empire: Politics, Society and Family in the Early Modern Era*

DAMLA GÜRKAN ANAR. 195

Blessing, Patricia. *Architecture and Material Politics in the Fifteenth-Century Ottoman Empire*

HÜMEYRA BOSTAN BERBER. 201

Agoston, Gabor. *The Last Muslim Conquest: The Ottoman Empire and Its Wars in Europe*

TOPLANTI RAPORU / MEETING REPORT

KAZUMA IWATA. 207

Meeting Report on CIÉPO-2025 at the European University of Tirana, Albania

CIÉPO-2025 Toplantı Raporu: Tiran Avrupa Üniversitesi, Arnavutluk

VEFEYÂT / OBITUARIES

MUZAFFER DOĞAN. 215

Muhterem Hocamın Ardından: Prof. Dr. Mücteba İlgürel (1939-2024)

In Memory of Honored Mentor: Prof. Dr. Mücteba İlgürel (1939-2024)

MEHMET TOPAL. 221

Gökkubbede Hoş Sada Bırakan Mütevazı Bir Âlimin Ardından: Prof. Dr. Mücteba İlgürel (1939-2024)

Remembering a Humble Scholar Who Left a Lasting Legacy: Prof. Dr. Mücteba İlgürel (1939-2024)

kadim

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

17. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Timar Mutasarrıflarının Standart Gelirleri ve Sefer Harcamaları Hakkında Bazı Bulgular*

BÜNYAMİN PUNAR**

ÖZ ABSTRACT

16. yüzyıl sonları itibarıyla timarın Osmanlı ordusuna yaptığı katkının hem nitelik hem de sayı açısından düşmeye başladığı literatürde iyice yerleşmiş bir bilgidir. Bu düşüşün gerekçesi olarak genellikle sisteme hariçten giren reaya kökenli timarlılara odaklanılmaktadır. Mevcut literatür, bunların askerlik mesleğinden olmayıp seferlerden geri durduğu veya atadan timar sahiplerine kıyasla teçhizat temini ve kullanımında daha yetersiz olduklarını kabul eder. Halbuki, bir timarlıyı sefere katılmakta ve savaş aleti temininde daha çok zorlayacak unsur, kökeninden önce, gelirin sefer masrafını karşılamakta ne kadar yeterli olduğudur. Bu makale, 17. yüzyılın ikinci yarısında bir timar gelirlerinin sefer masraflarını ne kadar karşıladığı sorusuyla, timarın askeri katkısının düşüş sebepleri arasında zayıf kalan bu zemine dikkat çekmektedir. Araştırma, gelir verisini çeşitli birincil kaynaklardan nominal-reel ayrımını tartışarak çekmekte ve literatürün ürettiği bazı bilgiler ışığında nominal gelir verisini dönemin realitesine yaklaştırmaktadır. Masraflar araştırılırken cebeli getirme limitleri ve miri leventlerin masraf bilgilerine başvurmaktadır. Gelir ve giderleri kıyaslayarak, timarın orduya katkısındaki düşüşün sebepleri arasında iktisadi gerekçelere hak ettiği değeri teslim etme gayesi taşınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Timar Sistemi, Osmanlı Ordusu, Timar Erbabının Geliri, Timar Erbabının Sefer Masrafları.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 22 Mart 2024 | Date Received: 22 March 2024
Kabul Tarihi: 15 Ağustos 2024 | Date Accepted: 15 August 2024

ATIF | CITATION

Punar, Bünyamin. "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Timar Mutasarrıflarının Standart Gelirleri ve Sefer Harcamaları Hakkında Bazı Bulgular". *Kadim* 8 (Ekim 2024), 1-21. doi.org/10.54462/kadim.1457349

* Bu makale yazarın "Askeri Dönüşüm Çağında Osmanlı Timar Sistemi (1645-1739)" isimli doktora tezinin 3. bölümünün ikinci alt başlığının (Bünyamin Punar, Askeri Dönüşüm Çağında Osmanlı Timar Sistemi (1645-1739) (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 247-277) yeniden kurgulanıp, yeni bulgu ve değerlendirmeler çerçevesinde yazılmış hâlidir.

** Arş. Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, bunyaminpunar@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0116-0009.

SOME FINDINGS ON THE STANDARD INCOMES AND CAMPAIGN EXPENSES OF OTTOMAN TIMAR HOLDERS AT THE SECOND HALF OF 17TH CENTURY

It is accepted that, from the late 16th century onwards, contribution of the *timar* system to the Ottoman army began to decline qualitatively and quantitatively. As a reason for this decline, the focus is usually on reaya-originated *timar* holders. The literature assumes that these individuals were not of a military background and avoided campaigns or were less capable in acquiring and using equipment compared to hereditary timariots. However, a more significant factor that would challenge a timariot in campaigning is not his origin, but how sufficiently his income covers the campaign expenses. This article draws attention to this weak ground amongst the reasons of the decline of military contribution of *timar* system through the question of how well the income of a *timar* covered campaign expenses throughout the second half of the 17th century. It extracts income data from various primary sources by discussing the nominal-real distinction and brings the nominal income data closer to the realities of the period. In investigating expenses, it consults the *cebeli* provisioning limits and expenditure data of the miri levants. It aims to give due recognition to the economic reasons among the causes for the decline in the timar system's contribution to the army.

Keywords: Timar System, Ottoman Army, Income of Timariots, Campaign Expenses of Timariots.

GİRİŞ

O smanlının kadim ve büyük kurumlarından timarın 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren işlevini yitirmeye başladığı ve sistemin seferlere katkısının eski şanlı günlerine nazaran giderek daha düşük seviyelerde kaldığı literatürde yaygın bir ön kabuldür. Ayn Ali ve Koçibey gibi 17. yüzyıl ıslahat risalesi yazarlarının timar hakkında işaret ettikleri sorunlar, 17. yüzyıldan itibaren ulaşılabilen sefer yoklamalarının sayıca az olması ve tahrir yenilemelerinin istisnai durumlar haricinde askıya alınması bu ön kabulü temellendiren güçlü delillerdir. Literatürde sıkça dillendirilen ve genel olarak delillendirilen bu ön kabulün mikro ölçekte ifade ettiği mana yoğunluklu olarak intikal meseleleri bağlamında ele alınmış bir konudur. Bu suretle timara sonradan giren reayanın, atadan dededen timar sahibi olanlar karşısındaki oranları sistemin askeri yönünü hangi coğrafya ve zaman diliminde ne derece yıpratıldığı popüler bir araştırma konusu olmuştur.¹ Ancak timarın askeri yönünün aşınma sebeplerini cepheden uzak sancaklardaki intikal meselelerinde aramaktansa, askeri rolün somut bir şekilde vücut bulduğu savaş alanlarında yapılan masraflarda aramak daha mühim bir uğraştır.

Esasında 16. yüzyıl sonlarından itibaren bir timarlıının finansal durumunun ne olduğunun tespiti, timar hakkındaki fikirlerin hemen hepsini etkileyecek hayatiyette bir meseledir. Timarın, uğruna canını tehlikeye atacak bir kariyer olup olmamasından, sırf ekonomik saiklerle timar işletmenin mümkünatına kadar bir dizi bilinmezliğin cevabı bu sorunun altındadır. Bu makale, Girit savaşları sırasında tutulan iki timar yoklaması ve 17. yüzyıl sonları için yapacağı bir masraf hesabından hareketle bir timar mutasarrıfının ortalama geliri ve sefer masrafını tespit etmeye çalışacaktır. Hesaplanan masraflar Girit seferinden I. Mahmud devri İran savaşlarına kadar genişletecektir. Bu suretle literatürün timarın daralması hakkında tümdengelim yoluyla ifade ettiği bazı gerçeklerin tümevarım yoluyla ele alınması için iktisadi bir zemin hazırlanacaktır.

1. 17. Yüzyıl Timarlısının Gelir-Gider Tespitinde Kaynak ve Metotların Sınırları

Bir timarlıının gelir ve gider durumunu tek başına bütünüyle ortaya koyan 16. yüzyıl sonrasına ait birincil bir kaynak henüz keşfedilmemiştir. Konu hakkındaki kaynakların tümü timarlıların geliri hakkındadır. Hatta timarlı gelir bilgisini içeren kaynak çeşidi ve sayısı arşiv belgeleri içerisinde en büyük yekunlardan birini oluşturur denilebilir. Buna karşın bir timar mutasarrıfının gider kalemleri hakkında dişe dokunur bir bilgimiz yoktur. Sadece gelir bilgisini içeren kaynak enflasyonunun içerisinde doğru veriyi süzüp bilgi haline getirebilmek kendine has bazı sorunları aşmayı gerektirir. Bir timar mutasarrıfının gelirinin tespiti konusundaki en büyük soru işareti nominal gelirlerin reel gelirden ne kadar farklılaştığıdır.

1 16. yüzyıl sonrası timarların kimlere intikal ettiğiyle ilgili önde gelen çalışmalar şunlardır: Douglas Howard, *The Ottoman Timar System and its Transformation 1563-1656* (Bloomington: Indiana Üniversitesi, Doktora Tezi, 1987); Philippe Gelez, "The End of the timar System in Bosnia, 18th - 20th Century", *Osmanlı Araştırmaları* 60 (2022), 97-138; Linda T. Darling, "Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century: Part II, Including the Seventeenth Century", *Osmanlı Araştırmaları* 45 (2015), 1-23; a.m.lf. "Historicizing the Ottoman Timar System: Identities of Timar-Holders, Fourteenth to Seventeenth Centuries", *Turkish Historical Review* 8 (2017), 145-173; Muhsin Soyudoğan, *Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455- 1693)* (Ankara: Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012).

Tahrir defterlerinde görülen timar gelirleri, tahrir yapılırken baz alınan son üç senenin ortalama aynı vergileriyle, çeşitli nakdi kırsal vergilerin toplamından oluşan nominal bir değer sepetidir.² Burada inceleyeceğimiz dönemde (1643-1718) imparatorluk genelinde büyük bir tahrir yenilemesi bulunmamaktadır. Bilinen son büyük tahrir yenilemesi 16. yüzyıl sonlarına ait 30-40 senelik bir periyotta tamamlanmıştır.³ Dolayısıyla defterhanenin 17. yüzyıl ortalarında yaptığı bir timar tahsisatında 70-80 sene önceki tahrirde hesaplanan nominal gelirler baz alınmıştır. Timara konu olan aynı ve nakdi vergilerden oluşan sepetin tahrir dönemindeki nominal yekunu reel kabul edilse dahi ortada aşılması gereken bir nüfus tespiti sorunu vardır. Her timarın ne kadarının aynı ne kadarının nakdi gelirlerden oluştuğu tek tek tespit edilip, nakdi vergi yükümlülerinin sayısındaki değişim ve vergilerdeki artış timarın nakdi hanesine eklenmeli veya çıkarılmalıdır. Aynı vergiler söz konusu olduğunda bu karmaşaya büyük bir enflasyon unsuru dahil olur. Bu kapsamda aynı vergileri oluşturan ürünlerin cinsleri tespit edilmeli ve fiyat takibi bölge ve yıla göre yapılmalıdır. Bunlar yapılmadığı takdirde 17. yüzyıl ortalarında bir timarlıının reel geliri net olarak hesaplanamaz.

Bahsedilen işlem çok katmanlı, detaylı ve tam veri gerektirdiğinden bugünkü arşiv bilgi-mizle üstesinden gelinebilecek bir iş değildir. Dolayısıyla ideal hesaplama yöntemi bir kenara bırakılarak itibari bir yaklaşım sergilemek timarlıların gelirini tespit etme noktasında daha doğru olacaktır. Bu hususta referans alınabilecek en önemli veri, cebeli getirmenin asgari ve azami tutarlarıdır. Timarlıının gelirine göre belirlenen cebeli getirmenin mahdut aralığı, timar mutasarrıfının üzerinde yazılı gelirle kıyaslandığında timarın gerçek gelirini (ve dolaylı yoldan giderini) ters mantıkla yansıtacaktır.

Kanun metinlerinde cebeli getirme zorunluluğunu doğuran asgari gelir, Fatih devrinde 1.500 akçe, 16. yüzyıl sonlarında 10.000 akçedir.⁴ Teoride bu kadar net belirlenen kanunların uygulamasına bakıldığında cebeli getirme limitlerinin zaman ve mekâna göre değiştiği, hatta çoğu noktada uygulanmadığı izlenimi edinilmiştir. Ancak yine de gerçekleşen cebeli sayıları içerisinde bir teamül tespit edilebilir.

2. Cebeli Getirme Pratikleri Açısından 17. Yüzyıl Timar Mutasarrıfının İktisadi Gerçekleri

Timar cebelileri; timarlı askerle sefere iştirak eden yardımcı askerler ve seferden muaf timar mutasarrıfı yerine savaşa giden ikame cebelileri olmak üzere kabaca ikiye ayrılabilir. Sefere katılanların yanında getirdikleri yardımcı cebeliler hakkında 17. yüzyıl arşiv belgeleri pek bilgi barındırmazken sıbyan ve mütekaid gibi muaf kesimin yerine gönderdiği ikame cebelileri hakkında tatmin edici bir belge mevcuttur.⁵

- 2 Ömer Lütfi Barkan, "Türkiyede İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri-I," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 2/1 (1940), 40-41.
- 3 İstisnai bölgesel örnekler haricinde büyük tahrir yenilemelerinin kesilmesinin nedenleri hakkında uzun bir değerlendirme için bakınız: Pál Fodor, *The Business of State: Ottoman Finance Administration and Ruling Elites in Transition (1580s -1615)* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2018), 236-286.
- 4 Feridun M. Emecen, "Cebelü," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/188-189; Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osmân der-Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân* (Ankara: TBMM Kütüphanesi, Yazmalar, 26/1), 26a: Rumeli timarları 10.000 akçelik gelirden sonra her 3.000 akçe için bir cebeli getirirken, zeametler için bu limit her 5.000 akçede bir cebelidir.
- 5 Bugünkü arşiv bilgimize göre elimizde cephede yapılmış 17. yüzyıla ait (çeşitli fonlara dağılmış defter sayfaları haricinde) 4

İkame cebeliler konusunda en net bilgiyi barındıran kaynak 1062 (1652) yılında Girit cephesinde tutulan yoklamadır. Bu deftere göre Rumeli eyaletinden yıllık gelirleri toplamı 1.786.562 akçe olan 296 sıbyan ve mütekaid tımarlı, adaya toplam 376 cebeli göndermiştir.⁶ Bu gelir ve cebeli sayısı birbirine oranlandığında ortalama her 4.751 akçelik nominal gelire bir cebeli düşer. Ancak kayıtlar tek tek incelendiğinde cebelilerin sayısının tımar gelirine oranlı bir şekilde artmadığı görülür. Örneğin 10.032 akçe geliri olan bir dirlikten 2 cebeli gelirken 10.498 akçelik bir dirlikten bir cebeli gelmiştir.⁷ Veya 22.000 akçelik zeametden de 27.000 akçelik zeametden de 4 cebelinin çıktığı tespit edilmiştir.⁸ Gelirlerle aynı doğrultuda yükselmeyen benzer sayı tutarsızlıkları cebeli yoklamasının kaydedildiği diğer sayfalarda da mevcuttur.⁹

Muaf tımarlılar için sefere cebeli yollamanın tek yolu yukarıdaki gibi bedenen göndermek değildir. Özellikle 18. yüzyıl başlarından itibaren cebeli gönderme zorunluluğunun parasal bir yükümlülüğe dönüştürüldüğünü görmekteyiz. Anadolu tarafındaki eyaletler yıllık geliri 4.999 akçeye kadar olan tımarlar için yarım ve sonraki her 5 bin akçede bir cebeli bedeli olarak 40 kuruş (4800 akçe) ödemektedir.¹⁰ Rumeli tarafındaki eyaletler ise aynı büyüklükteki tımar hisseleri için 50 kuruş (6000 akçe) ödemektedir.¹¹

Ancak bazı durumlarda tam cebeli bedeli ödemenin asgari limiti uygulanmamakta, ve 2.000 akçelik tımarlara bile bir tam bedel yazıldığı oluyordu.¹² Alt limitin uygulanmadığı bu durumlarda her 5 bin ve üstündeki her 5 bin akçelik hisse için bir tam bedel daha yazılması kuralına uyulmuştu. Yani hem cebeli gönderme hem de cebeli bedeli verme pratikleri açısından bakıldığında 5 bin akçe kritik bir eşik olarak görülmektedir.

Bu noktada, tımar değerlerinin zirai ürün fiyatlarının son tahrir dönemindeki üç yıllık ortalaması üzerinden nominal olarak belirlendiğini hatırlamakta yarar var.¹³ Yani yoklamada görülen her meblağ reel değil, zirai bolluk ve piyasa şartlarına göre ortalama değerdir. Bu nominal değer, tımar mutasarrıfının aynı olarak toplayacağı zirai verginin barındırdığı zirai hastalık, kuraklık gibi riskleri barındırmaz. Ayrıca tımar sahibinin topladığı aynı vergiyi satıp paraya çevireceği zaman karşılaşacağı piyasa koşullarına dair birçok değişkeni içermez. Bu yüzden yoklama ve icmal defterlerindeki tımar gelirleri tahmini yuvarlak rakamlar olarak algılanmalıdır.

Yoklamalardaki nominal değerlerin yansıtmadığı bir diğer gerçek, son tahririn yapıldığı

.....

tımar yoklaması bulunmaktadır. Bunlardan yalnızca 1062 (1652) yılına ait yoklama defteri ikame cebeliye dair bilgi içerir. Bu istisna dışında bildiğimiz hiçbir yoklama yardımcı veya ikame cebeli bilgisini mündemici değildir. Barkan, çalışmasında aynı durumdan sitayişle bahseder: "Fakat elde mevcut yoklama defterleri(nde)...Sipahilerin berâberlerinde harbe götürmeğe mecbur oldukları cebelülerin mevcûdu ise hiç belirtilmemiştir". Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *M.E.B. İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: M.E.B. Yayınları, 1979), 12-1/325. Yoklamalar dışındaki çeşitli müteferrik arşiv belgelerinde savaşta gelmesi gereken cebelilerden bahsedilir. Ancak bunların ne kadarının gerçekte savaşa iştirak ettiğiyle ilgili bir bilgi henüz keşfedilmemiştir.

6 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Mâliyeden Müdevver Defterler (MAD. d.) 538, s. 47-64 arasındaki dirlikler, gelirleri ve cebelilerinin toplamıdır.

7 BOA. MAD. d. nr. 538, s. 55, 58.

8 BOA. MAD. d. nr. 538, s. 59, 64.

9 Bkz. BOA. MAD. d. nr. 538, s. 47-64.

10 Örnek olarak: BOA. Cebelü Bedeliyesi Defterleri (D. BŞM. CBL. d.) 17459 ve D. BŞM. 2279.

11 Örneğin: BOA. D. BŞM. CBL. d. 17469 ve 17441.

12 BOA. D. BŞM. CBL. d. nr. 17473, s. 3-4; 17477, s. 2-3.

13 Barkan, "Türkiyede İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri", 40-41.

dönem ile yoklama yılı arasında gerçekleşen zirai fiyat artışlarıdır. Rumeli'nin arşivlerdeki en son tam tahrir serisi III. Murad devrine, (981-1003 [1574-1595]) yani söz konusu Girit sefer yoklamalarının 70-80 yıl öncesine aittir.¹⁴ Defter tarihlerinin yoğunlaştığı yıllar ise 991-992 (1583-1584) seneleridir. Tahrirle yoklama arasında geçen 70 senede, timar mutasarrıflarının nakdi gelirlerinde bir yükselme olmasa bile aynı olarak topladıkları zirai vergilerin satılıp paraya çevrilmesi esnasında enflasyondan dolayı bir artış söz konusudur. Bu artışın oranını tespit etmek için timar sisteminin başlıca geliri olan buğday veya arpa fiyatlarının 70 yılda farklı bölgelerde ne kadar yükseldiği hakkında birkaç istisna haricinde bilgimiz yok. Bu konuda değerli bir çalışma 1650-1850 arası İstanbul, Manisa ve Antep şeriyet sicillerindeki terekelerden buğday fiyatlarını çıkarıp karşılaştırmıştır.¹⁵ Çalışmanın gösterdiği kadarıyla buğday fiyatlarındaki dalgalanmalar her üç bölgede de benzer bir doğrultuyu takip etmiştir. Bu bulgular aynı konu hakkında en kapsamlı çalışma olan Pamuk'un İstanbul tüketici fiyat endeksi tablosuyla örtüşmektedir.¹⁶ Üç bölgenin şeriyet sicilleriyle doğrulanan tabloya göre 993 (1585) yılında İstanbul'da TÜFE 2,36 iken 1065 (1655) yılında 4,54'tür.¹⁷ Yani artış oranı %92,37'dir.

Burada timarlıların aynı gelirlerinin sadece buğdaydan oluşmadığı, timarın yer aldığı bölgelere göre arpa, çeşitli meyveler, bal, koyun ve hatta şarap ve zeytinyağı gibi mamül ürünlerin de aynı timar geliri sepetine girdiğini not etmek durumundayız. Eğer taşradaki buğday fiyatları TÜFE tablosuyla uyuyorsa diğer ürünler de uyuyor olmalıdır. Dolayısıyla TÜFE tablosunu timarlardaki aynı vergileri oluşturan ürün fiyatları için kullanmakta bir beis yoktur.

Ortalama bir timarlıya tahsis edilmiş vergi gelirinin ne kadarının aynı ne kadarının nakdi olduğu hususunda da bir standart yoktur. Timar hisselerinin bulunduğu bölgeye has vergilendirme koşulları, bölgenin zirai verimliliği ve vergilendirilebilir nüfusun değişimine göre bu oranlar değişmektedir. İnalçık, Rumeli bölgesini odağına alarak timar gelirlerinin yarısının aynı olduğunu kabul eder.¹⁸ Ancak Anadolu tarafındaki eyaletlerde aynı vergi oranı çok daha yüksek görünmektedir. İnalçık'ın Rumeli için öne sürdüğü aynı vergi oranı kabul edilirse, yoklamadaki Rumeli'ye ait toplam nominal timar gelirinin yarısına, İstanbul'un 70 yıllık TÜFE artışı oranında bir eklemeye yapılabilir.

1065 (1655) yılı yoklamasında hazır bulunan Rumeli timarlılarının nominal dirlik geliri 15.197.702 akçe olarak toplanmaktadır.¹⁹ Bu meblağın yarısı olan 7.598.851 akçeyi aynı vergiden kaynaklı varsayarsak ve buna tahrirle yoklama arasında geçen 70 yılın İstanbul TÜFE artışı oranı olan %92,37 oranında bir eklemeye yaparsak, aynı gelirin parasal karşılığı-

14 Rumeli'nin en son tahrir defterlerinin tarih ve diğer detayları hakkında derli toplu bir bilgi için bkz: Bünyamin Pınar, *Askeri Dönüşüm Çağında Osmanlı Timar Sistemi (1645-1739)* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 26-42.

15 Pınar Ceylan, "Osmanlı Terekelerinden Fiyat Tarihine İlişkin Bazı Gözlemler", *İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar*, ed. Ulaş Karakoç - Alp Yücel Kaya (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 303-327. Eserden beni haberdar edip kitabını benimle paylaşan Prof. Dr. Ümit Ekin'e teşekkürü bir borç bilirim.

16 Ceylan, "Fiyat Tarihine İlişkin Gözlemler", 317, 320.

17 Pamuk'un 1449-1918 yıllarını kapsayan İstanbul tüketici fiyat endeksleri tablosu kullanılmıştır: Şevket Pamuk, "1.1. İstanbul'da Tüketici Fiyatları Endeksi, 1469-1918", *Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü* (Erişim 10 Ocak 2024).

18 Halil İnalçık - Donald Quatert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 1/71, 90.

19 BOA. Tapu Tahrir Defterleri (TT. d.), nr. 786, s. 1-79 arasındaki yekunlar üzerinden hesaplanmıştır.

nı 14.617.909,67 akçe buluruz. Buna nakdi gelir olan diğer nominal yarıyı (7.598.851 akçe) eklersek bu senenin yoklamasında mevcut Rumeli timarlılarının reel gelirini 22.216.760,67 akçe olarak hesaplayabiliriz. 5.000 ile 9.999 akçelik timardan bir ikame cebelisi istendiği bilgisine göre bu meblağ en az 2.222 en fazla 4.443 asker çıkarabilecek bir mali kaynaktır. Yoklama defterinde Rumeli'den 2.625 asker geldiği görülmüştür.²⁰ Yani reele bir adım yaklaştırılmış gelir hesabına göre ortalama her 8.464 akçeden bir nefer çıkmıştır.

Burada eldeki kıt verilere dayanarak reel geliri hesaplamanın barındırdığı büyük hata riskiyle uğraşılsa da dönem bürokrasisi her türlü timar işlemi için yine en son tahrirdeki nominal rakamları baz almıştır. Bu yüzden 1065 (1655) yılı yoklamasının nominal rakamlar açısından tekrar gözden geçirilmesinde fayda var. Buna göre Rumeli eyaletinden gelen timarlı eşkincilerin toplam dirlik geliri olan 15.197.702 akçe en az 1.519 en fazla 3.039 asker çıkarabilecek bir meblağken 2.625 asker çıkarmış görünür.²¹ Yani her 5.789 akçelik gelirden bir nefer gelmiştir. 1062 (1652) yoklamasındaki durum da benzerdir. Seferde mevcut Rumeli timarlılarının toplam dirlik değeri olan 14.170.352 akçe 2.564 nefer çıkarmıştı.²² Yani her 5.526 akçe bir nefer göndermişti. Anadolu, Rum, Karaman, Adana ve Halep eyaletlerinden sefere katılan timarlıların toplam geliri olan 14.732.192 akçe 2.160 nefer çıkarmıştı.²³ Buradaki oran ise her 6.820 akçeye bir neferdir.

Bu bilgilerden hareketle Girit seferi dönemindeki reelleştirilmiş ve nominal sefere eşme ve cebeli getirme ortalamaları, cebeli bedeli defterlerindeki geniş aralığa (5.000-9.999 akçe) denk gelmektedir. Ancak söz konusu yoklamalardaki 2-3 bin akçelik timarların bu oranları aşağı çekerek dengelediği hatırd tutulmalıdır. Yani gelirine kıyasla küçük timardan gelene daha fazla; büyük timardan gelene daha az yüklenilerek 6-7 bin akçe ortalama elde edilmiştir.

3. Sefer Yoklamaları ve Eyaletlerdeki Ortalama Gelirler

Döneme ait belgeler araştırıldığında bir timarlının sefere giderken ne kadar masraf yaptığına dair bir bilgiye rastlanmaz. Dolayısıyla eldeki benzer bilgilerden hareketle maliyet bilgisinin oluşturulması gerekir. Sefer yoklamalarındaki nominal değer rakamlarından hareketle hesaplanabilen ortalama dirlik gelir bilgisi bu konuda bir fikir verebilir. Yukarıda değinildiği üzere Rumeli timarlılarının 1062 (1652) seferindeki ortalama geliri 5.526 akçedir.²⁴ Anadolu, Sivas, Karaman, Adana ve Halep eyaletlerinin ortalaması ise sırasıyla 6189, 5.426, 6.692, 9.166 ve 13.168 akçedir.²⁵ Aynı hesap 1065 (1655) seferinde mevcut timarlılar için yapıldığında Rumeli, Anadolu, Sivas, Karaman, Adana ve Halep eyaletlerinin gelir ortalaması sırasıyla 5.790, 5.110, 7.395, 6.242, 8.194 ve 10.985 akçedir.²⁶

20 BOA. TT. d. 786, s. 1-79 arasındaki sayılar üzerinden hesaplanmıştır. Defterin verdiği nefer yekunlarının toplamı 2.415'tir. Ancak kayıtlar tek tek sayıldığında 2.625 nefer çıkmaktadır.

21 BOA. TT. d. 786, s. 1-79 arasındaki yekunlar ve sayılar üzerinden hesaplanmıştır. Defterin verdiği nefer yekunlarının toplamı 2.415'tir. Ancak kayıtlar tek tek sayıldığında 2.625 nefer çıkmaktadır.

22 BOA. MAD. d. 612, s. 1-20 ve MAD. d. 538, s. 1-64 arasındaki dirlik değerleri ve kılıç sayıları baz alınarak hesaplanmıştır.

23 BOA. MAD. d. 538, s. 64-255.

24 BOA. MAD. d. 612; 538 s. 1-64'teki bilgiler üzerinden hesaplanmıştır. MAD. d. 538 s. 48-64 arasındaki kılıç sayıları değil, cebeli sayıları baz alınmıştır.

25 BOA. MAD. d. 538 s. 78-255.

26 BOA. TT. d. 786.

Bu hesaplama yöntemi sefer yoklamaları yerine 18. yüzyıl başlarına ait eyalet derdest defterleri üzerinden uygulandığında mevcutların gelir ortalamalarının eyaletler arasındaki dalgalanması sabitleşir. Eyaletlerdeki ortalama gelir, merkez timar bürokrasisinin ve müteferrikaların büyük dirliklerini içeren Rumeli haricinde dört bin küsur akçedir ve eyaletler arasında bariz bir ortalama farkı yoktur. Ancak sefer yoklama ortalamaları arasında eyaletlerin sefer bölgesine uzaklığı ile doğru bir orantı vardır. Sefer bölgesine en uzak eyalet olan Halep'in seferdeki gelir ortalaması bu yüzden iki seferde de en fazladır. Dolayısıyla sefer bölgesine uzaklığı ve yol masrafının bir şekilde ordu mevcutlarına yansıdığı sonucuna ulaşabiliriz.

Tablo 1: 6 Eyalet Timarlılarının 17. Yüzyıl Sonu ve 1062 (1652) ve 1065 (1655) Seferlerindeki Mevcutlarının Ortalama Nominal Gelirleri²⁷

EYALETLER	RUMELİ	ANADOLU	SİVAS	KARAMAN	ADANA	HALEP
17. yy. sonu derdestleri ortalaması (akçe)	6.570	4.782	4.121	4.202	4.361	-
1062 (1652) seferi ortalaması (akçe)	5.526	6.189	5.426	6.692	9.166	13.168
1065 (1655) seferi ortalaması (akçe)	5.790	5.110	7.395	6.242	8.194	10.985

Buraya kadar hesaplanan gelir dağılımı ve ortalama gelir nominaldir. Timar gelirlerinin en az yarısını oluşturan aynı vergilerde yaşanacak mevsimsel ve iktisadi dalgalanmaları içermeyeceği gibi en son tahrir yapıldığı 990'lı (1580'li) yıllardan yoklamaların yapıldığı 1062-1065 (1652-1655) yıllarına kadarki fiyat değişiminden kaynaklı gelir artışlarını da mündemice değildir. Yukarıda değinildiği gibi 993-1065 (1585-1655) arasındaki İstanbul'daki TÜFE artış oranı olan %92,37, Rumeli timar gelirlerinin aynı olduğu varsayılan yarısına eklenirse, Rumeli timarlarının reel gelirinin ne kadar olduğu hakkında kabaca bir fikir yürütülebilir.²⁸ Eğer bu yöntem Rumeli eyalet ve sefer yoklamalarındaki timarlara tek tek uygulanıp çıkan sonuçlar yeniden sınıflandırılırsa kabaca hesaplanan reel gelirin dağılımı ortaya çıkar. Bu hesaplama yönteminin kaba olarak tanımlanmasının ardında yıllık zirai hasılat ve piyasa değişkenlerini gözardı etmesi yatmaktadır. Bu yüzden ne kadar detaylı olursa olsun aşağıdaki rakamlar gerçek gelirler yerine reele bir adım daha yaklaştırılmış yuvarlak hesaplar şeklinde değerlendirilmelidir.

27 BOA. MAD. d. 612, 538; TT. d. 786; Derdestlerde sadece sefer yoklamalarında mevcut bulunan sancakların dirlikleri hesaba katılmıştır: Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKG. KK.) Tahrir Defterleri (TT. d.) 473, 491, 555, 556, 557, 583, 564, 593, 445, 467, 471, 551, 497, 532, 561, 525, 511, 515, 440, 582, 543, 483, 506, 576, 437, 443, 459, 461, 464, 468, 572, 429, 431, 452, 513, 518, 527, 550, 435, 494, 570, 580, 426.

28 Pamuk'un İstanbul tüketici fiyat endeksleri tablosundaki 1585-1655 TÜFE artış oranıdır: Pamuk, "1.1. İstanbul'da Tüketici Fiyatları Endeksi, 1469-1918".

Tablo 2: Eyalette ve Cephedeki Nominal Rumeli Tımar Gelirlerinin İstanbul TÜFE Artış Oranında Reelleştirilmiş Dağılımı²⁹

Yıllık Gelir Aralığı	17. YÜZYIL SONU DERDESTLERİ		1062 (1652) GİRİT YOKLAMASI		1065 (1655) GİRİT YOKLAMASI	
	Kılıç Sayısı	Oranı	Kılıç Sayısı	Oranı	Kılıç Sayısı	Oranı
0-4.999 Akçe	3.167	%42,58	1.148	%46,23	1.226	%46,70
5.000-9.999 Akçe	2.359	%31,72	890	%35,84	946	%36,04
10.000-19.999 Akçe	1.230	%16,54	301	%12,12	278	%10,59
20.000-99.000 Akçe	680	%9,14	141	%5,68	158	%6,02
Toplam	7.437	%100	2.484	%100	2.625	%100

Enflasyon oranlı bu tabloya göre alt kesim tımarlılar eyalette ve seferde çoğunluğu oluşturmaktadır. Ancak en alt iki tabaka üstteki tabakalara kıyasla daha az eksikle sefere iştirak etmiştir. Diğer deyişle seferde eyaletteki oranlarından daha fazla temsil edilmişlerdir. Tımar gelirlerinin eyaletlerdeki reele yaklaştırılmış ortalaması ise şu şekildedir:

Tablo 3: 6 Eyalet Tımarlılarının 17. Yüzyıl Sonu ve 1062 (1652) ve 1065 (1655) Seferlerindeki Mevcutlarının Reele Yaklaştırılmış Ortalama Gelirleri³⁰

EYALETLER	RUMELİ	ANADOLU	SİVAS	KARAMAN	ADANA	HALEP
17. Yüzyıl Sonu Derdestleri Ortalaması (Akçe) ³¹	9.604	6.990	6.024	6.142	6.375	-
1062 (1652) Seferi Ortalaması (Akçe)	8.078	9.047	7.932	9.782	13.399	19.249
1065 (1655) Seferi Ortalaması (Akçe)	8.464	7.470	10.810	9.124	11.978	16.058

29 TKG. KK. TT. d. 473, 491, 555, 556, 557, 433, 445, 467, 471, 497, 500, 528, 551, 558, 564, 583, 588, 591 ve 593 numaralı derdest defterleri ve BOA. TT. d. 786, s. 1-78; MAD. d. 612, s. 1-20 ve MAD. d. 538, s. 1-64'ta bulunan yoklamadaki tüm dirliklerin sayı ve değerleri baz alınarak hesaplanmış, toplamın yarısına Pamuk'un TÜFE grafiğindeki %92,37'lik artış oranında eklemeye yapılmıştır. Derdestlerdeki mahlül tımar hisseleri hesaba dahil edilmemiştir.

30 BOA. MAD. d. 612, 538; TT. d. 786; Derdestlerde sadece sefer yoklamalarında mevcut bulunan sancakların dirlikleri hesaba katılmıştır: TKG. KK. TT. d. 473, 491, 555, 556, 557, 583, 564, 593, 445, 467, 471, 551, 497, 532, 561, 525, 511, 515, 440, 582, 543, 483, 506, 576, 437, 443, 459, 461, 464, 468, 572, 429, 431, 452, 513, 518, 527, 550, 435, 494, 570, 580, 426. Tımar gelirlerinin yarısının aynı olduğu ve bu yarıda enflasyona endeksli bir artış gerçekleştiği varsayılmıştır. Enflasyon hesaplarında da Pamuk'un verisi baz alınmıştır: Pamuk, "1.1. İstanbul'da Tüketici Fiyatları Endeksi, 1469-1918".

31 Diğer verilerle uyumlu olması için derdestlerdeki nominal rakamların yarısına 1065 (1655) yılına kadarki TÜFE artış oranına göre eklemeye yapılmıştır.

Uzaklığa göre artan ortalama bu tabloda da gözlemlenmektedir. Ancak Rumeli haricindeki derdest ortalaması artık 6-7 bin bandına çıkmıştır. Sefer yoklamalarındaki ortalama timar geliri de benzer bir artışla 8 ile 19 bin akçe arasında dalgalanmıştır.

İncelenen tarih aralığında bu kapsam ve detayda başka sefer yoklaması tespit edilemediğinden aynı ortalama gelir hesapları sonraki yıllar için yapılamaz. Bu yüzden timarlıların gelir dağılımı ve ortalama sefer masrafı hakkında bu kadar bilgiyle yetinip bireysel sefer masrafının araştırılması gerekir. Ancak yukarıda da değinildiği gibi timarlıların sefere gelirken usül gereği kendi ceplerinden yaptıkları sefer harcamalarının bir muhasebesine rastlanmamıştır.³² Dolayısıyla sefer yoklamalarında görülen 2-3 bin akçe nominal gelirli dirlik mutasarrıflarının gerçeğini anlamak için farklı kaynaklara müracaat etme zorunluluğu bulunur.

4. Leventlerin Sefer Masrafları

Timarlıların sefer giderlerini ortaya çıkarabilecek önemli bir ipucu, farklı ordu unsurlarının sefer masraflarının timar erbabıninkilerle kıyaslanmasıdır. Merkezi ordu unsurlarının harcamaları sürekli devlet himayesinde gözetilip kollandığından, gider muhasebeleri timarlılar için doğru bir referans noktası olmayacaktır. Ancak tıpkı timarlılar gibi taşradan sefere iştirak edip, doğrudan devlet tedariki şemsiyesi altında korunmayan ve harcamaları hakkında birincil kaynak bulunan geçici birlikler mevcuttur. Bu grubun masraf detayları timarlıların sefer maliyetini yansıtan en önemli veriyi teşkil eder.

1055-1152 (1645-1718) arasında geçici taşra birlikleri arasında leventler iki sınıf halinde öne çıkar. Bunlardan biri kapı leventidir ki paşaların etrafında kümelenen savaşçı kapı halkından oluşur. Masraf ve teçhizatlarından kapı sahibi sorumludur. Diğer grup ise II. Viyana kuşatmasından sonra ilk nüveleri görülen mirî leventlerdir.³³ Bu sınıfın masrafları hazineden genellikle düzensiz (gayri-mukarrere) vergiler vasıtasıyla karşılanıp, yazılma ve cepheye sevk işlemleri taşra kadıları ve merkezden gönderilen çavuş veya ağalar tarafından yürütülmektedir. Hatta mirî leventlerin ortaya çıkışıyla bağlantılı olarak Kutsal İttifak savaşları döneminde sıkça başvurulan nefir-i amm, artık tamamen parasal hizmete çevrilmiş ve bu suretle düzenli hale gelen avarız vergilerinin üzerine yeni düzensiz vergi ihdas etmenin farklı bir yolu olmuştur.³⁴

Özellikle mirî leventler için hazineden yapılan havale, ödeme ve masraf muhasebeleri görece kolay tespit edilebilen belgelerdir. II. Viyana kuşatmasından Birinci Mahmut dönemine kadar incelenen bu tür belgelere göre yazılan her bir levende usulen bir bahşış ve aylık 2,5 kuruş ulufe verilmekte ayrıca kullanacağı teçhizat, binek, işe ve yem giderleri aynı veya nakdi olarak temin edilmekteydi. Ulufeler her iki sınıf levent için de çok istisnai bir

32 Orduyla hareket eden timarlıların merkezi unsurlar gibi doğrudan devlet tedarikinden istihkak almak yerine teçhizat ve işe ihtiyaçlarını ücreti mukabilinde orducu esnafından karşıladıkları hakkında bkz: Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged* (Londra: Pearson, 2007), 54.

33 Daha önceki dönemlerde benzer usullerle silah altına alınan ve "sekban" olarak isimlendirilen gruplar vardır. Ancak yükselme devri sekban ocağıyla da karıştırılabilen bu kavram Köprülü devriyle birlikte terk edilmeye başlamıştır. Kaynaklarda mirî levent kavramının tutarlı bir şekilde yerleşmeye başlaması II. Viyana kuşatması sonrasında görülmeye başlamıştır: Abdülkadir Özcan, "Sekban", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/326-328.

34 Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, ed. Muzaffer Doğan (Ankara: TÜBA, 2017), 1/46-47, 48, 312, 335.

durum olmadıkça değişmemekte ancak bahşiş ve diğer giderler yere, zamana ve piyasaya göre büyük farklılıklar göstermekteydi.

Leventlere yapılan bahşiş harcamalarında biraz çabayla ortalama bir standart yakalansa da iâşe, teçhizat ve yol masrafları hakkında bir fiyat belirlemek oldukça güçtür. Dönemin yol ve piyasa şartlarıyla alakalı çok sayıda değişken, hesabı karıştırmaktadır.³⁵ Bu araştırmada bu masraf kalemi hakkında daha net bir söylem belirlemek adına 1102-1104 senelerine ait birkaç örnekten hareketle aylık ortalama 2,5 kuruş ortalama sabitlendi: 1102 Şevval'inde (Temmuz 1691) Niş Kalesi'deki 134 levend'in aylık yiyecek masrafı 48.240 akçedir.³⁶ Bu da kişi başı aylık yiyecek gideri 360 akçe yani 2,25 kuruş manasına gelmektedir.³⁷ 25 Şevval 1104'te (29 Haziran 1693) Niş Kalesinde görevli 90 levend'in 100 günlük et ve ekmek gideri 54.545 akçe olarak hesaplanmıştır.³⁸ Buna göre bir levend'in 100 günlük masrafı 606 küsur akçe, günlük masrafı, 6,06 küsur akçe, aylık masrafı ise 181,82 akçedir. Bu ise 160 akçe hesabından 1,125 kuruş yapar. 14 Şaban 1104 (20 Nisan 1693) tarihinde Bosna'dan yazılan 2.000 levente aylık 20.000 kuruş bahşiş, 5000 kuruş ulufe, 500 kuruş ondalık, 3,586 kuruş et ve 3.017 kuruş ekmek parası verilmişti.³⁹ Bu da kişi başı 10 kuruş bahşiş, 2,5 kuruş ulufe, 0,25 kuruş ondalık, 1,793 kuruş lahm pahası, 1,5 kuruş ekmek parasına denk gelmekteydi. Bu yıllar devlet harcamalarındaki kuruşun karşılığının 160 akçe olduğunu bu belge de teyit etmektedir.⁴⁰ Buna göre Bosna'dan yazılan bir levend'in aylık iâşe masrafı; 301,7 akçesi ekmek, 286,88'i et olmak üzere toplam 588,58 akçe yani 3,293 kuruştur.⁴¹

Bahşiş konusundaki dalgalanma iâşe giderlerindeki kadar fazla değildir. 1096 (1685) yılında Şam Beylerbeyi İbrahim Paşa'nın yanında getirdiği kapı leventleri kişi başı yüzer kuruş bahşiş ve altı aylık ulufelerini peşin verilmedikçe Üsküdar'dan karşıya geçmemek için olay çıkarmıştı.⁴² Yapılan görüşmeler neticesinde kişi başı kırkar kuruş yani 4.800 akçe bahşiş ve dört aylık ulufeleri peşin verilerek sefere yollanabilmişlerdi.⁴³ Bu yıllarda her levend'in ulufesi 2,5 kuruş ve erzak, lojistik ve teçhizat masrafı da aylık ortalama 2,5 kuruş baz alınırsa, dört aylık toplam 20 kuruş ulufe ve nafaka ödemeleriyle her bir levend'in aldığı 4 aylık ödeme 60 kuruş yani 7.200 akçe olarak hesaplanmaktadır.⁴⁴

35 Mora seferi için Ertaş'ın dökümünü yaptığı tayinat fiyatlarının değişkenliği bu konuda çarpıcı bir örnektir: Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu: 1715 Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik* (İstanbul: Kronik, 2018), 147-149.

36 BOA. AE. SAMD. II. 3/226-11 (g. 20).

37 Devlet kuruşu ilk defa bu sene vergi toplarken 120 harcama yaparken 160 akçe saymıştır: Üsküdarî, *Vâkıât-ı Rûz-merre*, ed. Recep Ahışalı, 2/65, 140, 162.

38 BOA., Ali Emiri (AE.), II. Ahmed (SAMD. II.), 3/226-7 (g. 12); Et fiyatları hakkında farklı bağlam ve zaman diliminde yapılmış benzer bir araştırmaya için bk. Ömer Çakmak, "Narh ve Nizâm Kayıtlarına Göre İstanbul'da Koyun Eti Fiyatları ve Ücretlerle Karşılaştırılması (1778-1857)", *Kadim* 2 (Ekim 2021), 69-90.

39 BOA. Cevdet (C.), Askeriye (AS.), 598/25202-1, 3 (g. 1, 5); ekmeğe verilen 603.400 akçeyi kuruşa çeviren 200 akçe=1 kuruş hesabı yapılmıştır. Bkz: C. AS. 598/25202-7 (g. 13).

40 Bu dönem devlet harcamalarındaki kuruş hesabı 160 akçe üzerindedir: BOA. C. AS. 598/25202-3 (g. 5).

41 Bu harcamalar aynı yılların İstanbul narhıyla kıyaslandığında nefer başına günlük yarım kıyyeden (641gr) biraz fazla et alınacak bir paraymış gibi görünmektedir. Ancak aynı dönemde narh fiyatından et bulunmadığı ve kuzu çığirinin kıyyesinin (1282gr) 25 akçeden ancak temin edilebildiği göz önünde bulundurulursa, etin piyasa fiyatları narhın epey üzerinde olmalıdır: Üsküdarî, *Vâkıât-ı Rûz-merre*, 2/270; 3/236. Yani bu hesaba göre günlük 10 akçeye denk gelen istihlakla 300 civarında gram et alınabiliyor olmalıdır. Ekmeğin narhı da bununla kıyaslanabilir: Üsküdarî, *Vâkıât-ı Rûz-merre*, 2/285, 344, 350.

42 Nazire Karaçay Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa: Zeyl-i Fezleke (1065 / 22 Ca 1106 - 1654 / 7 Şubat 1695)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 992.

43 Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 992.

44 Levent masrafları ve dönemin kur bilgilerini Abdullah Efendi detaylı bir şekilde kaydettiğinden bu bilgiler onun eserinden derlenmiştir: Üsküdarî, *Vâkıât-ı Rûz-merre*, 1/ 357; 3/223.

Şam Beylerbeyi Salih Paşa'nın 1098 (1687) yılında getirdiği kapı leventleri yine yüzer kuruş yani 12.000 akçe bahşiş ve 6 aylık ulufe peşin istemişlerdi. Şam leventleri bu sefer isteklerini gerçekleştirebilmişlerdi.⁴⁵ Bu da dönemin şartlarında her levendin kapı sahibine ulufe ve masraflarıyla beraber 15.600 akçeye mal olduğunu göstermektedir. Yeğen Osman Paşa'nın Anadolu'dan sürüp getirdiği kapısız leventler de aynı miktarı talep etmiş ancak seksen kuruş yani 10.000 akçe bahşişe ikna olmuşlardı.⁴⁶ Bunların 6 aylık ulufe ve erzak masrafı olan 3.840 akçe de eklenince her bir levendin kapı sahibine maliyeti bir sefer yılı için 13.200 akçeyi bulmuştu.

Yıllık 7.200 ile 13.200 akçe arasında değişen bu maliyetler sefer yoklamalarında rastlanan üç bin veya beş bin akçelik timarlarla karşılaştırıldığında aşırı yüksek görünmektedir. Ancak bu noktada yüksek maliyetlerin asker ihtiyacının had safhada ve asker temin etmenin son derece zor olduğu yıllara ait olduğunu hatırlamakta yarar var. Daha kolay asker bulunabildiği dönemlerde leventlerin pazarlık kozu zayıflamakta ve maliyetler, verilecek bahşişin düşüşüyle beraber azalıp standartlaşmaktadır.

1139 (1727) yılına ait bir hesap cetveli Bosna'dan Hemedan cephesi için yazılan 4.000 piyade levendin 6 aylık ulufe, bahşiş, yeme-içme ve malzeme giderlerinin toplamı 200.606 esedi kuruş olarak hesaplamıştır.⁴⁷ Bu durumda bir piyade levendin hazineye 6 aylık yükü 50 kuruş yani 6.000 akçe etmektedir. Maliyetin düşüşünde, bir belgenin de işaret ettiği gibi, levent sayısının hayli fazla olup levent bulmada sıkıntı çekilmemesi önemli rol oynamış olmalıdır.⁴⁸ Bu bilgilere Kandiye kuşatması döneminde 5.000 akçelik cebeli bedeli ve cebeli verme sınırı eklenirse taşradan sefere eşecek bir neferin maliyeti 17. yüzyıl ortalarında beş bin akçeyken; sonlarında 14-15 bin akçe seviyelerine çıkmış, İran savaşları döneminde 6.000 akçe civarına gerilemiş denilebilir.

Ancak bu noktada zaman faktörünü farklı bir açıdan yeniden hesaba katmakta yarar var. Zikredilen bahşiş, ulufe, teçhizat ve iâşe ödemeleri leventlerin senede üç veya altı aylık bir vakti için yapılmaktaydı. Sefer mevsimi bitip leventler terhis edildiğinde kapılı leventler kapılandıkları paşadan geçimlerini sağlamaya veya mîri leventler gibi kırsal yerleşimlerine dönüp zirai gelirlerini kullanmaya devam etmekteydi. Özellikle savaşın gerçekleştiği bölgeye yakın yerlerden yazılan leventler için ikinci seçenek geçerliydi. Ancak bu dönem seferlerine eşen timar erbabı, kışın memleketine gönderilmez yerine harçlıkçı olarak az sayıda yoldaşının gitmesine izin verilirdi. Yani timarlının dirlik geliri onun bütün yıl kullanması gereken bir kaynaktı.

Timar erbabı ile leventler arasında bireysel sefer masrafı kıyas edilirken çıkış mekânı da göz önünde bulundurulması gereken bir değişkendir. Bir taşra birliği orduya ulaştıktan sonra ihtiyaçlarını ordunun diğer unsurlarıyla aynı narhlı fiyattan karşılayacağından bireysel masraflar gelinen bölge ile savaş alanı arasındaki uzaklığa göre değil orduya dahil olunacak bölgenin uzaklığına göre hesaba katılmalıdır. Rumeli tarafına sefer yapılacağı zaman sefer yönündeki eyalet askerleri ordunun geliş güzergahında toplanmaktaydı. Anadolu tarafından

45 Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 1064-1065.

46 Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 1065-1066.

47 BOA., Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter (T SMA. d.), 5211, s. 2.

48 Bu yıl leventin fazlalığından dolayı levent almı durdurulmuştu: BOA. Bab-1 Asafı, Mühimme Defterleri (A. DVNS. MHM. d.), 134, h. 11.

gelecek eyalet kuvvetleri ise yerine göre Edirne, Sofya, İsakçı hatta savaş alanında orduya yetişmekteydi. Dolayısıyla onların sefer yürüyüşü hem zaman hem de mesafe açısından daha uzundu. Yani yukarıda işaret edilen seferde mevcut timarlı ortalamalarının sefer bölgelerine uzaklaştıkça artmasının sebebi bu olmalıdır.

Bu açıdan 1098 (1687) yılında Habsburg cephesinde çarpışacak Şam ve Anadolu timarlılarının piyasa ve tarımsal üretim dengeleri iyice bozulmuş Anadolu'dan geçerken Rumeli birliklerine kıyasla kat kat fazla zaman ve para harcayıp kişi başı maliyetlerinin 13-15 bin akçe seviyelerine ulaşması makul görünür. 1139 (1727) yılında Bosna'dan çıkıp Hemedan'a gelen mîrî leventlerin masrafının 6 bin akçede kalması ise yolun çoğunu donanma kalyonlarıyla kat etmelerinden ileri gelmektedir.⁴⁹ Dolayısıyla harcamaları en alt seviyede olan tüfekli bir taşra piyadesinin senelik sefer maliyeti için bu dönem 6 bin akçe asgari tutardır.

Kıyas için levent maliyetlerine at faktörü de eklendiğinde atın piyasa değeri, gidilen güzergahtaki yem fiyatı ve atlı leventin bulunabilirliğine dair değişkenler de denkleme girmektedir. 1103 (1692) yılında yazılan piyade mîrî leventin bahşişi 12,5 kuruştur.⁵⁰ Aynı yıl yazılan süvari sekbanın bahşişi ise 30 kuruştur.⁵¹ Aradaki bir buçuk kat fark, süvariye olan ihtiyaç ve atın piyasa değeriyle ilgiliydi. 1091 (1688) yılında yük taşımak için orduya temin edilen bir atın bedeli 30 kuruş olarak tahsil edilmekteydi.⁵² Ancak ödeme zorluğu çekmeyecek kesimlerden bu bedel 60 kuruş olarak tahsil edilmekteydi.⁵³ Dolayısıyla o dönem binek atın gerçek değeri 30 kuruştan yüksek olmalıydı.

Gerçekten de 1091 (1688) seferi dönüşünde yük taşıyacak atların en kötüsü 30 kuruşa satılmıştı.⁵⁴ Menzil atlarının fiyatı da narhlı bedelden 30 kuruş olarak belirlenmiş ayrıca günlük 39 akçe yem ve bakım masrafı tahsis edilmişti.⁵⁵ Buna göre binek bir atın satın alma maliyeti 4.800 ve bir yıllık bakım masrafı 13.845 olmak üzere toplam 18.645 akçedir.⁵⁶ Bir sonraki sene devlet ordu için bir seneliği 10 kuruştan at kiralamıştı.⁵⁷ 10 kuruşluk kiralama bedeliyle aynı hesap tekrarlanırsa kiralık bir atın devlete yıllık maliyeti 15.406 akçeydi. 1693-1694 yılları arasında bir yük atının günlük masrafı 50-52 akçe olarak ve satın alma bedeli yine 30 kuruş üzerinden ancak makassız akçe kurundan hesaplanmıştı.⁵⁸ Bu da bir atın yıllık bakım masrafının bu yıllarda 17.700-18.408 akçe arasında değiştiğini; satın alma bedelinin 3600 akçe olduğunu ve toplam yıllık maliyetinin 21.300-22.000 akçe arasında hesaplandığını gösterir.

Yukarıdaki at maliyetlerinde günlük yem fiyatının sabit ulak menzillerinde 39 akçe ancak hareket halindeki ordu içerisinde 52 akçe olarak hesaplandığı vurgulanmalıdır. Zira ordunun hareketi esnasında yiyecek, binek ve yük hayvan sayısı fazla olduğundan güzergahındaki

49 BOA. Cevdet, Bahriye (C. BH.) 33/1581; A. DVNS. MHM. d. 133, h. 1316; 134, h. 160.

50 Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 1409.

51 Türkal, *Zeyl-i Fezleke*, 1423.

52 Üsküdarî, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, 1/51.

53 Üsküdarî, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, 1/53.

54 Üsküdarî, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, 2/38. 1151 (1738) seferinde atı ölen her levent için 35'er kuruş at ödemesi yapılacaktır: BOA. C. AS. 871/37372.

55 Üsküdarî, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, 2/169.

56 Dönemin kuruş-akçe hesaplamalarında ¼ oranında makas uygulanıyordu. Buna göre devlet vergi toplarken kuruşu 120 akçeden ancak harcama yaparken 160 akçeden hesaplıyordu. Bkz. Üsküdarî, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, 1/65, 139-140, 284, 316-317; 2/35, 45, 57, 98; 4/53, 55, 76, 111, 177, 178, 302, 307. Bu yüzden buradaki bedeller kuruş=160 akçe kurundan hesaplanmıştır.

57 Üsküdarî, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, 3/110.

58 Üsküdarî, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, 4/348-349.

otlaklar yeterli gelmemekteydi. Bu yüzden tüm hayvanlara yetecek yem ve su takviyesi için fazladan yük ve saka arabaları ve onları çekecek ek hayvan masrafı yapılmaktaydı. Dolayısıyla bu ekstra maliyetten ordunun tüm süvari unsurları etkilenmekteydi.

5. Levent Masraflarının Tımarlılara Yansıtılması

Ortaya çıkış ve büyüme aşamalarındaki süvari yapıları nedeniyle hep sipahi yani atlı oldukları varsayılan tımar erbabının sefer maliyeti tüm bu levent masrafları göz önünde bulundurularak hesaplanabilir. Tımar neferi eğer atlıysa atını sırf bir sefer için almamış güçten düşene kadar aynı atı kullanmıştır. O halde yukarıda 1092 (1689) yılı için değinilen 10 kuruşluk (1600 akçe) kiralama bedeli at masrafı olarak hesaplanmalıdır. Yine aynı yıllar için zikredilen günlük 52 akçelik yem masrafı 6 aylık sefer düzeni, 39 akçelik sabit yem masrafı ise savaşın durağanlaştığı kış için eklenmelidir.⁵⁹ Bu bilgilere göre 17. yüzyılın sonlarında bir senenin yarısında eşen diğer yarısında cephede kışlayan bir tımarlı sipahinin at maliyeti 17.707 akçedir. Bu sipahiye leventlerin aylık 2,5 kuruş (400 akçe) iaşe gideri ve 2,5 kuruş (400 akçe) ücret masrafı aynen yansıtılırsa, at hariç, toplam şahsi gideri 9.600 akçe olacaktır.⁶⁰ At dahil maliyeti ise 27.307 akçe olarak hesaplanacaktır. Sancağındaki ailesinin geçimliği için bir meblağ ayırmadığı varsayılırsa masrafı 22.507 akçe olacaktır.

Bu sipahi sefere eşmediği 6 ayı cephe yakınında değil sancağında geçirirse 6 aylık yem masrafını tımarının reyası karşılayacak ve at maliyeti 10.830 akçeye düşecektir.⁶¹ Sancağında geçirdiği 6 ayın iaşesini ailesinin ekip biçtiğinden ve geçimliğini yerinden karşıladığı düşünülmürse sipahinin at dahil 6 aylık sefer maliyeti 15.630 akçe olacaktır. Sefer sırasındaki geçimliği haricindeki masrafı ise 13.230 akçe olacaktır.

Tımarlı neferin 17. yüzyıl sonlarında 6 aylık bir sefere atsız geldiğindeki maliyeti kendi ücretine saydığımız aylık 400 akçe dahil 4.800 akçedir. Ancak bu ücret haricinde sadece iaşe masrafı 6 ay için 2.400 akçedir. Aynı hesap tımar askerinin bütün yıl cephede kaldığı senaryo için genişletildiğinde askerin iaşe harcaması 4.800 akçeye, levent ulufesi üzerinden hesaplanan geçimliğiyle birlikte yıllık maliyeti 9.600 akçeye çıkar.

59 Üsküdarı, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, 2/169.

60 Leventlere verilen aylık 2,5 kuruş ulufe tımarlılara verilmemektedir. Burada bu ücretin varsayılma sebebi tımarlıların da bu miktarda bir iktisadi tasarrufta bulunma ihtimalidir. Bu ihtimalin geçersiz olduğu durumlar için de ayrıca bir hesap aşağıda yapılıyor.

61 Tımar reyası sipahinin çayırını biçmek veya biçme masrafını karşılamakla yükümlüydü. 16. yüzyıldan bir örnek için bkz: Ömer Lütfi Barkan, 15. ve 16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1943), 1/323.

Tablo 4: 17. Yüzyıl Sonlarında Bir Levendin Akçe Cinsinden Sefer Masrafının Timar Askerine Yansıtılması

	BAHŞİŞ	AT MASRAFI	YEM MASRAFI	İAŞE	ULUFE GEÇİMLİK ⁶²	TOPLAM MALİYET (ULUFE DAHİL)	TOPLAM MALİYET (ULUFE HARİÇ)
Süvari Levent (6 ay)	3.600	-	9.230	2.400	2.400	17.630	-
Piyade Levent (6 ay)	1.500	-	-	2.400	2.400	6.300	-
Timarlı Sipahi (6 ay)	-	1.600	9.230	2.400	2.400	15.630	13.230
Timarlı Sipahi (12 ay)	-	1.600	16.107	4.800	4.800	27.307	22.507
Timarlı Piyade (6 ay)	-	-	-	2.400	2.400	4.800	2.400
Timarlı Piyade (12 ay)	-	-	-	4.800	4.800	9.600	4.800

Birincil kaynaklardan çıkarılabilen kısıtlı veri, yukarıda inşa edilen bu maliyet bilgilerini destekler. 1106 (1695) yılında Habsburg sınırına yapılacak sefer için Erzurum eyaletinden asgari geliri 10.000 akçe olan timarlılar özellikle atlı biçimde çağırılmıştı.⁶³ Yukarıdaki masraf bilgilerine göre sipahinin sadece altı aylık at yemi ve iaşesi hesap edildiğinde dahi sefer masrafı 10.000 akçeyi geçmektedir. Dolayısıyla 10.000 akçenin altında geliri olan bir timarlıyı sipahi olarak sefere çağırmak çağın iktisadi gerçekleriyle uyumlu değildir. Merkezi asker sevkıyat mekanizması da bu durumun farkında olarak yıllık geliri 10.000 akçe altındaki timarlıları sefere çağırmamıştır ki at beslemeye dahi gücü yetmeyecek kişiler sefer emriyle yola düşüp, daha cepheye varmadan parasız kalıp, disiplinsizliğe sebep olmasın.

Dönemin timar muamelesi yukarıdaki masraf cetvelinin timar bürokrasisinin kararlarına doğrudan yansıdığını göstermektedir. 1123 (1711) yılında Prut seferine çağırılacak eyaletler Rumeli, Özi, Bosna, Anadolu, Sivas, Karaman, Adana, Trabzon, Halep, Maraş, Erzurum ve Diyarbekir olarak belirlenmişti.⁶⁴ Bu eyaletlerin kılıç sayıları 1126 (1714) ve 1128 (1716) tarihli iki ibtida defterine göre 41.568dir.⁶⁵ Yani Prut seferine her timar kılıcından sadece

62 Bu kalem sefere giden timarlıların aile geçimliği için bir meblağ ayıracağı varsayımı doğrultusunda ve leventlerin ulufesi miktarınca timarlılara eklenmiştir. Varsayımın olmadığı senaryo için en sağdaki sütun eklenmiştir

63 BOA. A. DVNS. MHM. d. 105, h. 144, 200; Silâhdâr Fındıklı Mehmed Ağa, *Nusretnâme: İnceleme-Metin (1106-1133 / 1695-1731)*, haz. Mehmet Topal (Ankara: TÜBA, 2018), 120.

64 BOA. A. DVNS. MHM. d. 131, h.1, s. 5.

65 BOA. MAD. d. 7543 s. 6, 41-61 (Bu aralıkta yekün bilgisi olmadığından kayıtlar toplanmıştır. Ancak büyük bir ihtimalle bu toplama gerçek kılıç sayısının çok altında olan mahlul sayısını vermiştir), 69, 96, 118, 136, 144, 148, 162, 188, 202, 222, 240,

bir nefer gelse, hiç ek cebeli gelmese bile bu sayı en az 41 bin civarında olmalıydı. Ancak timar bürokrasisi sefere gelecek timar askeri sayısını cebelisiz rakamın yarısı bile olmayan 19.595 olarak tahmin etmişti.⁶⁶ Diğer yandan defterhane, gelire oranlı cebeli getirme aralıklarının, sıbyan ve mütekaidin ikame cebelisi haricinde uygulamıyor, sefere sadece kendisinin gelmesini yeterli buluyordu. Üstelik bu askerlerden sefere gelmeyenlerin, timarına talip birisi şikâyet etmediği sürece tek seferde dirliğini elinden almıyordu. Bütün bunlar merkezi timar organının, bir önceki asrın iktisadi şartlarına göre düzenlenmiş asgari sefer yükümlülükleri ve karşılığındaki yaptırımları uygulamadığını göstermektedir.

Yukarıdaki hesap II. Viyana hezimetini ve arkasından her sene tekrarlanan savaşların getirdiği iktisadi karmaşa ve enflasyon döneminde yapılmıştır. Ancak dönemin karakteristiğine baktığımızda Girit kuşatması yıllarında da Anadolu ve İstanbul'da isyanlar, Rumeli'de Erdel üzerinde yaşanan askeri çatışmalar benzer şartları oluşturmuş görünmektedir. 18. yüzyıla girildiğinde Prut, Mora, Peter-Varadin ve İran savaşları birkaç yıl arayla yaşanmış ve savaşın olmadığı yıllar ve bölgelerde bile tam seferberlik söz konusu olmuştur. Dolayısıyla araştırma dönemindeki piyasa ve iktisadi şartların Viyana hezimetini yıllarıyla benzer olması beklenir. Ancak yakın bir zamanda farklı bir metotla inşa edilen bir sefer masrafı verisi bu bulgularla çalışmaktadır.

Söz konusu araştırmaya göre 1073 (1663) yılında Uyvar muhasarasına yanında iki atlı cebeli getiren bir timarlı sipahinin 260 günlük iâşe, ibate ve teçhizat masrafı toplam 11.557 akçedir.⁶⁷ Makaledeki hesaplardan cebelilere ait masraflar çıkarılırsa sipahinin masrafı 2.000 akçedir.⁶⁸ Buna karşın makalenin Uyvar seferindeki at, kılıç, bürüme, cebe ve çadır için baz aldığı kaynaklarda uyumsuzluk ve metodunda meçhullük vardır. At fiyatlarını tespit ettiği en son kaynak seferden 20 yıl öncesine aittir.⁶⁹ Zırh fiyatlarını aldığı en son kaynak ise seferden 46 yıl öncesinde sonlanmaktadır.⁷⁰ İaşe ve yem giderleri için Uyvar dönemini içine alan sürsat ve kadı sicili verilerinden yararlanan makale, bu verileri hareket halindeki bir insan ve atın kalori ihtiyacını göz önünde bulundurarak hesaplamış ve günlük masrafı 10 akçe iâşe, 12 akçe yem olarak vermiştir.

Oysa 30 yıl sonrasında devletin ulaklar için baktığı atın günlük masrafı 39-52 akçe olarak belirlenmişti.⁷¹ Yine Uyvar seferinden 30 yıl sonra bir neferin günlük iâşe gideri 30 akçe olarak belirlenmişti.⁷² Dolayısıyla söz konusu makalenin 1073 (1663) yılı için referans aldığı fiyatlar ve temel aldığı kalori hesaplarında bir hata olmalıdır. Veyahut çok sıkı narh tedbirleri uygulanan İstanbul piyasasıyla Rumeli taşrası arasında 30 senelik süreç içerisinde

246, 258, 274, 286, 292, 302, 308, 312, 316, 326, 334, 342, 348, 356, 364, 362 (g, 101), 402, 412, 424, 430, 436, 444, 452, 458, 464, 484, 490, 496, 498, 500, 508, 564, 548, 556, 559, 561, 568, 572, 576, 584, 586, 600, 604, 610, 613, 614, 615, 617, 618, 623, 624; KK. d. 510; 6, 48, 86, 96, 106, 114, 120, 134, 140, 170, 198, 230, 238, 248, 254, 268, 284, 298, 302, 304, 306, 308, 318, 320, 324.

66 Kâtibin kendi topladığı yekun 17.873'tür. Ancak eyaletlerdeki timar sayısı olarak belirtilen rakamlar toplandığında 19.595 ettiğinden burada doğru olan hesaba itibar edilmiştir: BOA. A. DVNS. MHM. d. 131, h. 1, s. 5.

67 Orhan Kurmuş – Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, "The Timar System: A Question Of Financial Viability, 1470-1670," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 35/2 (2020), 550, 555.

68 Kurmuş – Yapucu, "A Question Of Financial Viability", 554.

69 Kurmuş – Yapucu, "A Question Of Financial Viability", 553, dp. 116.

70 Kurmuş – Yapucu, "A Question Of Financial Viability", 553, dp. 113.

71 Üsküdarî, *Vâkî'ât-ı Rûz-merre*, 4/348-349; 2/169.

72 BOA. C. AS. 598/25202-1, 3 (g. 1, 5).

de fiyatların 3 katından fazla arttığı fikrine sarılmamızdır. Bu hipotezi test etmek amacıyla dönemin İstanbul'undaki tüketici fiyat endeksinin değişimine baktığımızda 1663 yılında 5,15 olan endeksin 1693 yılında 7,42'ye yükseldiğini görürüz.⁷³ Yani İstanbul'daki temel ihtiyaç enflasyonu %30'dan biraz fazladır. Buna göre Uyvar seferi sırasında günlük 22 akçe olan yem ve iye harcamasının 1104 (1693) yılında 29-30 akçe olması gerekirdi. Halbuki iki masraf kaleminin bu yıllardaki toplamı 69-82 akçe arasındaydı.⁷⁴ Dolayısıyla ya söz konusu araştırmanın hesaplarında veya veri genişletmede temel aldığımız TÜFE hesaplamasında ciddi bir hata olmalıdır. Bahsi geçen TÜFE tablosu en az 20 senedir literatürde ciddi bir eleştiri almadan kullanılmaya ve şeriye sicillerindeki verilerle doğrulanmaya devam ettiğinden makalenin hatalı olması daha muhtemeldir.⁷⁵

6. 17. Yüzyıl Sonu İçin Tespit Edilen Masrafların 1645-1739 Dönemine Teşmili

17. yüzyıl sonlarındaki levent masraflarından hareketle inşa edilen sefer maliyet bilgisi İstanbul'daki TÜFE'nin değişimi oranında incelenen dönemin tümüne genişletildiğinde ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Tablo 5: 17. Yüzyıl Sonu İçin Hesaplanan Tımarlı Askerin Sefer Masraflarının İstanbul TÜFE Değişimi Oranında 1645-1739 Arasına Teşmili⁷⁶

YIL	TÜFE	SİPAHİ (6 AY)	SİPAHİ (12 AY)	TİMARLI YAYA (6 AY)	TİMARLI YAYA (12 AY)
1645	3,95	7.042,92	11.981,49	1.277,63	2.555,26
1650	4,31	7.684,81	13.073,47	1.394,07	2.788,14
1660	6,01	10.715,94	18.230,06	1.943,94	3.887,87
1670	6,25	11.143,87	18.958,05	2.021,56	4.043,13
1680	7,66	13.657,92	23.234,99	2.477,63	4.955,26
1690	7,72	13.764,91	23.416,99	2.497,04	4.994,07
1700	7,94	14.157,17	24.084,31	2.568,19	5.136,39
1710	5,52	9.842,26	16.743,75	1.785,44	3.570,89
1720	7,38	13.158,68	22.385,67	2.387,06	4.774,12
1730	6,2	11.054,72	18.806,39	2.005,39	4.010,78
1739	8,35	14.888,21	25.327,96	2.700,81	5.401,62

73 Endeksler Şevket Pamuk'un Devlet İstatistik Kurumu'ndan yayınlayıp sonradan güncellediği tablodan alınmıştır: Pamuk, "1.1. İstanbul'da Tüketici Fiyatları Endeksi, 1469-1918".

74 Bkz. Üsküdarı, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, 4/348-349; 2/169; BOA. C. AS. 598/25202-1, 3 (g. 1, 5).

75 Bkz. Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler: 1469-1998* (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), 40-42, 48-49; Mehmet Genç - Erol Özvar (ed.), *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler* (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006), CD eki içindeki tablolar; Pamuk, "1.1. İstanbul'da Tüketici Fiyatları Endeksi, 1469-1918".

76 Tablo 4'teki ulufe hariç hesaplanan masraflar, Pamuk'un TÜFE rakamları doğrultusunda 10 yıllık periyotlarla teşmil edilmiştir: Pamuk, "1.1. İstanbul'da Tüketici Fiyatları Endeksi, 1469-1918". Tablonun daha fazla büyümemesi adına aradaki yılların bilgisi gösterilmemiştir.

Güçlü piyasa kontrol mekanizmalarıyla korunan İstanbul'daki TÜFE değişiminin taşradan cepheye geçen timar askerinin masraflarına doğrudan yansması beklenemez. Ancak yüz yıllık süreç içerisindeki genel enflasyon eğilimlerinin aşağı-yukarı yüzde onluk bir sapmayla timar masraflarına yansması kabul edilebilir. Nitekim Ceylan'ın Manisa ve Antep fiyatlarıyla ilgili bulguları İstanbul TÜFE'siyle son derece uyumludur. Bu bilgiler ışığında 1062 (1652) ve 1065 (1655) sefer yoklamalarında yer yer rastlanılan 2,5-3 bin akçelik dirlik mutasarrıfları atsız bir şekilde 12 ay seferde kalabilecek meblağa sahiptir. Ancak bu timarlılar reelde 4-5 bin akçe gelire sahip olsalar bile at masrafına yetişemeyeceklerdir. Sonraki seferlerde 12 ay eşebilmenin asgari şartı atsız timarlılar için 4-5 bin akçe gelire sahip olmaktır. Timarlı sipahinin tüm yıl cephede kalmasının asgari şartı ise 17-25 bin akçelik reel mali geliri tasarruf etmesidir.

Timarlıların gelirlerinin bu şartları ne kadar sağladığı konusunda eyalet ve sefer yoklamalarındaki nominal gelirlere %50-60 civarında bir ekleme yapılarak reel gelire dair sapması çok yüksek bir fikir yürütülebilir. Buna göre defterlerdeki 3.000 akçelik timarların gerçek geliri 4.500 veya üstü, yani sefere en azından atsız gelebilecek seviyede olmalıdır. Ancak reel gelirin hesaplanması için yeterli miktarda ve sağlıklı veri tespit edilememektedir. Dolayısıyla buradaki hesaplamalar bir ayağı tahmine dayalı yaklaşık rakamlar olarak düşünülmelidir.

SONUÇ

Ortalama bir timar askerinin sefer masrafının izini, 17. yüzyılın ortalarındaki iki yoklamadan başlayarak süren bu makale, takip edilen bilgiyi 17. yüzyıl sonlarında yakalamıştır. Birçok işleme tabi tutularak bulunan masraf bilgisine göre 17. yüzyıl sonunda atsız ve kötü teçhizatla savaşa gelecek en alt seviye bir timarlının cephede 6 ay geçirmesinin asgari maliyeti senelik 2.500 akçe civarındadır. Dönem şartlarında daha muhtemel olan atla gelip en az birkaç seneye yayılan çatışmalarda yıl boyunca cephede kalan bir timarlı sipahinin maliyeti ise yıllık 23.500 akçedir. Çalışmada derlenen veri, literatürde kabul gören TÜFE tablosu çerçevesinde Girit kuşatmasının başlarından 1. Mahmud dönemi başlarına dek genişletilmiştir. Oluşturulan grafiğin dayandığı gelir-gider kalemleri, 17. yüzyıl sonlarında ortalama bir timarlının standartlarını belirlemeye yönelik genel izlenimlerdir. Bir timarlının timarında gerçekleşecek gelir dalgalanmalarının dışında cephede ganimet elde etme, atını kiraya verme, mal-ı mefkut gibi farklı gelirleri olabileceği gibi, savaşta atını veya teçhizatını kaybetme, yolda soyulma gibi olağanüstü giderleri de olabilir. Timar dışındaki ekstra gelirlerin burada üretilen tabloları değiştirme ihtimali varsa da bu konuya ışık tutacak bir kaynak henüz keşfedilmemiştir. Böylesine bir keşif gerçekleşene kadar bu tür verilerle iktifa etmek durumundayız.

Makalede derlenen olağanüstü gelir ve giderden arındırılmış verinin gösterdiği kadarıyla, dönem kayıtlarında geçen 10 bin akçelik gelirden sonra yardımcı cebeli getirme zorunluluğu 17. yüzyılın son yarısının iktisadi gerçeklerine uymamaktadır. Zira bir sipahinin yıl boyu cephede kalma maliyeti 10 bin akçenin üstünde bir rakam olan 12.000 ila 25.000 akçe arasında dalgalanmaktadır. Bu bilgiye göre bir sipahi 1690 yılında ancak 23.500 akçenin üzerinde sahip olduğu gelir mesabesinde yardımcı cebeli getirebilirdi. Halbuki bu döneme ait elimizdeki

iki sefer yoklamasında timar gelirlerinin ezici çoğunluğu, o yıllar için 15.000 akçe civarında hesaplanan, asgari limitin altındadır (Tablo 2 ve 5). Bu durumda kanunnamelere atıf yapan dönem kaynaklarının zikrettiği cebeli getirme sınırları, ancak timarlıların yaya olarak veya çok ucuz ve kötü haldeki beygirleri yetersiz besleyerek sefere geldiği durumlarda geçerli olabilir. Zira sefere yaya gelme maliyeti bu yıllarda senelik 3.000 akçe civarındadır. Zikredilen cebeli limitleri harfiyen uygulandığında ise gelen timar askerinin en azından bir kısmının sipahi (süvari) olmaması meselesi ortaya çıkar. Dolayısıyla timar sisteminin bir önceki yüzyıla nazaran çok az miktarda veya eksik teçhizatlı asker çıkarmasının altında, timara hariçten girenlerden önce iktisadi nedenler aranmalıdır.

Yoklamalarda bulunan savaşa iştirak etmiş timar gelir ortalamalarının, sancak derdestlerindeki ortalamaların üzerinde olması, savaş masrafına güç yetirebilenlerin gelip güç yetiremeyenlerin geri durduğu izlenimini verir (Tablo 1 ve 3). Keza cephede yoklanan sancakla savaş bölgesi arasındaki mesafe uzadıkça gelir ortalamalarının artması timarlıların iktisadi durumunun sefere iştirakte ne denli etkili olduğunu gösterir. Ayrıca defterhanenin sefer planlamasında, sancaklarda var olan kılıçların yarısından daha az timar askeri beklemesi bu iktisadi gerçeğin timar bürokrasisi tarafından tanındığının göstergesidir.

Girit seferine katılan Rumeli timarlılarının gelir dağılımına bakıldığında timar askerinin en az yarısının gelirinin ikame cebelisi gönderme ve at besleme limitinin altında olduğu görülür (Tablo 2 ve 5). Burada derlenen masraf verisiyle beraber bu bilgi, Rumeli'nin iki seferde de timarlılarının yarısından fazlasının adaya yaya bir biçimde gönderdiğine işaret eder.

Makalede derlenen verinin işaret ettiği başka bir hakikat, timar askerinin leventlerden ucuz olduğudur (Tablo 4). Timarlılar hakkında; seferlere beklenenden daha az iştirak etmeleri, cebeli getirmemeleri, eksik teçhizatla veya kötü beygirlerle savaşa gelmeleri gibi dönem kaynaklarında vurgulanan şikayetler bilinmektedir. Ancak bu sorunlarına rağmen, burada değinilmeyen ve varlığını sürdüren farklı ekonomik faydalarıyla beraber; asker teminindeki görece ucuzluğu, 18. yüzyıla henüz giren Osmanlılar gözünde timarı hala sürdürülebilir maliyette bir sistem olmaya devam ettirmiş görünmektedir.

Araştırma & Yayın Etiği: *Kadim*, yazım ve dil editörünce kaleme alınan işbu makalenin yayın sürecinde kör hakemlik müessesesini titizlikle işletmiştir. Editör, makalenin tüm editöryal işleyişini yürütmüş, bu esnada yazar sürecin tamamen dışında tutularak COPE yayın etiği prosedürlerine riayet edilmiştir (Committee on Publication Ethics Council, *COPE Guidelines: A Short Guide to Ethical Editing for New Editors*, Verison 3, (Eastleigh: May 2019), 8). Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: *Kadim* meticulously employed blind peer reviewing in the publication of this article, written by the writing and language editor. The editor carried out the editorial workflow, and the author was excluded entirely from the process. The COPE's publication ethics procedures (Committee on Publication Ethics Council, *COPE Guidelines: A Short Guide to Ethical Editing for New Editors*, Verison 3, (Eastleigh: May 2019), 8). Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri II Ahmed (AE. SAMD. II).

Ali Emiri Mehmed IV (AE. SMMD. IV).

Ali Emiri Mustafa II (AE. SMST. II).

Ali Emiri III Ahmed (AE. SAMD. III).

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi (D. BŞM.).

Bab-ı Defteri Cebelü Bedeliyesi Defterleri (D. BŞM. CBL. d.), nr. 17459; nr. 17469; nr. 17473; nr. 17477; nr. 17441.

Cevdet Askeriye (C. AS.).

Cevdet Bahriye (C. BH.).

Defterhane-i Amire Timar Zeamet (Ruznamçe) Defterleri (DFE. RZ. d.), nr. 1173.

İbnülemin Timar ve Zeamet (İE. TZ.).

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d.), nr. 538; nr. 612; nr. 4650; nr. 6497; nr. 7543.

Mühimme Defteri (A. DVNS. MHM. d.), nr. 105; nr. 131; nr. 133; nr. 134.

Tapu Tahrir Defterleri (TT. d.), nr. 786.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TSMA. d.), nr. 5211.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKG. KK.)

Tapu Tahrir Defterleri (TT. d.), nr. 473; nr. 491; nr. 555; nr. 556; nr. 557; nr. 433; nr. 583; nr. 564; nr. 593; nr. 445; nr. 467; nr. 471; nr. 551; nr. 497; nr. 500; nr. 528; nr. 532; nr. 561; nr. 525; nr. 511; nr. 515; nr. 440; nr. 582; nr. 543; nr. 483; nr. 506; nr. 576; nr. 437; nr. 443; nr. 459; nr. 461; nr. 464; nr. 468; nr. 572; nr. 429; nr. 431; nr. 452; nr. 513; nr. 518; nr. 527; nr. 550; nr. 435; nr. 494; nr. 570; nr. 580; nr. 426; nr. 558; nr. 588; nr. 591.

2. Tez, Makale, Kitap

Aksan, Virginia. H. *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*. Londra: Pearson, 2007.

Ayn Ali Efendi. *Kavânin-i Âl-i Osmân der-Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*. TBMM Kütüphanesi, Yazmalar nr. 26/1.

Barkan, Ömer Lütfi. "Timar". *M.E.B. İslâm Ansiklopedisi*. 12-1/286-333. Ankara: M.E.B. Yayınları, 1979.

- Barkan, Ömer Lütfi. "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri-I". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 2/1 (1940), 1-59.
- Barkan, Ömer Lütfi. *15. ve 16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1943.
- Ceylan, Pınar. "Osmanlı Terekelerinden Fiyat Tarihine İlişkin Bazı Gözlemler". *İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar*. ed. Ulaş Karakoç – Alp Yücel Kaya, 303-327. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Çakmak, Ömer. "Narh ve Nizâm Kayıtlarına Göre İstanbul'da Koyun Eti Fiyatları ve Ücretlerle Karşılaştırılması (1778-1857)". *Kadim* 2 (Ekim 2021), 69-90.
- Darling, Linda T. "Historicizing the Ottoman Timar System: Identities of Timar-Holders, Fourteenth to Seventeenth Centuries". *Turkish Historical Review* 8 (2017), 145-173.
- Darling, Linda T. "Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century: Part II, Including the Seventeenth Century". *Osmanlı Araştırmaları* 45 (2015), 1-23.
- Emecen, Feridun M. "Cebelü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/188-189. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ertaş, Mehmet Yaşar. *Sultanın Ordusu: 1715 Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.
- Fodor, Pál. *The Business of State: Ottoman Finance Administration and Ruling Elites in Transition (1580s -1615)*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2018.
- Gelez, Philippe. "The End of the timar System in Bosnia, 18th - 20th Century". *Osmanlı Araştırmaları* 60 (2022), 97-138.
- Genç, Mehmet – Özvar, Erol. *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006.
- Howard, Douglas. *The Ottoman Timar System and its Transformation 1563-1656*. Bloomington: Indiana University, The College of Arts and Sciences, Doktora Tezi, 1987.
- İnalcık, Halil – Quatert, Donald. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. 2 Cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Kurmuş, Orhan – Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay. "The Timar System: A Question of Financial Viability, 1470-1670". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 35/2 (2020), 521-576.
- Özcan, Abdülkadir. "Sekban". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/326-328. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Pamuk, Şevket. "1.1. İstanbul'da Tüketici Fiyatları Endeksi, 1469-1918". Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. Erişim 22.03.2024. https://ata.bogazici.edu.tr/sites/ata.boun.edu.tr/files/faculty/sevket.pamuk/database/1.1._tablo_istanbulda_tuketici_fiyatlari.pdf
- Pamuk, Şevket. *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler: 1469-1998*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

- Punar, Bünyamin. *Askeri Dönüşüm Çağında Osmanlı Timar Sistemi (1645-1739)*. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa. *Nusretname: İnceleme-Metin (1106-1133 / 1695-1731)*. Haz. Mehmet Topal. Ankara: TÜBA, 2018.
- Soyudoğan, Muhsin. *Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455- 1693)*. Ankara: İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Türkal, Nazire Karaçay. *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa: Zeyl-i Fezleke (1065 / 22 Ca 1106 – 1654 / 7 Şubat 1695)*. İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Ünal, Mehmet Ali. *Zafer Sabahında Padişahın Gazilere Mükâfat: 1696 Taribli İn'âmât Defteri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2023.
- Üsküdarî Abdullah Efendi. *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*. ed. Muzaffer Doğan, Recep Ahışalı, Erhan Afyoncu, Mahmut Ak. 4 Cilt. Ankara: TÜBA, 2017.

From Concept to Novel: Tâhirülmevlevî's (1877-1951) Sufi Engagement and Critique of *Teşebbüs-i Şahsî* (Individual Initiative) in the Late Ottoman Era

ARZU EYLÜL YALÇINKAYA*

ABSTRACT

During the late Ottoman era, particularly the Hamidian period (1876-1909), a culture of diligent labor and industriousness emerged, emphasizing economic progress. State-led initiatives triggered substantial socio-economic shifts, alongside increased regulations to integrate Sufi networks into state apparatus to reduce their economic burden due to constant benefit from the endowment funds. At this juncture, Tâhirülmevlevî (Mehmet Tâhir Olgun) (d. 1951) departed from the Yenikapı Mevlevîhâne and firmly rejected benefiting from endowment funds. Instead, he turned to press and publishing activities that he believed would sustain both his livelihood and spiritual service. His narrative, especially encapsulated in his autobiographical novel *Teşebbüs-i Şahsî* (1912), offers a critique of the administrative reforms of the era, articulating a perspective that the lack of ethical integrity and judicial fairness severely impeded the successful adoption of teşebbüs-i şahsî (*individual initiative*) frameworks. His reflections extend to critique societal perceptions of Sufis as economic dependents, delving into why substantial reforms failed to gain traction within the Turkish-Muslim community. Through his literary and journalistic endeavors, Olgun not only personifies the concept of individual initiative but also critically examines its execution and impact within the complex socio-political landscape of late Ottoman society, underscoring the complex interplay between individual aspirations and collective societal transformations.

Keywords: Late Ottoman Era, Sufism, Personal Initiative, Tâhirülmevlevî, Printing Press.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 17 Nisan 2024 | Date Received: 17 April 2024
Kabul Tarihi: 4 Ekim 2024 | Date Accepted: 4 October 2024

ATIF | CITATION

Yalçinkaya, Arzu Eylül. "From Concept to Novel: Tâhirülmevlevî's (1877-1951) Sufi Engagement and Critique of *Teşebbüs-i Şahsî* (Individual Initiative) in the Late Ottoman Era". *Kadim* 8 (October 2024), 23-50. doi.org/10.54462/kadim.1469696

TEŞEBBÜS-İ ŞAHSÎ'YE SUFİ BİR
MECRA: TÂHİRÜLMEVLEVÎ'NİN
(1877-1951) GİRİŞİMCİ RUHU VE
GEÇ OSMANLI DÖNEMİ ÜZERİNE
ELEŞTİREL BAKIŞLARI

ÖZ

Geç Osmanlı dönemi özellikle II. Abdülhamid devri (1876-1909), tasavvufî oluşumların devletin reform girişimlerine katkıları açısından ve vakıf gelirlerine bağımlılıkları nedeniyle sosyo-ekonomik anlamda eleştirildiği bir dönemdir. Bu çalışma, Tâhirülmevlevî (Mehmet Tâhir Olgun)'nin (ö. 1951) geç Osmanlı modernleşmesine entelektüel ve sosyo-ekonomik katkıları incelemektedir. Tâhirülmevlevî, vakıf gelirlerine dayanmaktan vazgeçerek girişimcilik ve gazetecilik faaliyetlerine yönelmiştir. Araştırma, *Teşebbüs-i Şahsî* (1912) romanı ve yayıncılık faaliyetleri üzerinden, Tâhirülmevlevî'nin tasavvufî yaşamın ilkelerini bireysel girişimcilik ve ekonomik bağımsızlık değerleriyle nasıl birleştirdiğini analiz etmektedir. Bu bağlamda, çalışmada hem dönemin başarısız reform girişimlerine yönelik eleştirileri hem de modernleşme sürecine entelektüel bir yanıt olarak verdiği katkılar tarihsel bir perspektifle ele alınmaktadır. Araştırmanın temel kaynakları arasında Tâhirülmevlevî'nin hatıratları, mektupları ve Osmanlı Arşiv belgeleri yer almakta, bu materyaller üzerinden onun bireysel girişim ve toplumsal dönüşüm arasındaki karmaşık ilişkiyi nasıl ele aldığı değerlendirilmektedir. Bu girift ilişki ağına dair tahliller ve değerlendirmeler, özellikle müellifin kendi yaşam tecrübesinden ilham alan otobiyografik romanı *Teşebbüs-i Şahsî*'de belirgin bir şekilde yer bulmaktadır. Bu araştırma, Tâhirülmevlevî'nin Osmanlı toplumundaki değişimlere verdiği yanıt üzerinden, bireysel çaba ile toplumsal dönüşüm arasındaki ilişkiyi açıklamakta ve sîfî entelektüellerin modernleşmeye tepkilerine dair bir katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geç Osmanlı, Tasavvuf, Teşebbüs-i Şahsî, Tâhirülmevlevî, Matbaa.

* Assistant Professor, Uskudar University, Institute for Sufi Studies, arzu eylul.yalcinkaya@uskudar.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6834-799X.

INTRODUCTION

This article examines Tâhirülmevlevî, known as Mehmet Tâhir Olgun (1877-1951) after the Surname Law, as an emblematic figure embodying entrepreneurial spirit within the late Ottoman Sufi tradition.¹ It explores his conceptualization and critique of *teşebbüs-i şahsî* (individual initiative), drawing on a contextual analysis of his publishing activities and his novel *Teşebbüs-i Şahsî* (1912).² His journey, marked by a departure from traditional Mevlevî dervish life to an engagement in journalism and civil service during the transformative Second Constitutional Era (1908-1920), reflects his response to the broader ideological shift in the Ottoman socio-economic and cultural landscape. At the turn of the 20th century, the Ottoman Empire was at a crossroads of profound socio-political transformation alongside a cultural reawakening.³ Amidst this era of turmoil and transition, Olgun emerged as a singular figure whose life and work encapsulated the tensions and possibilities of his time. Upon completing his secular education at a contemporary military academy and enduring the rigorous 1001-day Mevlevî period of service (*çile*)⁴ by his early twenties, Tâhirülmevlevî, having become a Mevlevî Sheikh (*dede*), departed from the Mevlevî lodge (*mevlevihâne*) with the making by his own labor.⁵

Tâhirülmevlevî's transition from the secluded life of a Mevlevî dervish to a proactive role in journalism and literature—prior to and during the press expansion of 1908—signifies a pivotal shift toward self-reliance. His decision to relinquish the traditional reliance on endowment funds (*vakıf*) in favor of earning a livelihood through personal effort underscores his embrace of entrepreneurship, a topic fiercely debated in late Ottoman intellectual discourse.⁶ At the time, the idea of earning money through hard work, rather than relying on state positions, was gaining attention, with intellectuals and religious scholars advocating for individual initiative and *sa'y ü gayret* (*effort and diligence*). Olgun's move exemplifies this push for an entrepreneurial mindset and self-sufficiency, particularly among Muslim men. This deliberate shift towards personal agency and independence marked not only his entry into the public sphere of journalism and discourse but also represented a strategic response to Orientalist critiques, which often framed Sufi reliance on the concepts such as divine providence (*tevekkül*), poverty (*fakr*) and contentment (*rıza*) as a contributor to the perceived economic stagnation of Muslim societies.⁷

1 Âlim Kahraman, "Tâhirülmevlevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/407-409; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, "Tâhir", *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970), 10/1820-1823.

2 For the new publication of the novel: Mehmet Tâhir Olgun (Tâhirülmevlevî), *Teşebbüs-i Şahsî*, ed. Nurcan Durmaz (Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, 2014).

3 Şükür Hanoğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2008), 109-149.

4 Çile, in the Mevlevî Sufi tradition, refers to a rigorous period of spiritual trial and discipline undertaken by a dervish, often within the confines of a cell (*hücre*) in the Mevlevî lodge (*dergâh*). During this intensive spiritual retreat, which typically lasts for 1,001 days, the dervish undergoes a process of self-purification and training, aimed at cultivating spiritual awareness, humility, and servitude. The çile period involves strict adherence to practices such as extended prayer, meditation, fasting, menial labor, and service to the community, all under the close guidance of a spiritual master. T. Yazıcı, D.S. Margoliouth, and F. de Jong, "Mawlawiyya", in P. Bearman (ed.), *Encyclopaedia of Islam New Edition Online (EI-2 English)* (Leiden: Brill, 2012).

5 Mehmet Demirci, "Bir Eğitim Aracı Olarak Mevlevî Çilesi" *Mârife* 7/3 (2007), 105-22; Selçuk Eraydın, "Çile", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 44/315-316.

6 For more information please see: İrfan Davut Çam, "Work hard my child, don't be a civil servant; become an entrepreneur!" New Subjects and Entrepreneurship in Textbooks from the Late Ottoman Empire", *Paedagogica Historica* 59/5 (2023), 975-992.

7 Melis Hafez, *Inventing Laziness Culture of Productivity in Late Ottoman Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 2022), 15.

In the intellectual climate of the Young Turk Era (1908–1922), reformist agendas and critical reassessments of Ottoman social and economic structures compelled figures like Tâhirülmevî to redefine their roles within society. This period saw a surge of ideas, such as those put forth by Prens Sabahaddin (d. 1948), who championed the concept of individual initiative, a socio-economic model that promoted entrepreneurship and liberal economic policies.⁸ In response to these shifting currents, Tâhirülmevî's departure from the seclusion of Mevlevî dervish life and his decision to earn a living independently of endowment funds marked not only a personal transformation but also an alignment with a broader intellectual trend that equated personal labor and economic productivity with modernity. This alignment was further propelled by the expansion of the press following the 1908 revolution, which Tâhirülmevî utilized to establish various periodicals aimed at disseminating Sufi thought, navigating both successes and setbacks. His initial motivation to use journalism to disseminate Sufi thought and engage with contemporary socio-political discourse highlights the complex interplay between tradition and modernity. Reflecting the broader transformations of the late Ottoman period, it also demonstrates the adaptive strategies employed by Sufi figures in response to evolving societal expectations.

In the existing literature, Tâhirülmevî (Olgun) is often studied in a limited manner, primarily focusing on his works through the lenses of literary criticism, Sufi exegesis, and biographical recounting. This approach overlooks his broader contributions, particularly his engagement with the concept of individual initiative. While existing studies on his novel *Teşebbüs-i Şahsî* provide detailed stylistic analysis, they have not fully appreciated Olgun's complex persona, which spans his roles as a Sufi, bureaucrat, and literary intellectual.⁹ The present research seeks to address this gap through a historiographical exploration of Olgun's departure from traditional Sufi life toward entrepreneurship, as well as his post-1908 involvement in publishing, which culminated in his fiction. This literary work not only presents a critique of the failed initiatives of the period but also offers a veiled criticism of the naïve reform attempts during the Second Constitutional Era.¹⁰

This study seeks to provide a more nuanced understanding of Olgun's intellectual and socio-economic contributions by asking: How did Tâhirülmevî's engagement with Mevlevî Sufi heritage—understood not merely as a spiritual tradition but as a dynamic, action-oriented approach—respond to accusations of Sufi 'backwardness' during a period of heightened critique?¹¹ In what ways did his integration of Sufi principles with emerging values of individual initiative and economic independence serve as a socio-political response to calls for reform and renewal? By examining how Tâhirülmevî navigated the evolving socio-economic

8 Prens Sabahaddin, "Merkeziyet ve Adem-i Merkeziyet", *Prens Sabahaddin Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne Bütün Eserleri*, ed. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 140-144; Rukiye Akkaya Kia, "Saraylı bir Muhalifin Siyasi Mücadelesi: Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 21/2 (2015), 273-296; Şerif Mardin, "Adem-i Merkeziyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988) 1/364-367.

9 The most comprehensive and guiding studies on Tâhirülmevî see Atilla Şentürk, *Tâhirülmevî Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: Nehir Yayınları, 1991); Cavit Orhan Tütengil, *Prens Sabahattin* (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1954).

10 A study on Tâhirülmevî's novel *Teşebbüs-i Şahsî* from a historical perspective: Levent Ali Çanaklı, "Bir Sufî'nin Romanı: Tâhirülmevî ve Teşebbüs-i Şahsî", *The Journal of International Social Research* 13/69 (2020), 62-76. Also see Yakup Öztürk, "Prens Sabahaddin'den Tâhirülmevî'ye Teşebbüs-i Şahsî", *Yeni Türk Edebiyatı* 20 (2019), 209-229.

11 F. Cangüzel Güner Zülfiçkar, "Türkiyedeki Tasavvuf Çalışmaları Metodolojisinde Yeni Ufuk Arayışları", *JISS* 1/1 (2022), 153-159.

Ottoman landscape—drawing on Mevlevî traditions while embracing entrepreneurship and public discourse—this study argues that his life and works exemplify the adaptive responses of Sufi circles to the challenges of modernization.¹² Tâhirülmevlevî's personal and professional trajectories in the context of the broader ideological and socioeconomic shifts of the late Ottoman period reveals how he crafted a Mevlevî response to changing environment that emphasized action, labor, and socio-political engagement.¹³ Through this lens, Tâhirülmevlevî's legacy can be understood as part of a larger trend in which Sufi orders sought to contribute to the reform and modernization of Ottoman society rather than retreat from it.

This study draws on a range of primary sources, including Tâhirülmevlevî's memoir *Matbûât Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemeleri*, his correspondence during his 1,001-day seclusion (*çile*) in the lodge as narrated in *Çilehâne Mektupları*, and his eulogy to his Sufi master Sheikh Mehmed Celâleddin Efendi (d. 1908), as well as relevant state archives such as the Ottoman Archives of the Prime Ministry (BOA).¹⁴ By focusing on the period between Tâhir Olgun's establishment of his bookstore in 1889 and the publication of his novel *Teşebbüs-i Şahsî* in 1912, this research conducts a close reading of these texts to explore how Olgun's articulation and practice of the concept of individual initiative, as known within the Ottoman discourse *teşebbüs-i şahsî*.

1. The Socio-Economic Context During the Late Ottoman Period

In the late Ottoman era, significant transformations arose from the empire's integration into the global capitalist system, the rise of middle-class values, the expansion of the state apparatus, and changes in the educational landscape that supported this evolving social order.¹⁵ Two vital social groups emerged from these transformations: the non-Muslim bourgeoisie and the bureaucratic class.¹⁶ However, increasing discussions among intellectuals and the state elite centered on how to cultivate a Muslim bourgeoisie, one that was not reliant on the state for its livelihood but instead economically contributed to it.¹⁷ The Hamidian regime (1876–1909) emphasized economic development as a cornerstone for legitimizing its rule despite heavily

12 There has been increasing studies focusing on active involvement of Sufi figures in public life. For an overview please see: Cemal Kafadar, "The New Visibility of Sufism in Turkish Studies and Cultural Life", *The Dervish Lodge: Architecture, Art and Sufism in Ottoman Turkey*, ed. Raymond Lifchez (Berkeley: University of California Press, 1992), 307-322.

13 Osman Gündüz, "Ahmet Midhat'tan Tâhirülmevlevî'ye, Ekonomik Sorunların Romana Yansımaları ya da Türk Düşününde Yükselen Bir Değer: Teşebbüs-i Şahsî", *Şerif Aktaş'a Armağan* (Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, 2012), 224-235.

14 Tâhirülmevlevî, *Matbûât Âlemindeki Hayatım: İstiklâl Mahkemesi Hatıraları* (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2021); Mehmet Tahir Olgun (Tâhirülmevlevî) *Yenikapı Mevlevihânesi Postnişini Şeyh Celâleddin Efendi Merhûm* (İstanbul: Matbaa-ı Mekteb-i Sanayi, 1909); Mehmet Tahir Olgun (Tâhirülmevlevî), *Çilehâne Mektupları* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995); Mehmet Tahir Olgun (Tâhirülmevlevî), *Teşebbüs-i Şahsî*, ed. Nurcan Durmaz (Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, 2014).

15 Edhem Eldem, "Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt", *European Review* 13/3 (2005), 431-445; Fatma Müge Göçek, *Rise of The Bourgeoisie, Demise Of Empire: Ottoman Westernization and Social Change* (Oxford: Oxford University Press, 1996), 3-5; Adam Mestyan, "The Muslim Bourgeoisie and Philanthropy in the Late Ottoman Empire", *The Global Bourgeoisie: The Rise of the Middle Classes in the Age of Empire*, eds. Christof Dejung and David Motadel (Princeton: Princeton University Press, 2019), 207-228; Vedat İnal, "The Eighteenth and Nineteenth Century Ottoman Attempts to Catch Up with Europe", *Middle Eastern Studies* 47/5 (2011), 725-756.

16 Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement* (London: I.B.Tauris, 2014), 14.

17 Çetinkaya points out a tension between non-Muslim merchants who came out as the winners during the process of integration to world economy and the Muslim merchants as the losing party. This discrepancy has led to a resentment which led the Community of Union and Progress (CUP) to take measures to strengthen the Muslim traders, going as far as inaugurating a boycott movement against the Greek merchants. Please see: Çetinkaya, *The Young Turks*, 16-18.

suppressing political dissent.¹⁸ This focus on economic progress led to a strategic emphasis on economic education and the propagation of economic thinking, aiming to reshape the socio-economic structure by changing established mindsets and fostering a culture of productivity and hard work.¹⁹ In this period of Ottoman modernization, the Islamic ethic of *sa'y ü gayret* (effort and diligence), or, *say u amel* (effort and action), gained renewed emphasis, particularly during the Hamidian era. This emphasis paved the way for the French-origin notion of individual initiative to gain prominence.²⁰

In the intellectual climate leading up to the Young Turk revolution (1908), Prince Sabahaddin (d. 1948), credited as the *école's* inaugural advocate within the Turkish context, aspired to forge a path of refurbishment for the nation through individual initiative and decentralization. Drawing inspiration from Frédéric Le Play's (d. 1882) liberal-individualist sociology, Sabahaddin argued that the nation's revival depended on private enterprise, individual initiative, and self-government.²¹ He believed that the continued centralization of power would stifle initiative, without which regional development—and the nation's recovery from both material and spiritual impoverishment—would be impossible.²² His ideas were disseminated through two influential publications in *İkdam* (1894-1928) newspaper, where his provocative rhetoric sparked significant debate within the Turkish press. Although Sabahaddin eventually lost the backing of the Young Turks, his ideas continued to leave a lasting influence. His writings, which lauded personal effort and invoked religious references, resonated with a segment of Ottoman society concerned with economic stagnation.²³ His initiative aimed to reduce the dependence of Muslim men on endowments or careers within the civil service by promoting a more diversified economic environment that extended beyond the traditional bureaucratic framework.²⁴

18 Deniz Kılınçoğlu, *Economics and Capitalism in the Ottoman Empire* (London: Routledge: 2015), 106.

19 Hafez, *Inventing Laziness*, 15; Atilla AYTEKİN, "Negotiating Religion, Moral Economy and Economic Ideas in the Late Ottoman Empire: Perspectives of Peasants and the Intelligentsia", *Reassessing the Moral Economy Religion and Economic Ethics from Ancient Greece to the 20th Century*, eds. Tanja Skambraks and Martin Lutz (Cham: Palgrave Macmillan, 2023), 209.

20 Against the backdrop of Orientalist critiques, which attributed the stagnation of Muslim societies to Islamic ethical principles and primary Sufi concepts like *tevekkül* (reliance on God). This advocacy, particularly pronounced during the Tanzimat era, sought to reinterpret Islamic concepts of enterprise and diligence as vital components of the empire's modernization efforts. Central to this discourse was the concept of *sa'y ü amel*. For more information, please see: Süleyman Uludağ, "Amel", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/13-16; Süleyman Uludağ, "Tevekkül", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/1-2.

21 Floreal H. Forni and Ada Freytes Fres, "Frédéric Le Play: A Forefather of Social Economics", *International Journal of Social Economics* 25/9 (1998), 1380-1397.

22 This model posits the individual as both an organizer and the leader of both private and official collectives, asserting the triumph of the individual over the state. Societies constituted by such families do not rely on familial or state structures for employment; the minimal presence of state officials underscores a broader disengagement from centralized services. The individual, in this context, places trust primarily in their own vigor and personal resources to achieve success in an independent profession—thus, fostering a breed of individuals who, well-informed and prepared, are adept at advocating for their rights and assuming their responsibilities, emerging as robust and energetic entities. Therefore, the Le Play school endeavored to transpose the principles of individual initiative, decentralization, and liberty into the practical sphere, employing a variety of methodologies to this end. Please see: Murtaza Korlaelçi, "Le Play Mektebi ve İlk Türk Temsilcisi Prens Sabahattin Bey", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1983), 31-58; Hilmi Ozan Özavcı, "Liberal Thought and Public Moralists in Turkey: The Transmission of Ideas and the Conceptions of the Self 1891-1948", *Geschichte und Gesellschaft* 38/4 (2012), 636-657. Also see Abdullah Uçman, "Prens Sabahaddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/341-342

23 Murat Kılıç, "Türk Siyasal Hayatında Bir Muhafiz İsim ve Hareket: Prens Sabahattin ve Meslek-i İçtima", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (2010), 9.

24 Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 91-94; Ayşe Kadioğlu, "An Oxymoron: The Origins of Civic-Republican Liberalism in Turkey", *Critique: Critical Middle Eastern Studies* 16/2 (2007), 171-190; Kılınçoğlu, *Economics and Capitalism*, 106.

Within the socioeconomic context that aimed to foster Muslim entrepreneurship, Sufi communities came under increased scrutiny, particularly for their perceived economic burden on urban economies.²⁵ This criticism intensified with the rise of reforms and edicts that sought to modernize Ottoman society. Sufi orders, increasingly associated with lethargy, were viewed as impediments to societal progress due to their reliance on public and endowment funds.²⁶ These critiques, rooted in sentiments that predated the Tanzimat era, were exacerbated by the appointment of hereditary cradle sheikhs (*beşik şeyhliği*).²⁷ This practice allowed access to these resources to remain within familial circles, further fueling dissatisfaction among reformist thinkers.²⁸ In fact, while the number of dervishes residing in Istanbul's lodges diminished as Sufis increasingly assumed official roles, many mystics remained steadfast in their spiritual practices, continuing their centuries-old devotion to the tekke tradition.²⁹

These individuals, whose lives were characterized by seclusion (*küşe-i inzivâ*), increasingly faced criticism from Islamist modernists, who saw them as symbols of withdrawal from societal engagement.³⁰ Central to these critiques was the belief that foundational Sufi concepts and practices were preventing the frequenters of the lodges from actively contributing to economic development. Modernist thinkers, often drawing on Orientalist perspectives, sought to reinterpret these Sufi principles in line with progressive ideologies that emphasized active human effort (*sa'yü ü amel*), pragmatism, and intellectual engagement.³¹ As a result, the

- 25 Throughout the Ottoman Empire until the 19th century, Sufism (*tasavvuf*) was characterized by the emergence of structured networks, the establishment of religious institutions through pious foundations (*vakf, evkaf*), and the ascent of affluent households and lineages within the Sufi community. Endowments played a pivotal role in disseminating Sufi teachings and practices on a broader scale and provided considerable patronage towards Sufi circles. For the history of Sufism in the Ottoman Empire please see: John J. Curry, "Sufism in the Ottoman Empire", *Routledge Handbook on Sufism*, ed. Lloyd Ridgeon (London: Routledge, 2021), 399-413. One of the pioneering studies exploring the history and development of Pious Foundations in the Ottoman Empire: John Robert Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire* (Leiden: Brill, 1997), 2-3; Marinos Sariyannis, *A History of Ottoman Political Thought Up to the Early Nineteenth Century* (Leiden: Brill, 2019), 262-263.
- 26 For more information, Meir Hatina, "Where East Meets West: Sufism, Cultural Rapprochement, and Politics", *International Journal of Middle East Studies* 39/3 (2007): 389-409; Muhammad Zubair, "Islamic Law of Waqf: A Concise Introduction", *Arab Law Quarterly* 26/2 (2012), 121; It is noted that by 1870 there were 1826 people inhabiting the 171 Sufi lodges of Istanbul with an increasing rate until the abolishment of the lodges by the Turkish Republic in 1925. For more information, please see John J. Curry, "Sufi Spaces and Practice", *A Companion to Early Modern Istanbul*, eds. Shirine Hamadeh and Çiğdem Kafescioğlu (Leiden: Brill, 2022), 523.
- 27 Thierry Zarcone, "Shaykh Succession in Turkish Sufi Lineages (19th and 20th Centuries): Conflicts, Reforms and Transmission of Spiritual Enlightenment", *Asian and African Area Studies* 7/1 (2007), 26.
- 28 Nathan Hofer, "Endowments for Sufis and Their Institutions", *Sufi Institutions*, ed. Alexandre Papas (Leiden: Brill, 2021), 59-60; Ahmed Akgündüz, "The Ottoman Waqf Administration in the 19th and Early-20th Centuries: Continuities and Discontinuities", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 64/1 (2011), 71-87; These efforts reflected a broader objective to align the empire's socio-cultural practices with the imperatives of modern governance and economic rationalization, indicating a nuanced approach to integrating Sufi communities into the evolving landscape of Ottoman modernity. Adam Sabra, "Economies of Sufism", *Sufi Institutions*, ed. Alexandre Papas (Leiden: Brill, 2021), 32.
- 29 Elizabeth Sirriyeh, *Sufis, and Anti-Sufis: The Defence, Rethinking and Rejection of Sufism in the Modern World* (London: Routledge, 2013), 103. An article which presents how Sufi dervishes' paramount craftsmanship as clockmakers: Feza Günergun, "Timekeepers and Sufi Mystics: Technical Knowledge Bearers of Ottoman Empire", *Technology and Culture* 62.2 (2021): 348-372.
- 30 Manastırlı İsmail Hakkı, "Vücut'u-intiba", *Sıratmüstakim* 6/136 (1908), 85-86; Debates in the Ottoman Empire regarding protection and modernization crystallized into a 'Westernizers' versus 'Islamists' dichotomy, focusing on issues of productivity, stagnation, and conceptions of the ideal citizen. See İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016), 345-370.
- 31 Mustafa Kara, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Dervişlerin Sosyal ve Kültürel Etkinlikleri", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*. ed. Ahmet Yaşar Ocak (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 735-746; Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, 345-370; Mustafa Kara, *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri (1839-2009)*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2020), 53-57. This period of reform and modernization within Sufi practices was subtly influenced by the political climate, particularly the interactions

discourse surrounding Sufi practices and institutions became a central point of contention in debates about modernization and reform in the late Ottoman period. Sufi orders found themselves at the crossroads of traditional spiritual values and the era's demands for economic and social reform.

Building on these critiques and the modernist call for reform, bureaucratic changes aimed at strengthening the Ottoman state apparatus necessitated a reevaluation of the role of Sufi orders within the empire's bureaucratic and economic framework.³² During this period, the state undertook significant measures to incorporate Sufi communities into its expanding bureaucracy, challenging their historical administrative and economic independence.³³ This effort involved implementing substantial changes in the administration and management of the endowment funds (*waqf*) that had long sustained these orders.³⁴

One of the most notable bureaucratic reforms was the establishment of the *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti* (Ministry of Pious Foundations) in 1826 and *Meclis-i Meşâyih* (Council of Sheikhs) in 1866 created to manage the vast network of religious endowments.³⁵ This implementation marked the beginning of a new era in which the state sought to redirect the resources of these funds toward other sectors of the government. Following the Tanzimat reforms, initiated with the 1838 proclamation of the *Tanzimat Fermânı* (Edict of Gülhane), the centralization of control over waqf funds was expanded, representing a deliberate effort to ensure that their assets were aligned with the state's evolving needs and priorities.³⁶ As a result, the economic landscape for Sufi communities underwent profound changes.

Simultaneously, rising criticism directed at the Sufi community—particularly concerning their perceived economic burden—prompted some Sufi members to seek alternative sources of income beyond their traditional lodge affiliations.³⁷ This transition was marked by a significant number of Sufi figures either accepting state positions or pursuing private entrepreneurial ventures, reflecting a significant paradigm shift. The incorporation of Sufis into the state bureaucracy and their increasing participation in economic enterprises represented both an adaptation to the pressures of modernization and a response to the new socio-political

between Sufi Sheikhs and the CUP party during the early years of the Second Constitutional period. See *ibid.* 74-75; Meir Hatina, "Where East Meets West", 389-409.

32 Brian Silverstein, "Sufism and Governmentality in the Late Ottoman Empire", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 29/2 (2009), 171-185.

33 Hofer, "Endowments for Sufis", 59-60; Melek Cevahiroğlu Ömür, "The Sufi Orders in a Modernizing Empire: 1808-1876", *Tarih* 1/1 (2009), 70-93; Akgündüz, "The Ottoman Waqf Administration", 71-87.

34 This transition effectively positioned the Seyhülislamlik to exert influence over the appointment of Sheikhs, marking a departure from the traditional practice of hereditary succession and undermining the administrative autonomy of the lodges—an application further enhanced by the establishment of the Meclis-i Meşâyih (*Council of Sheikhs*) in 1866, please see Sabra, "Economies of Sufism", 32.

35 Erhan Bektaş, *Religious Reform in the Late Ottoman Empire: Institutional Change and the Professionalization of the Ulema* (London: I.B. Tauris, 2023), 75.

36 Ömür, "The Sufi Orders", 70-93; Jonathan Endelman, "In the Shadow of Empire: States in an Ottoman System", *Social Science History* 42/4 (2018), 816.

37 During this process, many dervishes found a place for themselves in the civil service. For more information, please see: Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press, 1980), 204; For information of the growing capacity in civil service positions in the Empire, Karen Barkey, "The Ottoman Empire (1922-1923): The Bureaucratization of Patrimonial Authority", *Empires and Bureaucracy in World History: From Late Antiquity to the Twentieth Century*, eds. Peter Crooks and Timothy Parsons (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 107-125.

realities of the late Ottoman period.³⁸

Within this evolving economic landscape of the late Ottoman era, Tâhirülmevlevî's transition from the solitude of Sufi life to active participation in the broader public sphere through his ventures stands as a testament to his active dialogue between traditional modalities and contemporary implementations. His deliberate move from the Mevlevî lodge into the realms of public discourse and economic self-reliance marks a significant socio-cultural evolution in Ottoman society. Tâhirülmevlevî's actions reflect a revival of the traditional Islamic ethos of *sa'y ü gayret* alongside contemporary concepts like *teşebbüs-i şahsî*. By adopting an individualistic approach to sustaining himself financially—eschewing reliance on vakıf funds—while continuing to uphold the lodge's mission of spreading Sufi teachings through modern media, such as the press, he positioned himself as an advocate for a renewed form of Sufi participation. Reflecting a broader trend within Ottoman society towards reconciling spiritual traditions with the demands of the new era, Tâhirülmevlevî's life and work thus embody a unique synthesis of Sufi spirituality and modern entrepreneurial spirit.

2. Being a Publisher Under the Hamidian Surveillance: Disseminating Sufi Thought without Relying on Endowment Funds

Tâhir Olgun's entrepreneurial career, which took off under Hamidian surveillance in 1899 with the opening of his bookstore, represents a significant shift away from the dervish's traditional reliance on tekke institutions for income. His journey later expanded to include prominent roles in publishing, teaching, and civil service, illustrating the multifaceted nature of his contributions. As a devoted Sufi figure, Olgun's various roles demonstrate his ability to bridge the Mevlevîye Order with his era's influential social and cultural circles. Olgun's formal education at the prestigious military school Gülhane Askerî Rüşdiyesi and Menşe-i Küttâb-ı Askerî, the latter being instrumental in preparing him for his military clerical duties, laid the foundation for his diverse career.³⁹ Upon completing his military training in 1892, Olgun embarked on a brief yet impactful career as a writing clerk for the Ministry of War. Although his tenure in this role was short, it was during this time that he developed a profound interest in Sufi literature and lyrical research, setting him on a path that would define his legacy.

It was during the Sufi lectures led by Sheikh Mehmed Es'ad Dede (d. 1911) that Tâhir Olgun's poetic talents truly began to flourish.⁴⁰ Through the interpretation of Celaleddin Rumi's (d. 1273) *Mesnevî* and the exploration of Persian Sufi poetry, Olgun experienced a profound shift towards a life centered on spiritual inquiry and artistic expression.⁴¹ Influenced

38 This situation intensified as changing conceptions of work and idleness, spurred by intellectual debates on order and progress, began exerting a growing influence: Hafez, *Inventing Laziness*, 30; During this process, many dervishes found a place for themselves in the civil service. For more information, please see: Findley, *Bureaucratic Reform*, 204; For information on the growing capacity in civil service positions in the Empire, see Barkey, "The Ottoman Empire (1922-1923)", 107-125.

39 For information on Ottoman military education reforms, please see: Michael Provence, "Late Ottoman State Education", *Religion, Ethnicity and Contested Nationhood in the Former Ottoman Space*, ed. Jorgen Nielsen (Leiden: Brill, 2012), 119-121.

40 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri: Kemâlî-Şuarâ*, ed. İbrahim Baştuğ (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2002), 4/1857-1862.

41 Mustafa Tatcı and Cemal Kurnaz, "Mehmed Es'ad Dede", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 28/469-470; Tâhirülmevlevî, *Şeyh Celâleddin Efendi*, 7-10; Nuri Özcan, "Mehmed Celâleddin Dede", *TDV İslam Ansiklopedisi*

by this intellectual and spiritual circle, he began writing and publishing poems, including Persian ones. Immersed in this literary and mystical environment, Olgun gravitated towards Sufism, initially obtaining a license to perform the Mevlevî whirling ritual and becoming a *semâzen* (whirling dervish).⁴² His deepening connection to Sufi practices eventually led him to formally initiate into the Mevlevî order under the guidance of Shiekh Mehmed Celâleddin (d. 1908) of Yenikapı Mevlevîhâne. Under Celâleddin's spritual mentorship, Olgun completed the rigorous *çile*, a 1,001-day ordeal of Mevlevî *seyrüsülük* (spiritual journey), and subsequently earned the esteemed title of dede, both signifying his mastery within the Mevlevî order.⁴³ This period of intellectual and spiritual growth highlights Olgun's deep engagement with Sufi thought, which profoundly shaped both his poetic expression and his broader intellectual pursuits.

Indeed, the Mevlevî ordeal became a period of profound enrichment for Olgun, characterized by his enthusiastic engagement with Sufi texts—reading, composing poetry, corresponding with fellow dervishes, and immersing himself in deep contemplation. With a whimsical and witty spirit tempered by the maturity of youthful introspection, Olgun often pondered the shifting routines of life beyond the seclusion of the Yenikapı Mevlevîhâne's walls, reflecting on his place within it.⁴⁴ By the culmination of his spritual training this introspection led him to a pivotal decision. Upon completing his spiritual retreat at the Yenikapı Mevlevî Lodge, he chose a path of self-sufficiency, rejecting continued dependence on the lodge's endowment. In his memoirs, Olgun articulates this decision with profound sincerity, expressing his resolve to pursue a life grounded in personal effort and autonomy. He writes:

"I lingered in the solitude of the lodge's cell, yet rather than idly await mystical revelations or covet the fund meals as one might beg at the door, I resolved to carve out my sustenance through my own labor. I went as far as to render into our tongue a verse from Hafez of Shiraz: 'The jurist of the madrasa, in his inebriation yesterday, proclaimed a decree: Respect the [the ban of] wine yet consume not the wealth of endowments.'"⁴⁵

Tâhirülmevlevî's reference to Hafez Shirâzî (d. 792/1390 [?]) reveals his search for a historical justification for his decision to reject endowment funds, grounding it in the early mystical tradition. By invoking Hafez, he not only found a literary source from the Sufi heritage to support his stance but also anchored his rejection of lodge funds in a well-established precedent. This invocation of a revered Sufi poet underscores a revivalist approach that Olgun later extended to the selection of his publications and the thematic focus of his writings. By returning to the core poetry of early mystics, Tâhirülmevlevî may have been seeking to revive a

(İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 28/446-447.

42 This led him to a transformative pilgrimage in Mekke, Kahire, and Medine, accompanied by Esad Dede, opening doors to engage with esteemed scholars and mystics. In Mekke Şeyh Ahmed er-Rifâî recognized his dedication, granting him licenses from the Kadiriyye and Rifâiyye Sufi orders. On his return, he resigned from his civil service duty at the War Ministry and underwent training as a whirling dervish (*semâzen*) under Karamanlı Halid Dede, Yenikapı's chief whirling dervish, emerging as one of the era's most accomplished. Kahraman, "Tâhirülmevlevî", 407-409.

43 In the Mevlevî tradition, a *dede* is a spiritual figure who has completed 1001 days of service and undergone a period of spiritual ordeal (*çile*). This title signifies a higher level of spiritual commitment and responsibility within the lodge. The *dede* holds the second rank in the Mevlevî hierarchy, just below Sheikh, guiding others on the spiritual path. Please see: Süleyman Uludağ, "Dede", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/76.

44 Tâhirülmevlevî, *Çilehâne Mektupları*, 31-33. For information on Yenikapı Mevlevîhânesi, M. Baha Tanman, "Yenikapı Mevlevîhânesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/463-468.

45 Tâhirülmevlevî, *Matbûât Âlemindeki*, 27.

more authentic form of Sufi spiritual life—one that deviated from contemporary expectations and material dependencies.⁴⁶ It reflects his conviction in individual initiative, manifesting his personal determination to engage in a broader discourse on the role of individual agency within the Sufi tradition, while simultaneously challenging the prevailing critiques that assume Sufis are passive observers of a changing society.

Tâhirülmevlevî's choice to forgo a life supported by endowment funds necessitated rejecting the spiritual position at the Yenikapı Mevlevihâne, as well as the honored title of dede (*spiritual master*), a designation that would have conferred considerable status and privileges within the Sufi lodge. However, his educational background and intellectual prowess had already equipped him for another respected path: publishing. Through the medium of publishing and journalism, Olgun found a new form of tekke—this one built on paper and pen, allowing him to channel his intellectual and spiritual energies into the public sphere. Olgun's publishing career began with *Resimli Gazete* in 1899, a project undertaken with the renowned bookseller Karabet Keçişyan Efendi (d. 1911).⁴⁷ To support the venture, Olgun committed to supplying the paper himself and covered an additional printing cost of 200 *kuruş*.⁴⁸ However, his literary aspirations soon collided with the strict realities of the Hamidian regime, known for its rigorous censorship and heightened surveillance, particularly in light of the growing activities of the Committee of Union and Progress (CUP).

The regime's suspicion of dissent extended to even the most minor errors in published materials, as these were often seen as potential criticisms of the government. In one regrettable incident, a typographical error in Olgun's newspaper—where the title *padîşah-ı avâtîf-güster* (the generous sultan) was mistakenly printed as *avâîf* (implying annulment or dissolution)—resulted in severe consequences.⁴⁹ This seemingly minor mistake was interpreted as a veiled criticism of the Sultan, marking the beginning of the end for this venture. The episode exemplifies the instability of publishing under the Hamidian regime, where even a typographical slip could bring a literary career to an abrupt halt. The typographical error in Tâhirülmevlevî's publication not only failed to pass censorship but also attracted damaging allegations from Baba Tâhir (d. 1912), the owner of *Mâlumât* newspaper, and Nazif Surûrî (d. 1935), a Council of State member. Both falsely accused Olgun of attempting to form a "Unity of Mevlevî Order Committee" through his publication, exploiting the regime's deep-seated paranoia. This suspicion was particularly potent due to the affiliation of Crown prince Reşad Efendi (d. 1918), a known Mevlevî dervish and regular attendee of the Yenikapı Mevlevî Lodge, with the order. The regime harbored fears that the Mevlevihâne network was being used as a meeting place for unionists and opponents of the government.⁵⁰ As state

46 For detailed information on early Sufism, Ahmet Karamustafa, *Sufism: The Formative Period* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007), 87-155.

47 The document evidences that *Resimli Gazete*, which had previously been shut down (by the Hamidian government) was relaunched by Tâhir Baba (Mevlevî), a dervish of Yenikapı Mevlevihânesi, together with Hacı Karabet Efendi: BOA. Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (YPRK.DH.) 11/17, 26 Cemâziyulahir 1317 (1 November 1899); İpek K. Yosmaoğlu, "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire 1876-1913," *The Turkish Studies Association Journal* 27/1 (2003), 15-49.

48 Accordingly, he would provide the paper for the newspaper himself and pay an additional 200 *kuruş* for printing. Muhammed Tathisu, "Kitapçı Karabet Efendi'nin Osmanlı Matbuatına Katkıları Üzerine bir Methal", *YILLIK: Annual of Istanbul Studies* 3 (2021), 123-148.

49 Tâhirülmevlevî, *Matbûât Âlemindeki*, 19-20; BOA.YEE.149/74; BOA.YPRK.DH.11/17

50 Hatice Aynur, "Mâlumatçı Baba Tâhir", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/545-546; Tâhirülmevlevî,

surveillance intensified, Olgun's bookshop, Tâhir Dede Kütüphanesi—a library in name but a bookstore in function—became a focal point for the Hamidian police.⁵¹ The constant watch and growing suspicions discouraged customers from visiting, causing the business to falter. Unable to attract patrons, Olgun was eventually forced to close the bookstore.⁵²

Olgun's newspaper was shut down under the pretext of promoting Crown prince Reşad Efendi, a move that underscored Sultan Abdulhamid II's deep-seated fears of political affiliations within Mevlevî circles.⁵³ Olgun narrowly avoided imprisonment, thanks to the intervention of his Sufi master, Celâleddin Dede. When narrating this incident, Olgun adopts a sarcastic tone, highlighting the absurdity of the regime's paranoia. He likened the Hamidian regime to a "sharp-nailed claw" (*keskin tırnaklı pençe*), a powerful metaphor that vividly captures the oppressive and invasive nature of the government's control.⁵⁴ The image of a claw with sharp nails symbolizes the regime's relentless grip, always poised to strike at any perceived threat or sign of dissent. This metaphor not only illustrates how the Hamidian establishment kept its citizens under constant surveillance but also conveys the suffocating atmosphere that intellectuals like Olgun faced. The intense scrutiny and the regime's suspicion toward Mevlevî circles ultimately forced Olgun to abandon his bookstore and publishing efforts.

As it became clear to Olgun that pursuing his ambitions of individual initiative through his bookshop was no longer viable under the strictures of the Hamidian regime, he reluctantly returned to the civil service, securing a position in the Ministry of Forestry and Agriculture after passing an examination.⁵⁵ Concurrently, from 1903 onwards, he began teaching, initially at *Bürhân-ı Terakkî ve Rehnümâ-yı Füyûzât* as a Persian and Islamic History instructor. He eventually secured a longstanding position at the prestigious Darrüşşafaka High School for orphans, where he taught for half of his life.⁵⁶ These dual commitments—educational and bureaucratic—marked Olgun's reintegration into official life, contrasting with his earlier retreat from both civil service and the Sufi order. His willingness to step away from established institutions—whether from the confines of a bureaucratic clerkship or the spiritual boundaries of Sufi mastery—reflects a more profound quest for autonomy. This drive clashed with the rigid structures of the Hamidian era. Olgun's career trajectory illustrates a pattern of balancing personal independence with the pragmatic need to navigate the prevailing socio-political

"Tâhir Olgun'un Kendi Kalemıyla Terceme-i Hâli", *Edebiyat Lügati* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994), 7.

- 51 For more information on press censorship under the regime, see Yosmaoğlu, "Chasing the Printed Word", 15-49. It is pointed out that during Abdulhamid II's rule, the police force was mostly an apparatus of the authoritarian nature of the Hamidian regime. Please see Noëmi Lévy Aksu, "Institutional Cooperation and Substitution: The Ottoman Police and Justice System at the Turn of the 19th and 20th Centuries", *Order and Compromise: Government Practices in Turkey from the Late Ottoman Empire to the Early 21st Century*, eds. Marc Aymes, Benjamin Gourisse, Elise Massicard (Leiden: Brill, 2015), 152; Burhan Çağlar, "A Maverick Pressman: The Personal and Professional Life of Edgar Whitaker (1831-1903)", *Kadim* 10/6 (2023), 149-174.
- 52 Tâhirülmevlevî, *Matbûât Âlemindeki*, 29.
- 53 Murat Akgündüz, "Mevlevîlik ve Osmanlı Padişahları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18 (2007), 37-44.
- 54 This extended even to moments as solemn as the funeral of his Sheikh Celâleddin Efendi, where spies were reported to be compiling lists of attendees. Please see: Müzahir Kılıç, "Tâhirülmevlevî'nin 'Yenikapı Mevlevihânesi Postnişini Şeyh Celâleddin Efendi Merhûm' Adlı Eseri, *Doğu Araştırmaları* 10/2 (2012), 78-84.
- 55 Tâhirülmevlevî, "Tâhir Olgun'un Kendi Terceme-i Hâli", 7. For more information on the Ministry of Forestry and Agriculture, Erkan Tural, "Osmanlı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nde Bürokratik Reform (1908-1914)", *Turkish Journal of History* 48 (2008), 85-115.
- 56 Tâhirülmevlevî, "Tâhir Olgun'un Kendi", 9; Darüşşafaka (abode of compassion), is a high school for orphans established in 1873 under the reign of Sultan Abdülaziz (1866-1876). For more information, please see Halis Ayhan and Hakkı Maviş, "Dârüşşafaka", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 9/7-9.

realities, ultimately highlighting the tensions between individual agency and institutional control in late Ottoman society.

3. Olgun in the Press Life: A Sufi Entrepreneur during the Second Constitutional Period

Tâhirülmevlevî's second phase of involvement in individual endeavors coincided with the inauguration of the Young Turk era (1908), a time marked by a significant press boom.⁵⁷ Freed from the strict censorship of the Hamidian regime, he became highly active in writing and managing various magazines and journals, as journalists' voices could now be heard far more freely. In his memoirs, Olgun reflects on the transformative shift in the publishing landscape following the revolution:

"Upon the proclamation of the Second Constitutional Era on July 10, 1324 [1908], there was a sudden and abundant influx of publications into the press. Every day, new newspapers, magazines, books, and brochures flowed from the printing presses at Babıâli towards the city."⁵⁸

The rise of the Committee of Union and Progress (*CUP*) reinvigorated the publishing industry, signaling a transformative epoch in the late Ottoman socio-political milieu. Within this environment, Sufi communities also found their voice, catalyzing a dynamic reevaluation of Sufi practices and their role in the modernizing state.⁵⁹ The establishment of the society *Cemiyet-i Süfiye* and its publication of *Ceride-i Süfiye* represented a concerted effort to align Sufi traditions with the era's spirit of reform and freedom.⁶⁰ Similarly, the formation of professional associations and the advent of Sufi-focused publications such as *Tasavvuf* and *Muhibbân* underscored this transition, highlighting a Sufi community increasingly engaged in the public discourse.⁶¹ This embrace of individual initiative by the Sufi community, facilitated by expanding press freedoms and emerging new associations, marked a significant departure from traditional Sufi engagement. Sufis were no longer solely focused on spiritual seclusion but began to participate more actively in shaping public opinion and the socio-political landscape.⁶²

In the vibrant press boom of the post-1908 period, Tâhirülmevlevî's dual cultural orientation played a pivotal role in shaping his narrative, which he used to disseminate Sufi thought through the medium of journals and his writings.⁶³ His memoir reveals that he devoted nearly all his time to literary pursuits, as reflected in his prolific output. The launch of *Rebber-i Vatan* newspaper in 1908, a project he undertook with equally enthusiastic peers, underscores his commitment to being actively involved in the rapidly evolving publishing sector. Although this venture was brief, it exemplifies Olgun's engagement with the public sphere and his determination to contribute to the flourishing intellectual environment of the time.⁶⁴ This phase of

57 Erol Baykal, *The Ottoman Press (1908-1923)* (Leiden: Brill, 2019), 43-71.

58 Tâhirülmevlevî, *Matbûât Âlemindeki*, 33.

59 Baykal, *The Ottoman Press*, 43-71.

60 Mustafa Kara, "Cemiyet-i Süfiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/335; Mustafa Kara, "Ceride-i Süfiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/410.

61 Mustafa Kara, "Muhibban", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/34-5.

62 Reşat Öngören, "Tasavvuf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/126.

63 Tâhirülmevlevî, *Matbûât Âlemindeki*, 36.

64 Şentürk, *Tâhirülmevlevî*, 20-21.

literary activity set the stage for his 1912 autobiographical novel, *Teşebbüs-i Şahsî*, which delves deeper into his personal experiences and intellectual explorations during this transformative era.

The collapse of Tâhirülmevlevî's journalistic endeavor paved the way for his appointment in August 1908 as the chief editor of *Nekregû*, a satirical magazine founded by Midhat Rebiî. Using the pseudonym Tâhir Saffet, Olgun quickly made his mark with a series of satirical writings from the very first edition. He revived traditional dialogues reminiscent of Karagöz and Hacivat, introducing characters that humorously dissected the social and political landscape of the time.⁶⁵ His satirical pieces took aim at authoritarianism, the pervasive spy networks, and individuals who had collaborated with the Hamidian government, such as Nazif Surûrî (d. 1935) and Baba Tâhir (d. 1912), a prominent figure in *Mâlumât* newspaper.⁶⁶ Despite his criticisms, Olgun's engagement with *Nekregû* did not imply unwavering support for the Committee of Union and Progress (CUP).⁶⁷ His symbolic novel, *Teşebbüs-i Şahsî*, offers a critical reflection of the failed initiatives he witnessed under the CUP, where incompetence and inexperience undermined efforts at reform. In one of his writings, he uses the metaphor of "the foxes seeing the lion in the wilderness of courage" to symbolize this anticipated revival. Olgun's satirical and literary contributions during this period reflect his nuanced stance, where he critiqued failures but maintained hope for the ideals and national renewal inspired by the reform movement.⁶⁸

Tâhirülmevlevî's editorial ventures shifted from the sharp satirical tone of *Nekregû* to more earnest discourses in *Srâtımüstakim* and *Beyânülbak*, signaling his deepening engagement with the socio-political and religious tumult of the era.⁶⁹ Following his acquaintance with Mehmet Âkif Ersoy, Olgun began contributing to the famous Islamist weekly magazine *Srâtımüstakim* (1908–1912), where his writings reflected his growing involvement in religious and intellectual debates. Additionally, he became a regular contributor to *Beyânülbak* (1908–1912), a publication of the Cemiyet-i İlmiye-yi İslâmiyye, an association primarily composed of ulema (Islamic scholars).⁷⁰ His engagement with *Srâtımüstakim* continued into its later iteration, *Sebilürreşad* (1912–1924), where his writings contributed to the magazine's Islamist discourse.⁷¹ Olgun's final magazine venture during the Ottoman era was *Mahfil*

65 *Nekregû*, a satirical magazine, which continued with the name *Nekregû* and *Pişekâr* and followed the tradition of *Karagöz* and *Hacivat* by assigning fictional names to characters who engage in humorous discussions about the social and political life of the era. See Salih Seyhan, "II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basını ve İçeriklerinden Seçilmiş Örnekler", *Turkish Studies* 8/3 (2013), 494-516.

66 Tâhirülmevlevî, *Matbûât Âlemindeki*, 35. For more information on Nazif Surûrî, Ozan Can Akpınar, "Osmanlıdan Cumhuriyete Tartışmalı Bir Bürokrat: Sururizâde Ali Nazif Bey (1865-1935)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 8 (2023), 2119-2154; Aynur, "Mâlûmatçı Mehmed Tâhir", 545-546.

67 Tâhirülmevlevî, *Matbûât Âlemindeki*, 62.

68 Tâhirülmevlevî, "Sürûd-i Millet", *Srât-ı Müstakim* 4/80 (17 March 1910), 26; Tâhirülmevlevî, "Verelim Haydi Donanmaya Bütün Varmızı", *Srât-ı Müstakim* 4/83 (6 April 1910), 87.

69 Orhan Okay and Ertuğrul Düzdağ, "Mehmed Âkif Ersoy", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/432-439; Ahmet Şeyhun, *Islamist Thinkers in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic* (Leiden: Brill, 2015), 19-26; Andrew Hammond, "Muslim Modernism in Turkish: Assessing the Thought of Late Ottoman Intellectual Mehmed Akif", *Die Welt Des Islams* 62/2 (2021), 1-32.

70 For more information on the organization and the newspaper: Halis Ayhan, "Cemiyet-i İlmiye-yi İslâmiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 333-332/7, 1993; Nilay Kınay Civelek and Ayşe Ertuş, "İslamcılık Panoramasından II. Meşrutiyet Basınına Bir Bakış: Beyânü'l-Hak Gazetesi I. Cilt (İndeks ve Yazı Özetleri)", *Külliyat The Journal of Ottoman Studies* 11 (2020), 1-53.

71 *Srât-ı Müstakim* was re-named as *Sebilürreşad* in 1912. Please see the following: Adem Efe, "Sebilürreşad", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 36/251-253.

(1920–1926), a publication with a distinct Mevlevî undertone, sensitive to spiritual matters and the intricacies of Sufism.⁷² This journal reflected Olgun's lifelong commitment to Sufi thought, intertwining spiritual and intellectual engagement with the evolving modernity of the post-1908 Ottoman society.

Tâhirülmevlevî's intellectual and literary contributions illustrate the complex interplay between tradition and modernity that defined the late Ottoman period. Navigating both religious and secular domains, his writings addressed urgent socio-political issues, particularly failures in governance and institutional integrity.⁷³ His work illustrates the fluid boundaries between spiritual thought and public critique, embodying a broader trend among intellectuals who sought to reconcile inherited values with the challenges posed by modern reforms. Şerif Mardin (d. 2017), in his analysis of late Ottoman intellectuals,⁷⁴ emphasizes how figures like Tâhirülmevlevî utilized their dual cultural inheritance—balancing religious tradition with modern critiques—to shape public discourse, which allowed for both the preservation of values and a forward-looking reformist vision.⁷⁵ It is this synthesis of critique and continuity that marked his unique contribution, offering not only a reflection on the failures of the time but also an exploration of how these failures could be understood through the lens of individual responsibility and institutional competence.⁷⁶ One of the most apparent manifestations of Tâhirülmevlevî's critical reflection on institutional failure is found in his novel. Through this work, he offers a detailed exploration of the incompetence that plagued various state sectors, using allegory to underscore the practical and ethical implications of this mismanagement.

4. Olgun's novel *Teşebbüs-i Şahsî*: Criticism and Re-Evaluation of the Concept of Individual Initiative

Published in 1912, *Teşebbüs-i Şahsî* represents Tâhirülmevlevî's critical exploration of the socio-political and economic challenges of the late Ottoman period, particularly during the initial years of the Second Constitutional era. Set against the backdrop of a failed

72 For more information on *Mahfil*, please see: Âlim Kahraman, "Mahfil," *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/333-334. His contributions also appeared in *Ceride-i Süfiye* (1909-1919), a renowned Sufi journal, and in later years his writings were published in *Peyâm-ı Sabah* (1920-1922). However, he noted in his memoir that he received no payment from the latter publication. *Ceride-i Süfiye* was the longest-publishing magazine with Sufi content. For more information: Halil İbrahim Şimşek, "Türk Modernleşmesi Sürecinde Tasavvuf Alanında Ortaya Çıkan Bazı Yöntem Tartışmaları," *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2006), 7-40.

73 In 1912, in *Sebilürreşad*, he engaged in a heated exchange of articles with Şahâbeddin Süleyman (d.1921) regarding the appropriateness of the literary celebration planned to be held in front of Şeyh Galib's (d. 1799) tomb according to Western customs—an engagement that reflected his nuanced approach to blending tradition with contemporary cultural practices. Tâhirülmevlevî, *Matbûât Âlemindeki*, 53.

74 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 11.

75 For an exploration of the dual orientations of 19th-century bureaucrats from various backgrounds—intellectuals, Sufis, and *ulema*—see: Carter V. Findley, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History* (Princeton: Princeton University Press, 1989), 174-187.

76 Mardin, discusses the role of religiously informed intellectuals of the Ottoman capital, particularly those within the Mevlevî community of Istanbul. Mardin points out how these intellectuals, as part of a sophisticated urban milieu, critiqued the emerging fundamentalism of the Hâlidî Nakshibendî, which they perceived as antithetical to the broader, more tolerant values they espoused. This observation aligns with the notion of a group of Sufi intellectuals who, while grounded in traditional Sufi frameworks, engaged critically with both spiritual and socio-political currents of the 19th century, navigating a middle path between rationalization and traditional leniency. For more detailed analyses, see Şerif Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi* (Albany: State University of New York Press, 1989), 120-123; Also see Stefano Taglia, *Intellectuals and Reform in the Ottoman Empire: The Young Turk on the Challenges of Modernity* (London: Routledge, 2015), 80-106.

newspaper venture, the novel uses this collapse as a metaphor for the broader struggles faced by Ottoman intellectuals and entrepreneurs. Blending humor, satire, and journalistic critique, Tâhirülmevlevî examines the superficiality of both the Hamidian regime's centralized control and the Young Turks' failed reform efforts. Using the fictionalized account of the *Rehber-i Vatan* newspaper's collapse, he presents a threefold critique of the socio-political landscape. First, he reveals the superficiality of Hamidian centralization, highlighting how the state's overreach stifled genuine economic growth. Second, he critiques the Unionists' inability to dismantle their inherited systemic barriers, pointing to their failure to bring about meaningful reform. Finally, he underscores the need for professional competence and ethical integrity to foster genuine individual initiative. Through the lens of middle-class Muslim men in Istanbul, the novel highlights the gaps between reformist ideals and the practical realities of entrepreneurship, underscoring the need for competence and ethical integrity in fostering genuine individual initiative.⁷⁷

Indeed, Tâhirülmevlevî's critique in the novel that points out the socio-political order is most effectively articulated through dialogues that reveal the deep-rooted censorship and systemic barriers to Muslim entrepreneurship under the Hamidian regime, where characters' frustrations reflect the superficiality of individual initiative and the pervasive inexperience of Istanbul's Muslim bourgeoisie.⁷⁸ A compelling moment arises when the characters attempt to secure funding for their newspaper venture. In this scene, Halis Bey laments:

“Despotism has prevented even four people from gathering to form a society; despotism is why the very idea of a company is unknown in our country. The previous era of despotism, like a long and terrifying nightmare, had descended upon the poor nation, sinking its ferocious teeth into its heart while its dreadful claws covered their eyes, and it's terrible fists blocked their mouth of complaints. Everyone writhed under the influence of this horrifying dream, but despite the pain, they could not wake up from this sleep of torment.”⁷⁹

This passage serves as a searing indictment of the autocratic structure under Abdulhamid II's rule, which, in Tâhirülmevlevî's view, systematically stifled any form of collective action or entrepreneurial endeavor. Halis Bey's metaphorical language vividly portrays the suffocating grip of despotism, characterizing it as a monstrous force that paralyzed the nation's potential for progress and innovation.⁸⁰ Through these dialogues, Tâhirülmevlevî dissects the socio-political dynamics that stifled entrepreneurial spirit under autocratic rule. His characters' frustrations reveal a critical awareness of the structural limitations, and the culture of passivity shaped by political repression—pointing to a broader societal naiveté among would-be entrepreneurs.

In *Teşebbüs-i Şahsî*, Tâhirülmevlevî critiques the superficial understanding of entrepreneurship among the educated middle class in Ottoman society, exposing their lack of familiarity with the literature and practical skills necessary for successful ventures. Characters like İrfan Bey, who becomes ensnared in disputes over intellectual ownership and the concept of *sâhib-i imtiyazlık* (holder of a concession), illustrate the fluidity and ambiguity that plagued early journalistic enterprises. This lack of clarity is further highlighted by Neşati Bey, who, despite his efforts to secure financial backing from a network of collaborators, inadvertently reveals the

77 Tâhirülmevlevî, *Matbûât Âlemindeki*, 34.

78 Sabahaddin, “Merkeziyet ve Adem-i Merkeziyet”, 140; Atilla Doğan and Haluk Alkan, “Perception of Society and Democracy in Ottoman Liberal and Socialist Thought”, *İnsan ve Toplum* 5/10 (2016), 7-27.

79 Tâhirülmevlevî, *Teşebbüs-i Şahsî*, 72.

80 Tâhirülmevlevî, *Teşebbüs-i Şahsî*, 63, 71-72.

widespread ignorance of the organizational skills and economic savvy needed for such projects. The tension in these failed ventures comes to a head with the blunt reaction of İbrahim Ağa, an *odacı*—a servant responsible for cleaning and errands in government offices, who also doubles as a money lender with exorbitant interest rates.⁸¹ His bewildered question, “*O dediğin ne oli ki?* (What is it that you are saying?),”⁸² cuts through the lofty ambitions and exposes the collective misunderstanding among those aspiring to become modern entrepreneurs. İbrahim Ağa’s candid, outsider perspective acts as a sharp commentary on the widespread confusion and resistance to the concept of individual initiative, particularly among the middle class, who, despite their aspirations, lack the foundational knowledge and experience required for economic independence. Through these characters, Tâhirülmevlevî highlights not only the hollow ambitions of his contemporaries but also the broader societal naiveté surrounding entrepreneurship in Ottoman society. The narrative critiques not just the individuals but the systemic shortcomings that left them unprepared for the demands of modern entrepreneurial life.

Indeed, when acquaintances suggested to the protagonist Neşati Efendi, in the wake of the Constitutional era, to inaugurate a newspaper, he reflected on the zeitgeist with keen insight, musing, “Since everyone will engage in individual initiative, why should we remain inert?”⁸³ With this thought, he resolved to immerse himself in the collective fervor of the time. This moment articulated through Neşati Bey, embodies the hard-earned wisdom drawn from Tâhirülmevlevî’s own past journalistic endeavors, many of which had met with failure. The character’s decision reflects the author’s understanding of the era’s excitement surrounding individual enterprise, as well as the inherent risks and naiveté that often accompany these ventures.⁸⁴ Tâhirülmevlevî uses these experiences to offer a nuanced critique of the period, also revealing personal barriers that hindered success.

Through Neşati Bey’s reflections and struggles, the novel highlights the complexity of aligning personal ambitions with the practical demands of entrepreneurship. His sharp critique of his colleagues’ naive ambition to publish a magazine without adequate planning or foresight captures the essence of Tâhirülmevlevî’s own experiences and frustrations with such ill-conceived ventures. Neşati Efendi’s pragmatism is reflected in his pointed remark:

“What idealistic men you are. Let us say we have written our share of articles. How will they be published by divine will? You need an office to send drafts and organize them. Then you need a printing press for production. A press does not stamp letters on the canvas of the universe but on paper. Where is your office? Where is your printing press? You are rolling up your sleeves before even seeing the sea. Secure an office, find a press, and prepare a few issues’ worth of paper before you think about writing.”⁸⁵

81 Usury (*tefecilik*), in the late Ottoman Empire, referred to the practice of lending money at excessively high interest rates, often seen as exploitative and ethically questionable. During this period, as the Ottoman economy faced various challenges, including wars, decline in traditional industries, and financial instability, usury became a significant socio-economic issue. For more information, please see Kurtuluş Demirkol, “Social Tragedy: Usury in The Ottoman Empire (1848-1864)”, *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 16/1 (2018), 625-648.

82 Tâhirülmevlevî, *Teşebbüs-i Şahsi*, 79.

83 Tâhirülmevlevî, *Matbûât Âlemindeki*, 34.

84 As Neşati Efendi and his friends are urging to make a newspaper publication, several occasions reveal the hardships and discussions within the sector. First of all, there is a matter of financing the initiative. The issue of financing is solved through a company taking over the newspaper’s management and thus the *sahib-i imtiyazlık*, which refers to the financing company deciding on what and who can write within the paper. Tâhirülmevlevî, *Teşebbüs-i Şahsi*, 63.

85 Tâhirülmevlevî, *Teşebbüs-i Şahsi*, 110.

In these words, Neşati Bey encapsulates not only the logistical realities of publishing but also the deeper frustrations Tâhirülmevlevî encountered in his own journalistic pursuits. The character serves as an autobiographical extension of the author, channeling his experiences and reflections on the impracticality of ventures born out of enthusiasm but lacking proper planning. Neşati Bey's engagement with both Sufi and bureaucratic circles mirrors Olgun's dual affiliations. His deep understanding of each realm's cultural and social protocols reflects Olgun's active dialogue with these two worlds. Tâhirülmevlevî, like his protagonist, navigated the spiritual world of the Sufi lodge and the modern demands of the bureaucratic and literary elite.⁸⁶ Far from being confined to the traditionalist limits of the lodge, Neşati Bey—and, by extension, Olgun himself—embraces the era's challenges, demonstrating a forward-looking spirit that critiques both the inertia of the past and the idealism of the present.

The deliberations over the newspaper's naming process within *Teşebbüs-i Şahsî*—culminating in the choice of *Reh-nûmâ-yı Memleket* (Guide of the Country)—symbolize a profound commitment to guiding and enlightening the *halk* (folk) through the murky waters of the reform era. The chosen name reflects Tâhirülmevlevî's vision of the press as an instrument of illumination, a conciliatory force that can lead society toward clarity amidst confusion.⁸⁷ This idealistic vision, however, is tempered by the author's critique of the very intellectual class seeking to carry out this mission. In the narrative, criticism of "the folk" is subtly directed inwardly toward Neşati Bey and his peers, who may lack a complete understanding of their monumental task. Neşati Bey's literary inclinations, along with his critical stance on the quality of teaching and the poetic endeavors of his contemporaries, provide a more profound critique of the intellectual and cultural stagnation perceived within specific segments of Ottoman society. His poetic ventures within the novel serve as a scathing commentary on the Ottoman administration's bureaucratic deficiencies, educational shortcomings, and arbitrary appointments. Through Neşati's reflections, Tâhirülmevlevî critiques the system's inadequacies, underscoring his desire for a society built on justice, fairness, and aesthetic integrity. The poem included in the novel encapsulates this critique:

"Whoever has a homeland, it is the same as their own soul,
The ground they walk on is the blood of the oppressed.

Oh, my Lord, what is this unceasing and undeniable charm?
The Ottoman realm is a realm of trials within the world.

With fire, with sickness, with injustices, with ignorance.
It is desolated today, like the evening nest of a bird."⁸⁸

86 Tâhirülmevlevî, "Tâhir Olgun'un kendi kalemiyle terceme-i hâli", 7.

87 When the discussion continued in the coffeehouse, a suggestion for naming the newspaper came from an older person present there: "Gentlemen! If you accept my humble suggestion, name your newspaper Guide of the Country (*Reh-nûmâ-yı Memleket*) and strive to guide the country and the nation. These poor people, who believe every word and fall for every offer, truly need guidance. May the Almighty bless your efforts and grant you success in life." Tâhirülmevlevî, *Teşebbüs-i Şahsî*, 60.

88 "Bi-kes vatan ki ayn-ı cânıdır/ Seyrâb eden zemîni mazlum kanıdır
Yâ Rabbi nedir bu cilve ki bi-faşl u inkitâ/ Osmanlılık cihânı musâib cihânidir
Yangınla, hastalıkla, mezâlimle, cehl ile/ Viranedir ki yevm ü gurâb âşiyânidir."
Tâhirülmevlevî, *Teşebbüs-i Şahsî*, 121.

In these lines, Tâhirülmevlevî conveys the profound disillusionment with the state of the Ottoman realm, portraying it as a land burdened by oppression, ignorance, and decay. The metaphor of the homeland being as sacred as the soul yet drenched in the blood of the oppressed highlights the stark contrast between idealized patriotism and the grim realities of governance and societal injustice.⁸⁹ Neşati Efendi, embodying both the spiritual depth of Sufism and the pragmatic realities of bureaucratic life, emerges as a symbol of integrity and moral fortitude. He stands as a figure committed to societal betterment and the dissemination of knowledge, continuously guiding young and inexperienced individuals in their journalistic endeavors. Through this character, Tâhirülmevlevî reflects his profound commitment to intellectual integrity and societal reform, emphasizing the role of the press in fostering critical engagement and nurturing a more enlightened society amidst systemic and societal decay.

In *Teşebbüs-i Şahsî*, the contrasting characters of İrfan and Ferdi Bey serve as narrative tools through which Tâhirülmevlevî skillfully explores the dilemmas confronting the Late Ottoman intellectual and social landscape. İrfan Bey, a key figure in establishing the newspaper, epitomizes the era's fraught relationship with merit and justice. Manipulating facts for personal gain, he starkly contrasts the ideals of individual initiative that the novel champions.⁹⁰ İrfan's lack of integrity and his unscrupulous pursuit of success reflect the broader societal struggle between public personas and private virtues, highlighting the difficulty of embodying high-minded principles in an era of political and social turmoil. Tâhirülmevlevî's critique of İrfan reveals a deep concern with the erosion of ethical standards in the public sphere, exposing the gap between the lofty rhetoric of reform and the self-serving practices of those in power. In contrast, Ferdi Bey represents the underappreciated intellectual whose vast knowledge and eloquence go unrecognized due to systemic injustice.⁹¹ While Ferdi Bey embodies the potential for genuine intellectual and social progress, he is marginalized by the same system that rewards opportunism and mediocrity, as exemplified by İrfan Bey. Through Ferdi, Tâhirülmevlevî critiques the failure of Ottoman society to nurture and elevate its true intellectuals, instead privileging those who manipulate the system for personal gain.

The juxtaposition of İrfan and Ferdi Bey thus mirrors the broader societal tensions between superficial success and genuine intellectual merit, encapsulating the challenges faced by those striving to uphold ethical standards in a time of upheaval. By weaving together personal stories with the socio-political structures of the late Ottoman period, Tâhirülmevlevî masterfully highlights the dissonance between individual capabilities and societal acknowledgment, emphasizing the critical role of justice—both personal and systemic—in the realization of genuine individual initiative. Characters like Ferdi Bey, who possess intellectual Brilliance yet remain unrecognized within the bureaucratic and journalistic spheres, serve as poignant commentary on the era's failure to appreciate true merit and competence. Through these characters, Olgun underscores the argument that a comprehensive understanding of *teşebbüs-i şahsî* requires not only individual talent but also supportive

89 The concept of *vatan* (homeland) became increasingly operational in late Ottoman intellectual discourses see Behlül Özkan, *From the Abode of Islam to the Turkish Vatan: The Making of a National Homeland in Turkey* (New Haven: Yale University Press, 2012), 56-101.

90 Tâhirülmevlevî, *Teşebbüs-i Şahsî*, 63.

91 Tâhirülmevlevî, *Teşebbüs-i Şahsî*, 25-35.

socio-political structures. The novel critiques a system that, rather than fostering intellectual and entrepreneurial potential, stifles it with systemic injustices, bureaucratic inefficiencies, and superficial reforms.⁹²

In *Teşebbüs-i Şahsî*, Tâhirülmevlevî masterfully critiques the barriers that stifled individual endeavors during the seemingly free environment of the Second Constitutional Era. Through subtle reflection in the novel, he portrays the CUP as an amateur group ill-equipped to manage the initiatives they undertook as a government. According to Olgun, the incompetent implementation of the constitutional system, coupled with a superficial appropriation of imported concepts, significantly undermined the effectiveness of the CUP governance. This critique is especially pointed when considering that Prince Sabahaddin's emphasis on individual enterprise revolved around decentralization, whereas the CUP increasingly centralized power, betraying their initial rationale.⁹³

The primary motto of the Young Turk Revolution (1908) was the proclamation of liberty (*îlân-ı Hürriyet*), and their main critique of Abdulhamid II's reign was the sultan's tyrannical policies, which they believed had contributed to the empire's decline.⁹⁴ However, Olgun's critique of the CUP's superficial commitment to freedom and progress mirrors the challenges surrounding *teşebbüs-i şahsî* in the novel. He subtly illustrates how the Unionists', members of the CUP, failed promises of liberation and rights post-constitutional revival reflected a disconnect between rhetoric and reality. The novel draws parallels between the individual and collective struggles for genuine autonomy and initiative, echoing Prince Sabahaddin's criticism of the Unionists' shallow approach to reform.⁹⁵ Olgun further draws a comparison between the Hamidian regime and the Unionist government, both of which failed to uphold the principle of meritocracy. This idea is encapsulated in the passage that describes Ferdi's inadequate salary despite his talents: "This situation does not show Ferdi's impotence, but that the age of tyranny and its imitator is not very competent."⁹⁶ In this veiled statement, Olgun subtly refers to the Hamidian regime as a period of tyranny while labeling its "imitator"—the CUP government—as similarly unskilled. The deeper implication is that the failure to cultivate a culture of individual initiative and self-reliance among the populace stems from the ineffectiveness of these two regimes in succession.

In the novel, Tâhirülmevlevî navigates the challenges of personal initiative within a socio-economic landscape marred by moral decay and systemic inefficiencies in late Ottoman

92 Tâhirülmevlevî, *Teşebbüs-i Şahsî*, 30-40.

93 Uçman, "Prens Sabahaddin", 342-341.

94 Erik Zan Zürcher, "The Young Turk Revolution: Comparisons and Connections", *Middle Eastern Studies* 55/4 (2019), 484-486.

95 Prens Sabahaddin believed that a society's development hinged on individual initiative and decentralization. He argued that centralized systems stifled progress, and for true development to occur, individuals needed the freedom and autonomy to pursue their enterprises. It is evident from Olgun's activities and stance towards earning his own income in line with the principle of personal initiative. However beyond this apparent link, it is an interesting political connection considering that Prince Sabahaddin represented an oppositional figure towards the CUP and had been primarily associated with his formation the Personal Endeavour and Society of Decentralization (*Teşebbüs-i Şahsî and Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*) established in 1906 in Paris. In his articles published in *Terakki* Prince Sabahaddin emphasizes that the views of the Unionists (*İttihadçılar*) on freedom and equality, under their general name, lack political and social content, and he mentions that these demands remain only on paper. According to him, the desire for constitutional rule, unless filled with substance, cannot bring about the social and economic transformation of this political change. In his view, the CUP mistakenly consider working against Abdülhamid II as "freedom advocacy" and speaking of reforms as progressivism (*terakki*). Prens Sabahaddin, "Merkeziyet ve Adem-i Merkeziyet", 140-144.

96 Tâhirülmevlevî, *Teşebbüs-i Şahsî*, 36.

society.⁹⁷ He identifies several obstacles to genuine entrepreneurial success, including individual inertia, ethical contradictions, and neglecting fundamental values like justice. Throughout the novel, Tâhirülmevlevî highlights professional competence and moral integrity as the twin pillars necessary for meaningful reform and progress. One striking episode involving the missteps of a printing house powerfully illustrates the interconnected issues of competence and ethics. When newspaper printing fails due to poor-quality craft and careless errors, Neşati Bey's frustration encapsulates the challenges faced by those attempting to operate within a flawed system. His exasperated remark, "Good grief, it is better to delay the newspaper for a week than to pay more and receive a half-baked product,"⁹⁸ reflects the disillusionment with a system where moral failings and lack of accountability consistently undermine professional standards. This episode serves as a pointed critique of the entrenched system in which ethical lapses and inadequate oversight prevent the successful implementation of reforms. Tâhirülmevlevî uses this moment to reveal that the careless handling of the newspaper's production symbolizes a broader societal malaise, where moral failings and incompetence impede any severe attempt at progress.

In the novel, the character of Gabinyan Efendi, the printer, becomes a focal point for Tâhirülmevlevî's critique of the broader decay in late Ottoman society. Gabinyan's dismissive attitude toward his incompetence—trivializing glaring errors as "minor mistakes" and refusing to reprint the flawed newspaper, claiming his fee was earned simply because the work had been physically executed—serves as a powerful metaphor for the absence of a meritocratic ethos. This interaction epitomizes a system where the semblance of labor substitutes for actual quality or integrity, highlighting a profound societal problem: superficial accomplishment is privileged over substantive, ethical practice. Tâhirülmevlevî's choice to emphasize this episode is deliberate, using Gabinyan Efendi's opportunism to critique a socio-political structure that neglects the importance of merit and accountability. The episode encapsulates a broader socio-political malaise, calling for a system grounded in meritocracy. By juxtaposing the sincere but inexperienced Neşati Bey with the opportunistic Gabinyan Efendi, Tâhirülmevlevî illustrates a society at a crossroads, torn between the sincere desire for progress and the pervasive corruption that hinders true reform.⁹⁹

This critique, framed within a literary context, resonates with a Sufi perspective on the socio-moral decay lamented by many late Ottoman intellectuals. Tâhirülmevlevî's emphasis on personal initiative, rooted in integrity and competence, offers a more profound critique of the misguided Westernization and moral confusion of the period—a theme prevalent in late Ottoman novels.¹⁰⁰ Rather than advocating for a simplistic return to Islamic values, Tâhirülmevlevî presents a more nuanced call for reform that integrates ethical governance with professional meritocracy. His narrative aligns with a Sufi commentary on the period's complex

97 In fact, these statements refer to the ideas of personal initiative, morality, integrity, and merit as expressed by his spiritual master in Tâhirülmevlevî's work *Sheikh Celâleddin Efendi Merhûm*, which intertwines his own life story with the biography of his Sheikh. The emphasis is on the connection between personal initiative and ethical integrity. As noted in the work: without a foundation of personal justice, no achievement can be sustained. It is only through the establishment of personal justice that malice, envy, corruption, and deceit can be overcome Kılıç, "Şeyh Celâleddin Merhûm", 100.

98 Tâhirülmevlevî, *Teşebbüs-i Şahsi*, 168.

99 Tâhirülmevlevî, *Teşebbüs-i Şahsi*, 168-178.

100 The shallowly westernized *alafranga* figure who is prevalently criticized in late Ottoman novels, is a character who unquestionably adopts Western manner at the expense of his authentic features: Nurdan Gürbilek, "Dandies and Originals: Authenticity, Belatedness, and the Turkish Novel", *The South Atlantic Quarterly* 102/2 (2003), 599-628.

socio-political and economic landscape. His vision for reform calls for a synthesis of ethical practice and competence, a balanced approach to modernization that retains the moral underpinnings necessary for true societal advancement.¹⁰¹ A close reading of *Teşebbüs-i Şahsî* reveals Tâhirülmevlevî's strategic use of dialogue to explore the intricate link between morality and societal advancement. The novel's central themes—justice, autonomy, and the pursuit of individual initiative—not only reflect the socio-political context in which Tâhirülmevlevî operated but also address enduring concerns of human endeavor and social development. These themes are deeply rooted in the moral fabric of the novel, where the pursuit of personal and collective progress is inextricably tied to ethical behavior and justice. Through its combination of Sufi wisdom and social critique, *Teşebbüs-i Şahsî* emerges as a groundbreaking work of literature. Tâhirülmevlevî masterfully re-evaluates the persistent difficulties of aligning one's actions with moral values in pursuing social change and advancement. His narrative weaves together historical critique and spiritual insight, offering a profound meditation on the challenges of balancing personal ambition with ethical responsibility. Tâhirülmevlevî underscores the indispensable role of ethics in navigating the tumultuous waters of change and progress. His narrative reflects a deep awareness that without a solid moral compass, neither individual initiative nor social advancement can be genuinely successful. Tâhirülmevlevî's integration of Sufi wisdom with a critique of contemporary social and political issues makes the novel a timeless exploration of how moral integrity must underpin efforts toward autonomy, justice, and individual initiative for true advancement to occur.¹⁰²

Olgun's closing statement in the novel, where he reflects on the newfound terminology of the early constitutional era—particularly the concept of individual initiative—goes far beyond a simple lesson learned from failed entrepreneurial attempts. His observation is that “in the early days of constitutionalism, we learned many words (...) we had not previously known, except their literal meanings... One of these was personal initiative... Through experience, we understood that incompetence in personal initiative leads to failure”¹⁰³ carries a resonant critique of the broader socio-political landscape of the late Ottoman Empire.

Tâhirülmevlevî's critique operates on multiple levels, not merely reflecting individual failings but addressing the deeper structural weaknesses of a society unprepared for the rapidly changing socio-economic landscape of the constitutional period. His narrative highlights a critical tension: while the rhetoric of innovation and reform was pervasive, the necessary institutional and ethical frameworks to support such transformations were conspicuously absent. In Tâhirülmevlevî's view, the failure of individual enterprise was not simply the result of personal shortcomings but rather the inevitable outcome of institutional inadequacies. His critique gains further weight when considering that it comes from a Sufi—a member of a group often criticized for being resistant to reform and disengaged from the socio-economic realities of the time.

101 Preserving morality while adopting to the westernization current of the era has been a topic of wide discussion among the late Ottoman intellectuals: Çiğdem Oğuz, “We Will Adopt the Technology of Europe but not European Morality: The Quest for Authentic Values in Late Ottoman Politics”, *Reconsidering Europeanization: Ideas and Practices of (Dis-) Integrating Europe Since the Nineteenth Century*, eds. Florian Greiner, Peter Pichler and Jan Vermeiren (Berlin: De Gruyter, 2022), 110-130.

102 This narrative can also be seen as Tâhirülmevlevî's attempt to provide a Sufi critique of corruption, diverging from the era's dominant narrative focus on family or women by instead highlighting the ethical degradation within professional environments and organizational structures.

103 Tâhirülmevlevî, *Teşebbüs-i Şahsî*, 179-180.

CONCLUSION

Tâhirülmevlevî's intellectual journey, rooted in the Sufi tradition yet actively engaging with the socio-political dynamics of the late Ottoman period, offers a unique perspective on the interplay between tradition and contemporary reform implementations. His shift from the Sufi lodge to the broader public sphere, through publishing, journalism, and literary work, reflects his embrace of *teşebbüs-i şahsî* (individual initiative) as a pathway to individual and societal reform. In his novel *Teşebbüs-i Şahsî*, Tâhirülmevlevî critiques the structural failures of both the Hamidian and Second Constitutional eras, especially the implications of Committee of Union and Progress (CUP), emphasizing the lack of ethical integrity and institutional competence as crucial barriers to meaningful progress. His analysis reveals how superficial reforms, unsupported by a more profound commitment to ethical and moral principles, ultimately stifled genuine advancement.

His life and works stand as a poignant commentary on the broader challenges of reform and the complex interplay between tradition, morality, and progress in late Ottoman society. What is particularly striking—and deeply ironic—is that this incisive critique emerges from a Sufi, a member of a community traditionally cast as an impediment to reform and out of touch with the socio-economic transformations of the era. Tâhirülmevlevî, having stepped beyond the spiritual confines of the Sufi lodge to engage directly with state-led reform efforts, becomes a critical voice in assessing their shortcomings. His critique, however, is not reactionary; instead, it draws from the ethical and moral frameworks that had long been embedded in Ottoman thought. The irony here is profound, the very critiques of modernization, reform, and individual initiative often came from those the reformist elite saw as peripheral or even counterproductive to the state's progress. By invoking timeless ethical principles, Tâhirülmevlevî presents a vision of reform that extends beyond the technical or political, stressing the indispensable role of moral integrity, institutional preparedness, and a more profound engagement with enduring societal values. The Sufi intellectual, often marginalized in reformist discourse, emerges here as a critical voice thereby revealing the deeper complexities of the late Ottoman era.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

BIBLIOGRAPHY

Archival Documents

- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y..PRK. DH), 11/17.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Yıldız Esas Evrakı. (BOA.Y.EE.), No. 149, Gömlek No. 74.

Published Sources and Dissertations

- Akgündüz, Ahmed. "The Ottoman Waqf Administration in the 19th and Early-20th Centuries: Continuities and Discontinuities". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 64/1 (2011), 71-87.
- Akgündüz, Murat. "Mevlevîlik ve Osmanlı Padişahları". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18 (2007), 37-44.
- Akpınar, Ozan Can. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tartışmalı Bir Bürokrat: Sururizâde Ali Nazif Bey (1865-1935)". *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 8 (2023), 2119-2154.
- Ayhan, Halis - Maviş, Hakkı. "Dârüşşafaka". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 9/ 7-9. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ayhan, Halis. "Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7/332-333. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Aynur, Hatice. "Mâlûmatçı Mehmed Tâhir". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 27/545-546. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Aytekin, Atilla. "Negotiating Religion, Moral Economy and Economic Ideas in the Late Ottoman Empire: Perspectives of Peasants and the Intelligentsia". *Reassessing the Moral Economy Religion and Economic Ethics from Ancient Greece to the 20th Century*. eds. Tanja Skambraks and Martin Lutz. 195-218. Cham: Palgrave Macmillan, 2023.
- Barkey, Karen. "The Ottoman Empire (1922-1923): The Bureaucratization of Patrimonial Authority". *Empires and Bureaucracy in World History: From Late Antiquity to the Twentieth Century*. eds. Peter Crooks and Timothy Parsons. 102-126. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Barnes, John Robert. *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*. Leiden: Brill, 1997.
- Baykal, Erol. *The Ottoman Press (1908-1923)*. Leiden: Brill, 2019.
- Bektaş, Erhan. *Religious Reform in the Late Ottoman Empire: Institutional Change and the Professionalization of the Ulema*. London: I.B. Tauris, 2023.
- Civelek, Nilay Kınay- Ertuş, Ayşe. "İslamcılık Panorasından II. Meşrutiyet Basınına Bir Bakış: Beyânü'l-Hak Gazetesi I. Cilt (İndeks ve Yazı Özetleri)". *Külliyat The Journal of Ottoman Studies* 11 (2020), 1-53.

- Curry, John J. "Sufism in the Ottoman Empire". *Routledge Handbook on Sufism*. ed. Lloyd Ridgeon. 399-413. London: Routledge, 2021.
- Curry, John J. "Sufi Spaces and Practice". *A Companion to Early Modern Istanbul*. eds. Shirine Hamadeh and Çiğdem Kafescioğlu. 503-527. Leiden: Brill, 2022.
- Çağlar, Burhan. "A Maverick Pressman: The Personal and Professional Life of Edgar Whitaker (1831-1903)". *Kadim* 10/6 (2023), 149-174.
- Çam, İrfan Davut. "Work hard, my child, don't be a civil servant; become an entrepreneur! New Subjects and Entrepreneurship in Textbooks from the Late Ottoman Empire". *Paedagogica Historica* 59/ 5 (2023), 975-992.
- Çanaklı, Levent Ali. "Bir Sufi'nin Romanı: Tâhirülmevlevî ve Teşebbüs-i Şahsî". *The Journal of International Social Research* 13/69 (2020), 62-76.
- Çetinkaya, Doğan. *The Young Turks and the Boycott Movement*. London: I.B.Tauris, 2014.
- Demir, Kenan. "Osmanlı Basınında Sa'y ü Amel Tartışmaları". *Erciyes İletişim Dergisi Akademia* 3/5 (2018), 124-140.
- Demirci, Mehmet. "Bir Eğitim Aracı Olarak Mevlevî Çilesi". *Mârife* 7/3 (2007), 105-22.
- Demirkol, Kurtuluş. "Social Tragedy: Usury in The Ottoman Empire (1848-1864)". *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 16/1 (2018), 625-648.
- Doğan, Atıla-Alkan, Haluk. "Perception of Society and Democracy in Ottoman Liberal and Socialist Thought". *İnsan ve Toplum* 5/10 (2016), 7-27.
- Efe, Adem. "Sebilürreşad". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 36/251-253. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Eldem, Edhem. "Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt". *European Review* 13/3 (2005), 431-445.
- Endelman, Jonathan. "In the Shadow of Empire: States in an Ottoman System". *Social Science History* 42/4 (2018), 816.
- Eraydın, Selçuk. "Çile". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8/315-316. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ersoy, Mehmet Âkif. *Safahât*. ed. M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Findley, Carter. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*. Princeton: Princeton University Press, 1980.
- Findley, Carter. *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*. Princeton: Princeton University Press, 1989.
- Forni, Floreal H. - Fres, Ada Freytes. "Frédéric Le Play: A Forefather of Social Economics". *International Journal of Social Economics* 25/9 (1998), 1380-1397.
- Göçek, Fatma Müge. *Rise of The Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*. Oxford: Oxford University Press, 1996.

- Gündüz, Osman. "Ahmet Midhat'tan Tâhirülmevlevî'ye, Ekonomik Sorunların Romana Yansıması ya da Türk Düşününde Yükselen Bir Değer: Teşebbüs-i Şahsî". *Şerif Aktaş'a Armağan*. 224-235. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, 2012. Günergun, Feza. "Timekeepers and Sufi Mystics: Technical Knowledge Bearers of Ottoman Empire". *Technology and Culture* 62.2 (2021): 348-372.
- Güner Zülfişar, F. Cangüzel. "Türkiyedeki Tasavvuf Çalışmaları Metodolojisinde Yeni Ufuk Arayışları". *JISS* 1/1 (2022), 153-159.
- Gürbilek, Nurdan. "Dandies and Originals: Authenticity, Belatedness, and the Turkish Novel". *The South Atlantic Quarterly* 102/2 (2003), 599-628.
- Hafez, Melis. *Inventing Laziness: The Culture of Productivity in Late Ottoman Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022.
- Hammond, Andrew. "Muslim Modernism in Turkish: Assessing the Thought of Late Ottoman Intellectual Mehmed Akif". *Die Welt des Islams* 62/2 (2021), 1-32.
- Hanioglu, Şükrü. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press, 2008.
- Hanioglu, Şükrü. *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Hatina, Meir. "Where East Meets West: Sufism, Cultural Rapprochement, and Politics". *International Journal of Middle East Studies* 39/3 (2007), 389-409.
- Hofer, Nathan. "Endowments for Sufis and Their Institutions". *Sufi Institutions*. ed. Alexandre Pappas. 58-80. Leiden: Brill, 2021.
- İnal, Vedat. "The Eighteenth and Nineteenth Century Ottoman Attempts to Catch Up with Europe". *Middle Eastern Studies* 47/5 (2011), 725-756.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri: Kemâlî-Ş-Şuarâ*. ed. İbrahim Baştuğ. 5/1857-1862. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2002.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*. 1-10. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- Kadioğlu, Ayşe. "An Oxymoron: The Origins of Civic-Republican Liberalism in Turkey". *Critique: Critical Middle Eastern Studies* 16/2 (2007), 171-190.
- Kafadar, Cemal. "The New Visibility of Sufism in Turkish Studies and Cultural Life". *The Dervish Lodge: Architecture, Art and Sufism in Ottoman Turkey*. ed. Raymond Lifchez. 307-322. Berkeley: University of California Press, 1992.
- Kahraman, Âlim. "Mahfil". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 27/333-334. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Kahraman, Âlim. "Tâhirülmevlevî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/407-409. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kara, İsmail. *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.
- Kara, Mustafa. "Muhibban". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/34-35. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

- Kara, Mustafa. *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri (1839-2009)*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.
- Kara, Mustafa. "İkinci Meşrutiyet Devrinde Dervişlerin Sosyal ve Kültürel Etkinlikleri". *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*. ed. Ahmet Yaşar Ocak. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Kara, Mustafa. "Cemiyet-i Süfiyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7/335. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kara, Mustafa. "Ceride-i Süfiye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7/410. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Karamustafa, Ahmet. *Sufism: The Formative Period*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007.
- Kia, Rukiye Akkaya. "Saraylı bir Muhalifin Siyasi Mücadelesi: Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti". *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 21/2 (2015), 273-296.
- Kılıç, Murat. "Türk Siyasal Hayatında Bir Muhalif İsim ve Hareket: Prens Sabahattin ve Meslek-i İçtima". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (2010), 1-14.
- Kılıç, Müzahir. "Tâhirülmevlevî'nin 'Yenikapı Mevlevîhânesi Postnişini Şeyh Celaeddin Efendi Merhum' Adlı Eseri". *Doğu Araştırmaları* 10/2 (2012), 75-106.
- Kılınçoğlu, Deniz. *Economics and Capitalism in the Ottoman Empire*. London: Routledge, 2015.
- Korlaeçi, Murtaza. "Le Play Mektebi ve İlk Türk Temsilcisi Prens Sabahattin Bey". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 31-58.
- Lévy Aksu, Noémi. "Institutional Cooperation and Substitution: The Ottoman Police and Justice System at the Turn of the 19th and 20th Centuries". *Order and Compromise: Government Practices in Turkey from the Late Ottoman Empire to the Early 21st Century*, eds. Marc Aymes, Benjamin Gourisse, Elise Massicard. 146-168. Leiden: Brill, 2015.
- Manastırlı İsmail Hakkı. "Vücubu'l-intibah". *Sıratı müstakim* 6/136 (1908), 85-86.
- Mardin, Şerif. "Adem-i Merkezîyet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/364-367. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Mardin, Şerif. *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi*. Albany: State University of New York Press, 1989.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Mestyan, Adam. "The Muslim Bourgeoisie and Philanthropy in the Late Ottoman Empire". *The Global Bourgeoisie: The Rise of the Middle Classes in the Age of Empire*. eds. Christof Dejung and David Motadel. 207-228. Princeton: Princeton University Press, 2019.
- Oğuz, Çiğdem. "We Will Adopt the Technology of Europé but not European Morality: The Quest for Authentic Values in Late Ottoman Politics". *Reconsidering Europeanization: Ideas and Practices of (Dis-) Integrating Europe Since the Nineteenth Century*. eds. Florian Greiner, Peter Pichler and Jan Vermeiren. 110-130. Berlin: De Gruyter, 2022.

- Okay, Orhan- Düzdağ, Ertuğrul. "Mehmed Âkif Ersoy". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28/432-439. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Olgun, Mehmet Tâhir. (*Tâhirülmevlevî*). *Teşebbüs-i Şahsî*. ed. Nurcan Durmaz. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, 2014.
- Olgun, Mehmet Tâhir (*Tâhirülmevlevî*). *Yenikapı Mevlevihânesi Postnişini Şeyh Celâleddin Efendi Merhûm*. İstanbul: Matbaa-yı Mekteb-i Sanayi, 1909.
- Olgun, Mehmet Tâhir (Tâhirülmevlevî). "Sürûd-i Millet". Sırâtımüstakîm 4/80 (17 March 1910), 26. <https://katalog.idp.org.tr/sayilar/5663/4-cilt-80-sayi>
- Olgun, Mehmet Tâhir (Tâhirülmevlevî). "Verelim Haydi Donanmaya Bütün Varımızı". Sırâtımüstakîm 4/83 (6 Nisan 1910), 87.
- Olgun, Mehmet Tâhir (Tâhirülmevlevî). "Tâhir Olgun'un Kendi Kalemile Terceme-i Hâli". *Edebiyat Lügatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994.
- Olgun, Mehmet Tâhir (Tâhirülmevlevî). *Çilehâne Mektupları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Olgun, Mehmet Tâhir (Tâhirülmevlevî). *Matbûât Âlemindeki Hayatım: İstiklâl Mahkemesi Hatıraları*. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2021.
- Ömür, Melek Cevahiroğlu. "The Sufi Orders in a Modernizing Empire: 1808-1876". *Tarih* 1/1 (2009), 70-93.
- Öngören, Reşat. "Tasavvuf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/119-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özavcı, Hilmi Ozan. "Liberal Thought and Public Moralists in Turkey: The Transmission of Ideas and the Conceptions of the Self 1891-1948". *Geschichte und Gesellschaft* 38/4 (2012), 636-657.
- Özcan, Nuri. "Mehmed Celeleddin Dede". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28/446-447. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özkan, Behlül. *From the Abode of Islam to the Turkish Vatan: The Making of a National Homeland in Turkey*. New Haven: Yale University Press, 2012.
- Öztürk, Yakup. "Prens Sabahaddin'den Tâhirülmevlevî'ye Teşebbüs-i Şahsî". *Yeni Türk Edebiyatı* 20 (2019), 209-229.
- Prens Sabahaddin. *Prens Sabahaddin Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne Bütün Eserleri*. ed. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Provence, Michael. "Late Ottoman State Education". *Religion, Ethnicity and Contested Nationhood in the Former Ottoman Space*. ed. Jorgen Nielsen. 115-128. Leiden: Brill, 2012.
- Sabra, Adam. "Economies of Sufism". *Sufi Institutions*. ed. Alexandre Papan. 27-57. Leiden: Brill, 2021.
- Sariyannis, Marinos. *A History of Ottoman Political Thought Up to the Early Nineteenth Century*. Leiden: Brill, 2019.
- Sirriyeh, Elizabeth. *Sufis, and Anti-Sufis: The Defence, Rethinking and Rejection of Sufism in the Modern World*. London: Routledge, 2013.

- Silverstein, Brian. "Sufism and Governmentality in the Late Ottoman Empire". *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 29/2 (2009), 171-185.
- Seyhan, Salih. "II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basını ve İçeriklerinden Seçilmiş Örnekler". *Turkish Studies* 8/3 (2013), 494-516.
- Şentürk, Atilla. *Tâhirülmevlevî Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Nehir Yayınları, 1991.
- Şeyhun, Ahmet. *Islamist Thinkers in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic*. Leiden: Brill, 2015.
- Şimşek, Halil İbrahim. "Türk Modernleşmesi Sürecinde Tasavvuf Alanında Ortaya Çıkan Bazı Yöntem Tartışmaları". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2006), 7-40.
- Taglia, Stefano. *Intellectuals and Reform in the Ottoman Empire: The Young Turk on the Challenges of Modernity*. London: Routledge, 2015.
- Tanman, M. Baha. "Yenikapı Mevlevîhanesi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43/463-468. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Tatçı, Mustafa-Kurnaz, Cemal. "Mehmed Esad Dede". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28/469-470. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Tatlısu, Muhammed. "Kitapçı Karabet Efendi'nin Osmanlı Matbuatına Katkıları Üzerine bir Merhal". *YILLIK: Annual of Istanbul Studies* 3 (2021), 123-148.
- Tural, Erkan. "Osmanlı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nde Bürokratik Reform (1908-1914)". *Turkish Journal of History* 48 (2008), 85-115.
- Tüengil, Cavit Orhan. *Prens Sabahattin*. İstanbul: İstanbul Marbaası, 1954.
- Uçman, Abdullah. "Prens Sabahaddin". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 34/341-342. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Uludağ, Süleyman. "Dede". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 9/76. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Uludağ, Süleyman. "Amel". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3/13-16. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Uludağ, Süleyman. "Tevekkül". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 41/1-2. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yazıcı, T. D.S. Margoliouth, and F. de Jong. "Mawlawiyya". *Encyclopaedia of Islam New Edition Online* (EI-2 English). ed. P. Bearman. Leiden: Brill, 2012. https://doi-org.proxy.uskudar.edu.tr/10.1163/1573-3912_islam_COM_0715
- Yosmaoğlu, İpek K. "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire 1876-1913". *The Turkish Studies Association Journal* 27/1 (2003), 15-49.
- Zarcone, Thierry. "Shaykh Succession in Turkish Sufi Lineages (19th and 20th Centuries): Conflicts, Reforms and Transmission of Spiritual Enlightenment". *Asian and African Area Studies* 7/1 (2007), 18-35.
- Zubair, Muhammad. "Islamic Law of Waqf: A Concise Introduction". *Arab Law Quarterly* 26/ 2 (2012), 121-153.
- Zürcher, Erik Jan. "The Young Turk Revolution: Comparisons and Connections". *Middle Eastern Studies* 55/4 (2019), 481-498.

A Prosopographic Analysis of the Social Profiles of Late Ottoman Ambassadors and Consuls*

SON DÖNEM OSMANLI SEFİR VE ŞEHBENDERLERİNİN TOPLUMSAL TARİHİ ÜZERİNE PROSOPOGRAFİK BİR ANALİZ

AYDA BEKTAŞ**

ABSTRACT

In response to the growing demands of diplomacy within the increasingly institutionalized Ottoman diplomatic framework, a significant expansion in the number of diplomats employed by the state was observed during the final quarter of the nineteenth century. Concurrent with the rapid increase in diplomatic personnel, a systematic appointment process was implemented to enhance the recruitment of qualified and knowledgeable individuals. This study aims to examine the impact of the institutionalization of the Ottoman Ministry of Foreign Affairs on its ambassadors and consuls, who were the principal executive officers of the institution. Additionally, the article explores the social histories of Ottoman ambassadors and consuls by analyzing the evolution of their professional responsibilities and educational backgrounds. This study employs a prosopographic methodology to investigate the social and educational backgrounds and professional careers of Ottoman ambassadors and consuls, focusing on their personnel records archived in the Ottoman Archives. Through this analysis, the study aims to elucidate how the state's efforts to establish a centralized and institutionalized bureaucratic system, and to emphasize merit-based appointments, contributed to the formation of a distinct professional identity among Ottoman diplomats by the end of the nineteenth century.

Keywords: Ottoman Diplomacy, Envoy, Consul, Prosopography.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 21 Mayıs 2024 | Date Received: 21 May 2024
Kabul Tarihi: 18 Eylül 2024 | Date Accepted: 18 September 2024

ATIF | CITATION

Bektaş, Ayda. "A Prosopographic Analysis of the Social Profiles of Late Ottoman Ambassadors and Consuls". *Kadim* 8 (October 2024), 51-76. doi.org/10.54462/kadim.1487645

* This article is based on the author's Ph.D. Dissertation. See, Ayda Bektaş, *On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Diplomatlarının Prosopografik Analizi* (Istanbul: İstanbul Medeniyet University, Institute of Social Sciences, 2023).

** Dr. İstanbul Gelişim University, Department of Common Courses, abektaş@gelisim.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5725-3525.

ÖZ

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı diplomatik teşkilatının kurumsallaşmasına paralel olarak diplomasi taleplerini karşılamak amacıyla devlet hizmetinde çalışan diplomat sayısında belirgin bir artış gözlemlenmiştir. Diplomatik personelin hızla artmasıyla birlikte nitelikli ve yetkili bireylerin istihdamını artırmak amacıyla sistematik bir atama süreci uygulanmaya başlamıştır. Bu çalışma, Osmanlı Hariciye Nezareti'nin kurumsallaşmasının, kurumun üst düzey diplomatları olan sefirler ve şehbenderler üzerindeki etkisini incelemeyi hedeflemektedir. Bununla birlikte makale, Osmanlı sefir ve şehbenderlerinin sosyal tarihlerini, eğitim kariyerlerini ve mesleki görevlerini de dikkate alarak kapsamlı bir analiz yapmayı amaçlamaktadır. Çalışmada, Osmanlı Arşivi'nde bulunan sicill-i ahval kayıtları aracılığıyla Osmanlı sefirleri ve şehbenderlerinin sosyal ve eğitim geçmişleri ile mesleki kariyerleri prosopografik bir yöntemle incelenmektedir. Bu analiz, devletin merkezi ve kurumsallaşmış bir bürokratik sistem kurma çabalarının ve liyakate dayalı atamaların, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı diplomatlarının mesleki bir kimlik geliştirmelerine nasıl katkıda bulunduğunu aydınlatmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Diplomasisi, Sefir, Şehbender, Prosopografi.

INTRODUCTION

During the reign of Selim III, the Ottoman Empire experienced a significant transformation in its diplomatic practices, marked notably by the establishment of permanent embassies in Europe. A pivotal institutional shift in Ottoman foreign policy occurred in 1836 with the reorganization of the office of Reisülküttab into the Ottoman Foreign Ministry. This transition marked the beginning of a concerted effort to modernize Ottoman diplomacy by adopting Western diplomatic techniques. Subsequently, during the reign of Sultan Abdülhamid II, the Ottoman Foreign Ministry underwent further restructuring. Initially comprising the Office of the Imperial Divan (Divan-ı Hümayun Kalemi) and the Translation Office of the Sublime Porte (Bab-ı Ali Tercüme Odası), the Ministry evolved to include additional units aimed at achieving professional specialization. The establishment of new departments, which incorporated an increasing number of diplomats, contributed to developing a more institutionalized structure within the Ottoman Foreign Ministry in the later years of the empire. To effectively represent the Ottoman Empire and protect the rights and interests of Ottoman nationals abroad, the Ministry deployed a substantial number of diplomats to various international missions during this period.

In the nineteenth century, the administrative structure of the Ottoman Foreign Ministry underwent substantial reforms aimed at professionalizing the institution, leading to a notable enhancement in the quality of its personnel. This period saw the integration of educated, experienced, and proficient professionals into the Foreign Ministry, reflecting the increasing significance of foreign affairs. In this context, early scholarly works investigating the state of the Ottoman Empire's foreign relations during the nineteenth century and the methods employed in conducting these relations have made valuable contributions to the field.¹ Recently, there has been a marked increase in research focusing on Ottoman diplomacy in the nineteenth century, particularly regarding the Ottoman diplomatic corps.² Studies that

1 See, Sinan Kunalpal (ed.), *Studies on Ottoman Diplomatic History* (İstanbul: İsis Yayıncılık, 1987); F. A. K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdullhamid II and the Great Powers, 1878-1888* (İstanbul: İsis Yayıncılık, 1996); Roderic H. Davison, *Nineteenth-Century Ottoman Diplomacy and Reforms* (İstanbul: İsis Yayıncılık, 1999).

2 A growing number of studies, particularly in recent years, have focused on Ottoman diplomacy and the Ministry of Foreign Affairs. The Ministry of Foreign Affairs, a significant component of Ottoman bureaucratic and diplomatic culture, is assessed as a small sample of the Ottoman elite group in one of these books, *Ottoman Imperial Diplomacy A Political, Social, and Cultural History*, authored by Doğan Gürpınar. The study demonstrates the contribution that the bureaucratic institutions of the late Ottoman Empire, together with the individuals who worked there, made to the formation of contemporary Turkish nationalism and national identity. See, Doğan Gürpınar, *Ottoman Imperial Diplomacy A Political, Social and Cultural History* (London: I. B. Tauris, 2014). Also, *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti (Development of the Turkish Foreign Organization: Ministry of Foreign Affairs)*, a work by Aydın Çakmak that focuses on the Ministry of Foreign Affairs, discusses the departmentalization process, the creation of the Ministry's modern structure, the departments that have been established under it over time, and the job descriptions of the staff members who work in these departments. Çakmak focuses on the historical evolution of foreign representatives of Ottoman empire in different nations from their establishment in order to highlight the foreign organization of the late Ottoman Empire. See, Aydın Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2020). Zeynep Bostan, concentrating on the institutional growth of the Ottoman Ministry of Foreign Affairs in her book of *Osmanlı Haricîyesinin Modern Temelleri- II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi (Modern Foundations of Ottoman Foreign Ministry - Diplomacy in the Era of Abdülhamid II)*, demonstrates the role played by this ministry in the Ottoman Empire's modernization in numerous ways. Bostan assesses, within the context of contemporary diplomacy, how the internal and exterior structure of the Ministry of Foreign Affairs, with its continuities and ruptures, mirrored the bureaucratic shift under Abdülhamid II's rule. This study focuses on the social history of the diplomats who served as ambassadors and consuls in the embassies and consulates, unlike these studies that assess the administrative framework and operation of the late Ottoman Ministry of Foreign Affairs within the context of institutional transformation. See, Zeynep Bostan, *Osmanlı Haricîyesinin Modern Temelleri- II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2021); Houssine Alloul and Darina Martyková, "Introduction: Charting New Ground in the Study of Ottoman Foreign Relations," *The International History Review* 43/5 (2021), 1018-1040.

analyze individual Ottoman diplomats are especially significant for gaining insights into the attributes and competencies of these diplomats.³

This study seeks to advance the existing literature by examining the impact of the institutional reforms undertaken within the Ottoman Ministry of Foreign Affairs during the late Ottoman period on the education and professional trajectories of its diplomats, who were the primary actors of the institution. Specifically, this research investigates Ottoman diplomats' professional roles and social histories in the latter half of the nineteenth century. By providing comprehensive analyses of the social backgrounds, educational attainments, and professional careers of ambassadors and consuls, this study aims to shed light on the professional evolution of this cohort of diplomats.

While existing scholarship has addressed the Ottoman Empire's foreign policy, shaped by its economic and political interests, ideological perspectives, and the institutional structure of the Ottoman Foreign Ministry, these studies have predominantly concentrated on the formation of institutional bureaucracy and the organizational aspects of the ministry.⁴ However, there has been limited exploration of the diplomats, who were a crucial component of the Ottoman Foreign Ministry in the nineteenth century.⁵ Specifically, these diplomats' professional transformations, experiences, and career trajectories remain underexplored. This research highlights a significant gap in the literature regarding the educational backgrounds and professional histories of late Ottoman diplomats, who underwent substantial qualitative and quantitative changes. Our study aims to address this gap by contributing to the professional history and sociology of the late Ottoman period, focusing on the social histories of its diplomats.

This study utilizes the Ottoman Foreign Ministry's personnel registry files (HR.SAİD.) from the Ottoman Archives as its primary source. A representative sample of diplomats selected from this catalog will be analyzed using a 'prosopographic method'⁶ to conduct a social study of Ottoman diplomats. The research focuses on diplomats whose personnel records provide extensive details regarding their social backgrounds, educational attainments, and professional careers, thereby facilitating a comprehensive understanding of the social profile of Ottoman diplomats.⁷ Specifically, the study examines the personnel registries of

3 See, Sinan Kunalp, "Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa 1807-1891", *Belleten* 34/35 (1970), 422-435; Roderic H. Davison, "Halil Şerif Paşa, Ottoman Diplomat and Statesman", *The Journal of Ottoman Studies* 2/2 (1981), 203-221; Jun Akiba, "Bir Osmanlı Bürokrati ve Özel Yaşamı", *Tarih ve Toplum* 33/198 (2000), 239-250; Mahmut Akpınar, *Bir Tanzimat Bürokrati ve Diplomatı Olarak Aleksandr Karatodori Paşa (1833-1906)* (Konya: Selçuk University, Institute of Social Sciences, Ph.D. Diss., 2010); Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir: Sadullah Paşa* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011).

4 See, Erhan Ezici, *Hariciye Teşkilatı: Türk Kamu Yönetiminde Bir Modernleşme Modeli* (Ankara: Ankara University, Institute of Social Sciences, Ph.D. Dis., 2020); Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi*; Bostan, *Osmanlı Haricyesinin Modern Temelleri*.

5 See, Carter Vaughn Findley, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History* (Princeton: Princeton University Press, 1989); Abdülhamit Kırmızı, "II. Abdülhamid'in Hıristiyan Memurları", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. F. Gün - H. İ. Erbay (İstanbul: TBMM Millî Saraylar, 2017), 654-664.

6 A prosopographic study's primary characteristic is that its subjects are examined collectively rather than individually. Using this approach, a group with specific traits and attributes is assembled to offer integrity for the entire group. This approach aims to create a synthesis by addressing the shared traits of the group under investigation. For a thorough explanation of prosopography, which is the process of examining of a group of people's lives collectively, see Koenread Verboven - Myriam Carlier - Jan Dumolyn, "A Short Manual to the Art of Prosopography", *Prosopography Approaches and Applications: A Handbook*, ed. K.S.B. Keats-Rohan (England: Unit for Prosopographical Research, 2007), 35-69.

7 For a prosopographic cataloging of late Ottoman civil servants, see Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali, 1839-1922: Prosopografik Rehber* (İstanbul: İsis Yayıncılık, 1999). Although there is no prosopography of late Ottoman diplomats, in

one hundred diplomats, including ambassadors and consuls, whose records include detailed information about their social backgrounds, education, and professional trajectories. Out of a total of one hundred and thirty-eight diplomats listed in the HR.SAİD registry as officially designated ambassadors or consuls, thirty-eight diplomats provided only minimal data, such as their names and occupations, with insufficient information on their professional or educational backgrounds. Consequently, these thirty-eight individuals were excluded from the study due to the lack of comprehensive data on their social backgrounds, educational histories, and professional careers. Instead, the research focuses on the one hundred diplomats whose records contain substantial information about their professional and educational profiles.

Additionally, a considerable number of personnel files within the Interior Ministry's catalog (DH.SAİDd.) in the Ottoman Archives pertain to individuals who initially served as civil servants at the Ottoman center and later assumed positions as ambassadors or consuls in the Ottoman Foreign Ministry. The exact number of such individuals remains undetermined. Our study, however, is constrained to the HR.SAİD catalog due to the limitations of the DH.SAİDd. Files, which do not provide sufficient information regarding the professional trajectories of these individuals prior to their appointments as ambassadors or consuls. Consequently, we have focused exclusively on the HR.SAİD catalog to ensure a comprehensive examination of the diplomats' professional and educational backgrounds.

The *sicill-i ahval* (personnel records) registers, introduced in 1879 during the reign of Sultan Abdulhamid II, were a product of the era's efforts toward institutionalization and bureaucratization.⁸ These records were designed to assess state officials' socio-cultural status and optimize their deployment within the administrative service according to their qualifications.⁹ The practice of documenting the biographies of civil officers continued until 1914, reflecting an ongoing commitment to the systematic evaluation and management of state personnel.¹⁰

Recent scholarship has increasingly utilized *sicill-i ahval* records, renowned for their rich and detailed content, as primary sources for academic research.¹¹ Building on these works, the present article will further examine diplomats' social origins and histories, familial circumstances, socioeconomic statuses, educational attainments, and professional careers by analyzing

fact, group studies of people who worked as diplomats in other nineteenth-century states have been conducted using this method. For example, for a study that analyses the careers of French diplomats reshaped between tradition and modernity on the eve of the Second World War and reveals the newly shaped profile of diplomats in France, see Isabella Dasque, *Les Diplomates de la République* (Sorbonne: Sorbonne University Press, 2020). Also, group studies of important occupational groups in the nineteenth-century Ottoman Empire have been conducted using this method. For instance, 257 Ottoman musicians proso-pographical analyzes were conducted by Onur Öner. See, Onur Öner, "Understanding Social Change: Demographic Analyses of Musicians in Late Ottoman Istanbul", *Middle Eastern Studies* 57/2 (2021), 227-248.

- 8 For a comprehensive understanding about the *sicill-i ahval* registries, see Mübahat Kütükoğlu, "Sicill-i Ahvâl Defterleri'ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 12 (1988), 141-157; Gülden Sanyıldız, *Sicill-i Ahvâl Komisyonunun Kuruluşu ve İşlevi, 1879-1909* (İstanbul: Der Yayınları, 2004); Gülden Sanyıldız, "Sicill-i Ahvâl Defterleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Accessed January 2, 2024).
- 9 See, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA) (Presidency State Archives of the Republic of Turkey, Department of Ottoman Archives, İstanbul) (henceforth BOA), İrade Dahiliye (İ.DH.), 780/63473, 12 Safer 1296 (5 February 1879).
- 10 According to the Ottoman Archives Guide, the total number of *sicill-i ahval* files is 51,698. See, Yusuf İhsan Genç - Mustafa Küçük - Raşit Gündoğdu - Sinan Satar - İbrahim Karaca - Hacı Osman Yıldırım - Nazım Yılmaz (eds.), *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* (İstanbul: Başbakanlık Basımevi, 2010), 286-287.
- 11 For some of the important studies written using the registry files, which provide us with comprehensive information about the people who took part in the Ottoman bureaucracy, see Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri/ Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908* (İstanbul: Klasik Yayınevi, 2017); Erhan Bektaş, *Religious Reform in the Ottoman Empire* (London: I. B. Tauris, 2023).

the data in their personnel registry files. This study will investigate how various social and institutional factors influenced the career trajectories of diplomats, leveraging the comprehensive information provided in these registers.

This study considers key factors such as the social origins, backgrounds, religions, social and economic conditions, education, and professional trajectories of Ottoman diplomats from their inception to the end of their careers. By elucidating the social backgrounds of these diplomats and addressing pertinent questions regarding their educational and professional development, we aim to gain a deeper understanding of the latter years of the Ottoman Foreign Ministry and its diplomatic corps. Furthermore, the prosopographic analysis of the characteristics of our sample group can be generalized to offer insights into the broader cohort of diplomats who served during the latter half of the nineteenth century.

1. Social Origins

This section seeks to analyze the social origins of the diplomats by examining key factors such as their places of birth, familial backgrounds, religious affiliations, and the professional occupations of their fathers. By delving into these aspects, the analysis aims to offer a comprehensive understanding of the socio-cultural milieu that shaped the diplomats and influenced their trajectories within the diplomatic sphere.

1.1. Birthplaces

The birthplace of a diplomat serves as a critical determinant of their status within the civil bureaucracy, offering valuable insights into their social standing and regional origins. This factor can significantly shape their career opportunities and professional trajectories within the administrative hierarchy, reflecting broader socio-political dynamics and regional affiliations that influence their advancement and roles within the diplomatic service.

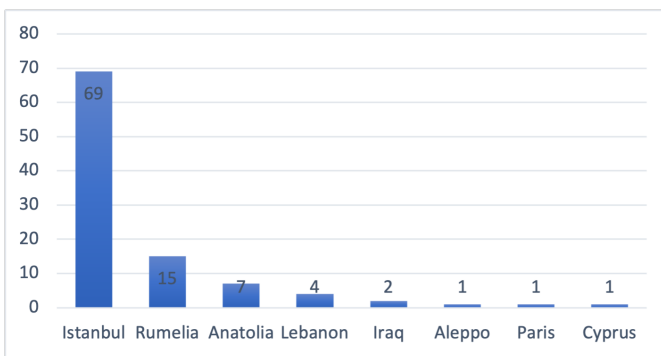

Figure 1. Diplomats' Birthplaces

Figure 1 presents the distribution of birthplaces among the one hundred diplomats included in this study. A significant majority, 69%, were born in Istanbul, the imperial capital. The remaining diplomats were born in a diverse array of locations: 15% in the territories currently

comprising the Balkans, 7% in Anatolia, 4% in Lebanon, 2% in Iraq, and the remaining 3% across Aleppo, Paris, and Cyprus. This data suggests that a predominant proportion of the diplomats, nearly two-thirds, hailed from Istanbul. The next most common region of origin was the former Rumelian provinces, which accounted for 15% of the diplomats analyzed.

1.2. Religious Affiliations

In examining the social backgrounds of diplomats, it is essential to consider their places of birth and their religious affiliations. Analyzing the religious identities of diplomats provides deeper insights into the socio-cultural environments from which they emerged and the broader societal structures that may have influenced their entry into the diplomatic service. Understanding these affiliations is crucial for assessing the extent to which religious identity intersects with other social determinants, such as education and regional origin, to shape their careers and positions within the civil bureaucracy.

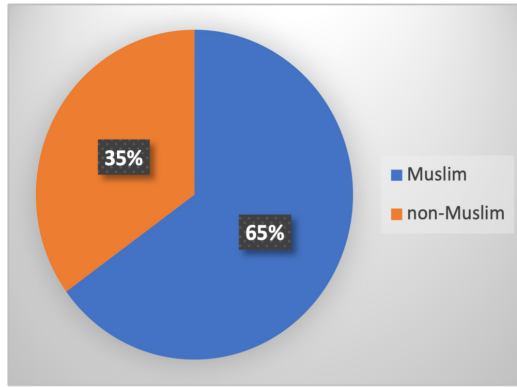

Figure 2. Religious Beliefs of Diplomats

According to the data presented in Figure 1, sixty-five of the one hundred diplomats in the sample were Muslims, while thirty-five were non-Muslims. This distribution indicates a substantial non-Muslim presence, comprising 35% of the diplomatic workforce, within the Ottoman Foreign Ministry during the later years of the empire.¹² The significant representation of non-Muslim diplomats, including those who served at the ambassadorial level, highlights the absence of systematic religious or ethnic discrimination in the empire's foreign service.¹³ This finding suggests that the Ottoman state maintained a level of inclusivity in its diplomatic appointments, reflecting a degree of meritocracy that transcended religious affiliations.

12 Also, for some studies dealing with non-Muslim officials serving in Ottoman diplomacy, see Saro Dadyan, "Sultan Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid Dönemlerinin Osmanlı Hariciyesinde Üst Düzey Gayrimüslim Bürokrat ve Diplomatlar", *Milli Saraylar* 10 (2012), 66-72; Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları: Osmanlı Devlet Ricalı Hakkında Bir Deneme (1839-1909)*, trans. Devrim Çetinkasap, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016).

13 For some studies drawing attention to the presence of different ethnicities in the Ottoman diplomatic service, see Isa Blumi, *Rethinking the Late Ottoman Empire: A Comparative Social and Political History of Albania and Yemen* (İstanbul: İsis Yayıncılık, 2003); Christine Philliou, *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution* (Berkeley: University of California Press, 2011); Frederick F. Anscombe, *State, Faith, and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands* (London: University of London, 2014).

The elevation of the plight of non-Muslims residing in Ottoman territories to a global issue by European Christian governments was another significant factor contributing to the substantial representation of non-Muslims within the Ottoman Foreign Ministry. To mitigate the risk of European powers leveraging the status of non-Muslims as a diplomatic pressure point, the Ottoman Empire strategically opted to employ non-Muslims in pivotal positions within the Ministry of Foreign Affairs. This strategy aimed to counterbalance potential diplomatic challenges and demonstrate the empire's commitment to addressing the concerns raised by European states, thereby reinforcing its diplomatic standing and internal stability.

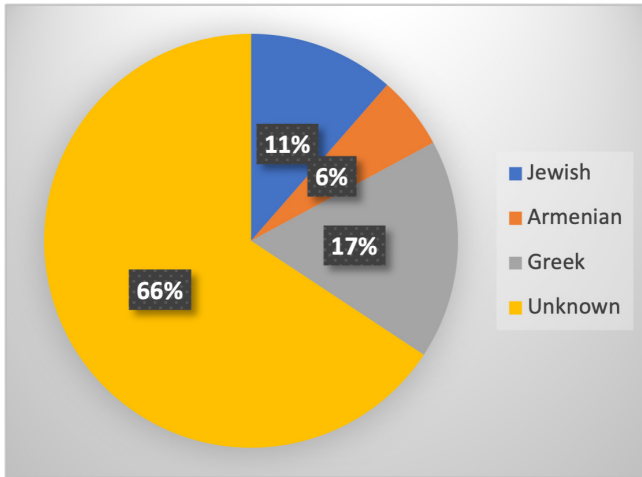

Figure 3. Distribution of non-Muslim Diplomats by Nationality

Although non-Muslims seldom specified their ethnicity in personnel records, available data reveals that six diplomats identified as Greek, four as Jewish, and two as Armenian. Among those who disclosed their nationality, Greeks constituted the largest group, accounting for 17%, followed by Jews at 11%.

One of the factors that facilitated the recruitment of non-Muslims by the Ottoman Foreign Ministry was the central government's difficulty in finding Muslim officials with the requisite diplomatic skills. A significant aspect contributing to this challenge was foreign language proficiency, where Muslim officials were often at a disadvantage compared to their non-Muslim counterparts. Due to the lower rate of foreign language proficiency among Muslims, the Ottoman government increasingly relied on non-Muslim civil servants who possessed the necessary linguistic skills to engage in diplomatic affairs effectively. This reliance underscores the practical considerations behind the composition of the diplomatic corps, reflecting a merit-based approach driven by the demands of international diplomacy.

1.3. Careers of Fathers

The careers of diplomats are profoundly shaped by various factors, including familial background and connections. In the context of Ottoman diplomacy, the professional trajectory of a diplomat could be significantly influenced by the training, political connections, and social status imparted by their father or other relatives. This study examines the careers of the fathers of diplomats to understand their potential impact on the diplomats' careers.

An analysis of personnel registry files reveals variability in the extent of detail provided: some records are brief, while others are comprehensive. Despite this variability, all registry data consistently include basic information such as the diplomat's name, father's name, and educational background. However, certain specific details, such as the vocations of the fathers, are not uniformly documented. Findley suggests that this lack of detailed information may indicate that the diplomat did not originate from a particularly prominent or well-known family.¹⁴ This perspective underscores the potential role of familial influence in shaping diplomatic careers.

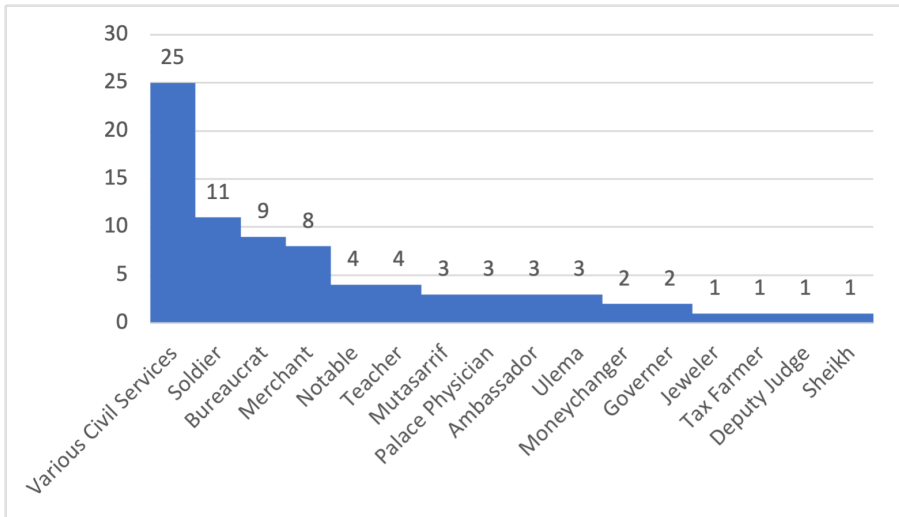

Figure 4. Distribution of Professions of the Diplomats' Fathers

Figure 4 illustrates that, among the eighty-one diplomats who provided information about their fathers' occupations, sixty-four (approximately 80%) identified their fathers as having roles in state service. This group includes twenty-five civil servants, eleven soldiers, nine bureaucrats, four teachers, three mutasarrifs, three palace doctors, three ambassadors, three ulema, two governors, and one deputy judge. In contrast, the remaining diplomats reported their fathers' occupations as sheikhs, tax farmers, notables, jewelers, money changers, and merchants. This data underscores the preeminent role of public service professions in shaping the careers of diplomats, suggesting a potential correlation between a familial background in state service and the subsequent entry into diplomatic roles.

¹⁴ See, Findley, *Ottoman Civil Officialdom*, 110-111.

A parent who has established a career in state service may significantly influence his child's opportunities in diplomacy, as evidenced by the high proportion of fathers employed as diplomats, bureaucrats, or civil officials among the diplomats surveyed. Sons who followed their fathers' professional paths and pursued careers in state service often managed to secure positions within the Ottoman diplomatic corps. Notable examples of this phenomenon include Hasan Basri Bey, who was appointed as the attaché in Rome, and Hüseyin Şefik Bey, also appointed as an honorary attaché to the Rome embassy.¹⁵ Both were sons of Mustafa Reşid Bey, the Ottoman Ambassador to Rome. These appointments exemplify how familial connections and the prestige associated with a parent's career in state service could facilitate entry into and advancement within the diplomatic sector.

While Findley approaches the inclusion of senior civil servants' children in the diplomatic service from an elitist perspective, this study attributes this phenomenon primarily to access to high-quality education rather than elitism or nepotism. Due to their elevated socioeconomic status, high-ranking officials and diplomats often provided their sons with superior educational opportunities, preparing them for skilled careers, including diplomacy. For example, Hasan Basri Bey, son of Mustafa Reşid Bey, received his high school education in Brussels, which included the prerequisites for admission to the Brussels School of Politics. His multilingual proficiency—spanning French, English, German, and Italian—further exemplifies the advantages conferred by his education.¹⁶ Similarly, Hüseyin Şefik Bey, another son of Mustafa Reşid Bey, was tutored privately before continuing his studies in Geneva, where he acquired proficiency in Turkish, French, English, and Italian. He later completed his education at the Darülfünun in Rome.¹⁷ These cases demonstrate that children of high-ranking officials often benefited from a competent education, which facilitated their advancement to prominent positions within the diplomatic service. Thus, it is observed that the educational advantages provided by their fathers played a crucial role in their ability to reach the highest echelons of diplomacy.

2. Education

In the nineteenth century, the Ottoman Empire undertook significant efforts to align its diplomatic missions with contemporary international norms, leading to substantial reforms in the education of its diplomats. A pivotal development in this era was the establishment of modern educational institutions designed to formalize and professionalize diplomatic training. The inception of these institutions began in 1838, marking a transformative period in the educational trajectory of Ottoman diplomats. Introducing Western-style education in these newly established schools provided a distinct advantage, positioning diplomat candidates for critical roles within the empire's diplomatic apparatus.

15 BOA, Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyyesi Müdüriyeti (HR.SAİD), 18/26, 19 Zilhicce 1325 (23 January 1908); BOA, HR.SAİD, 14/4, 24 Zilkade 1324 (9 January 1907).

16 BOA, HR.SAİD, 18/26, 19 Zilhicce 1325 (23 January 1908).

17 BOA, HR.SAİD, 14/4.

This section of the article is integral for understanding the impact of these educational reforms on the diplomatic corps. By examining the establishment and evolution of these modern educational institutions, we can gain insight into how the Ottoman Empire's efforts to modernize its educational system influenced the formation and advancement of its diplomatic personnel. The shift towards a more structured and contemporary approach to diplomatic education not only enhanced the qualifications of diplomat candidates but also reflected the empire's broader attempts to integrate into the international diplomatic community.

2.1. Initial Training

To assess the qualifications of Ottoman diplomats, it is essential to examine the educational backgrounds that shaped their careers. Our research reveals that most diplomats commenced their educational journeys at Ottoman *sıbyan mektebi* (Ottoman primary schools), which provided the foundational education essential for their future roles. It was common for these individuals to begin their studies in these state-run primary schools, where they received basic literacy and numeracy skills. In addition to formal schooling, it was typical for diplomat candidates to supplement their education through private instruction. The role of the private tutor (*muallim-i mahsus*) was significant in providing tailored, individualized education that addressed specific needs and advanced learning beyond the standard curriculum offered in *sıbyan mektebi*. Conversely, non-Muslim diplomats frequently pursued their primary education in minority schools, which were often established to cater to the diverse ethnic and religious communities within the empire.

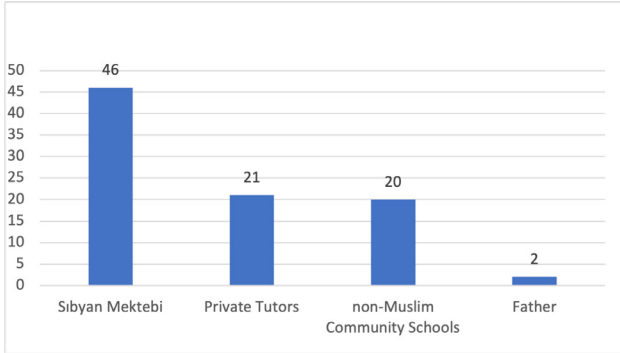

Figure 5. Primary Education of Diplomats

Among the diplomats under examination, 46 individuals reported completing their primary education at *sıbyan mektebi*, which was indicative of their adherence to the traditional educational framework of the time. Additionally, twenty-one diplomats received instruction from private tutors (*muallim-i mahsus*), reflecting a personalized approach to their early education. Two diplomats reported that their fathers conducted their primary education, highlighting an alternative education method involving familial instruction. In contrast, twenty non-Muslim diplomats completed their primary education in minority schools, such as the Alliance Israélite School, Fener Greek School, and Armenian Catholic School. The educational backgrounds of eleven diplomats remain partially undocumented,

as the methods used to complete their primary schooling were not specified in the available records.

The data presented in the graph, which illustrates the educational backgrounds of diplomat candidates, indicates that most diplomats completed their initial education at *sıbyan mektebi*. Further analysis of the personnel registry files of these diplomats reveals that the typical age of admission to *sıbyan mektebi* ranged from six to nine years. Generally, the average age for entering *sıbyan mektebi* was seven years. An exception to this norm is noted in the case of Consul Mehmed Münci Bey, who reported starting primary school at the age of five. This early admission deviates from the standard age range and highlights the variability in the educational experiences of diplomats during this period.¹⁸

Among the diplomats examined, twenty reported completing their primary education in minority schools, underscoring a prevalent trend where non-Muslim diplomats typically attended educational institutions aligned with their ethnic or religious communities. Nonetheless, some non-Muslim diplomats also received their initial education at *sıbyan mektebi*, reflecting a degree of integration within the broader Ottoman educational system.

For instance, Krayeva Consul Artin Hazar Effendi, of Armenian descent, and Ohan Effendi, a Greek national who later served as the Undersecretary of the Berlin Embassy, both indicated that they completed their elementary education at the *Selamsz Sıbyan Mektebi* in Üsküdar. This example illustrates that non-Muslim diplomats could and did participate in the Ottoman primary education system alongside their Muslim peers.

In addition, several non-Muslim diplomats, such as Stepan and Mike Effendi, reported receiving their foundational education from private tutors.¹⁹ This method of instruction highlights an alternative educational pathway that some diplomats pursued, providing a more individualized and possibly more culturally specific form of education outside the formal school system.

To serve as a civil servant in the Ottoman Foreign Ministry, candidates were expected to meet specific educational standards, including initial training. The fact that approximately half of the diplomats completed their primary education at *sıbyan mektebi* underscores the institution's pivotal role as the primary entry point into formal education within the Ottoman educational system. However, the educational paths of some diplomats reveal that initial enrollment in official Ottoman educational institutions was not a prerequisite for appointment. Notably, diplomats who began their education with private tutoring, as well as non-Muslim diplomats who completed their primary education in minority schools, illustrate alternative routes to civil service. These examples suggest that the Ottoman Empire's Foreign Ministry valued diverse educational backgrounds and did not rigidly require initial schooling at *sıbyan mektebi* or other state-run institutions for civil service appointments.

2.2. Higher Education

The Ottoman administration, recognizing the profound impact of education on society and its critical significance for the empire's future, was influenced by Western educational

18 BOA, HR.SAİD, 9/2, 7 Safer 1319 (26 May 1901).

19 BOA, HR.SAİD, 5/10, 22 Ramazan 1314 (24 February 1897); BOA, HR.SAİD, 3/25, 21 Rabiulahir 1312 (22 October 1894).

institutions. Rather than fully adopting these models, the administration opted to adapt them, thereby establishing analogous institutions within the Ottoman Empire.²⁰ To cultivate a cadre of qualified public officials for the Ottoman Empire, modern educational institutions were established, and the educational system was institutionalized in the 1830s. These reforms marked a significant shift from traditional methods of education, laying a robust foundation for the transition to a modern education system.

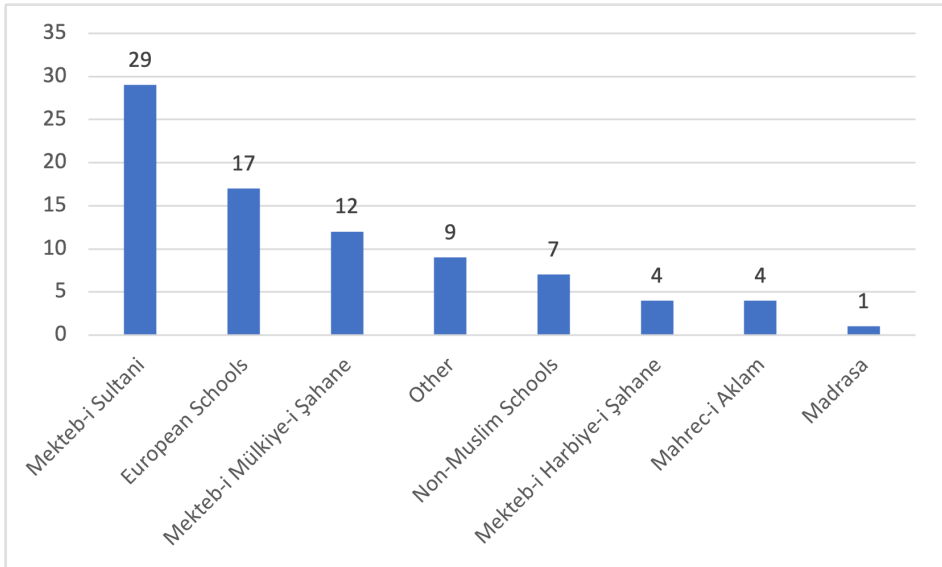

Figure 6. Higher Education of Diplomats

Figure 6 illustrates that diplomats pursued their education at various modern institutions established within the Ottoman Empire and abroad. Within the empire, diplomats attended prominent institutions such as Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lycée), Mekteb-i Mülkiye-i Şahane (School of Civil Administration), Mekteb-i Harbiye-i Şahane (Military Academy), and Mahrec-i Aklam (Vestibule of the Offices). Additionally, some diplomats furthered their education at European institutions, including Mekteb-i Osmani (the Ottoman School in Paris), Darülfünun (the University) of Paris, and Darülfünun of Rome. Furthermore, diplomats also attended specialized schools such as Mekteb-i Tibbiye (School of Medicine), Ticaret Mektebi (School of Commerce), Lisan Mektebi (School of Language), and Ziraat Mektebi (School of Agriculture).

The data presented in this figure indicates that the initial education obtained by diplomat candidates through primary schools, private tutoring, or minority institutions—whether local or foreign—often fell short of the requirements for effective representation in institutional and modern diplomacy. This inadequacy underscores the need for advanced educational training to meet the evolving demands of diplomatic service.

²⁰ Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire* (Leiden: Brill, 2001), 42-64; Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 2003), 8-10.

As a result, there was a notable shift towards education in modern-style institutions, particularly during the late Ottoman era. Many diplomats whose records were reviewed reported attending advanced modern schools after their completion of primary education and *rüşdiyye* (secondary school) education. This progression reflects a concerted effort to enhance the qualifications of diplomats by providing them with comprehensive training in contemporary educational settings, thereby better preparing them for the complexities of modern diplomatic roles.

A notable observation from the graph is the minimal number of diplomats who opted to enroll in a madrasa following their primary education at *sıbyan mektebi* or private tutoring. Among the one hundred diplomats examined, only one individual, Şevki Kamil Effendi, pursued further education at a madrasa—specifically at the Fatih Mosque madrasa—after completing his primary education at a *sıbyan mektebi* and secondary education at a *rüşdiyye*.²¹ This choice contrasts the broader trend of attending modern educational institutions and highlights the relatively limited appeal of traditional religious schools for diplomats during this period.

The presence of diplomats with doctoral degrees within the sample underscores the advanced educational qualifications of this group. For example, Atin Karatodori Pasha, who served as the charge d'affaires at the Petersburg Embassy, exemplifies this trend. He completed his education at *Mekteb-i Tıbbiye* (School of Medicine) following his *rüşdiyye* education. Subsequently, he pursued further studies at Berlin University, where he obtained his Ph.D. in 1860 after dedicating five and a half years to his academic endeavors.²² This level of educational attainment highlights the significant intellectual and professional development achieved by certain diplomats, reflecting a broader trend towards higher education and specialization within the Ottoman diplomatic corps during this period.

2.3. European-Trained Diplomats

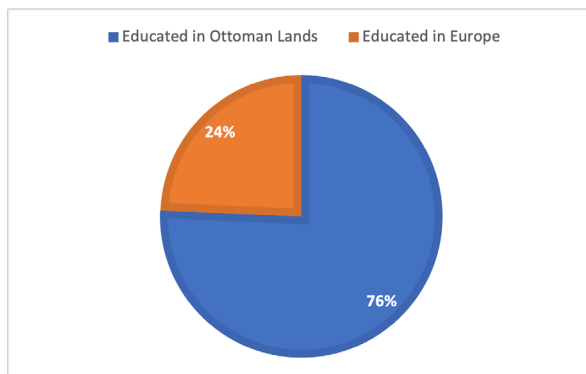

Figure 7. Education of Diplomats in Europe

21 BOA, HR.SAİD, 13/4, 27 Rabiulahir 1324 (20 June 1906).

22 BOA, HR.SAİD, 4/4, 11 Cemaziyevvel 1313 (30 October 1895).

Although the primary objective was to deter children from enrolling in foreign schools by establishing modern educational institutions within Ottoman territories and fostering loyalty to the state among students, there were also diplomats who opted to pursue their education in contemporary institutions abroad.²³ Among the diplomats who provided information about their higher education, eighteen individuals (24%) reported having studied in Europe, while fifty-six individuals (76%) completed their higher education exclusively at institutions within the Ottoman Empire. The choice to pursue education in Europe was often motivated by the prospect of securing a position within the Ottoman Foreign Ministry, as European institutions were perceived to offer advanced training and exposure that could enhance one's qualifications for diplomatic roles.

The initial period a diplomat spent abroad, whether for educational purposes or as part of their government duties, was crucial for gaining professional experience. This exposure abroad contributed to their academic and professional development and provided valuable insights into international diplomatic practices and standards.

The decision for diplomat candidates to pursue foreign language education abroad was often influenced by their family's financial status and the Sublime Porte's policy regarding educational funding. The Ottoman government occasionally sponsored such educational endeavors, covering the associated costs as part of its broader strategy to enhance diplomatic proficiency. For example, in 1853, the government sent Hüseyin Hüsnü Pasha, then Ambassador to Petersburg, to Paris for advanced studies. Similarly, in 1854, Mahmud Esad Pasha, who was serving as Ambassador to Paris, was also dispatched to Paris for educational purposes.²⁴ These educational trips were fully funded by the state treasury, reflecting the Ottoman Empire's commitment to investing in the professional development of its diplomatic personnel.

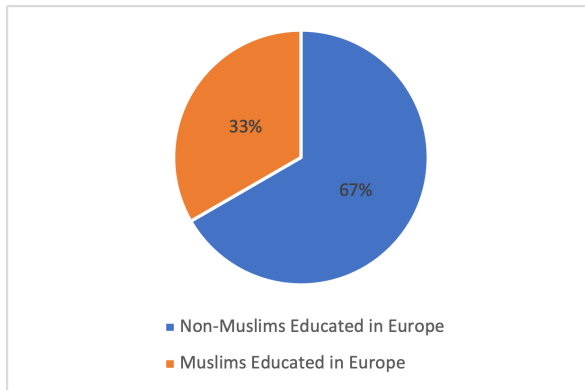

Figure 8. Religious Beliefs of Diplomats Educated in Europe

²³ Fortna, *Imperial Classroom*, 51.

²⁴ BOA, HR.SAİD, 5/30, 24 Rabiulevvel 1315 (23 August 1897); BOA, HR.SAİD, 4/1, 15 Şaban 1312 (11 February 1895).

A comparison of European-educated diplomats based on their religious affiliation reveals a notable disparity: non-Muslim diplomats were more prevalent among those who received training in Europe. Of the eighteen diplomats who pursued education in European institutions, only six (33%)²⁵ were Muslim, while twelve (67%)²⁶ were non-Muslim. Among the six Muslim diplomats educated in Europe, only two disclosed that the government sponsored their studies abroad for academic purposes. The remaining Muslim diplomats financed their own education using personal wealth.

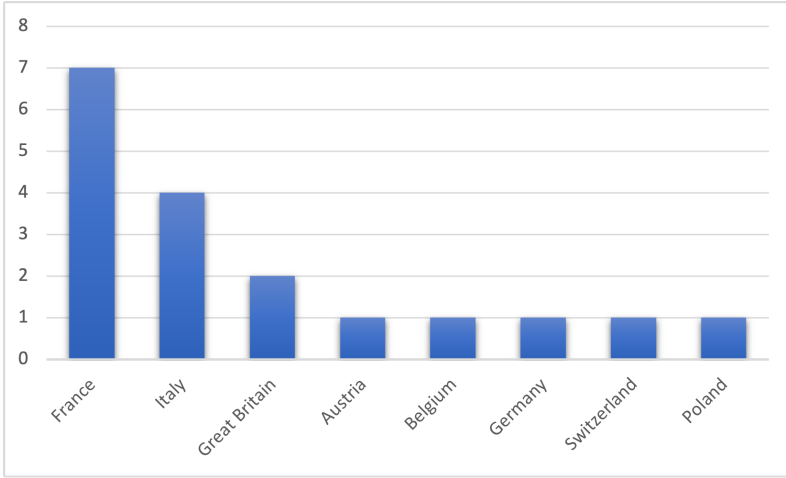

Figure 9. Distribution of Diplomats Trained in Europe by Country

According to Figure 9, Paris was the most favored destination for Ottoman diplomat candidates seeking education in Europe, with 41% (seven diplomats)²⁷ choosing the city for their studies. Paris ranked top among students looking to study in Europe, with a rate of 41% (seven diplomats)²⁸. The preeminence of Paris as a center for international education can be largely attributed to the prominence of the French language in global diplomacy and international relations. France’s advanced educational institutions and the effectiveness with which French was taught contributed to its status as the preferred location for higher education. Following Paris, Rome emerged as the second most popular destination, chosen by 18% (three

25 For Muslim diplomats educated in Europe, see BOA, HR.SAİD, 4/1; BOA, HR.SAİD, 5/30; BOA, HR.SAİD, 5/28, 17 Rabiulevvel 1315 (16 August 1897); BOA, HR.SAİD, 14/4; BOA, HR.SAİD, 16/2, 28 Cemaziyevvel 1325 (9 July 1907)- Mehmed Rafed Bey; BOA, HR.SAİD, 15/28, 26 Rabiulahir 1325 (8 June 1907).

26 For non-Muslim diplomats educated in Europe, see BOA, HR.SAİD, 3/9, 27 Ramazan 1311 (3 April 1894); BOA, HR.SAİD, 4/4; BOA, HR.SAİD, 10/22, 16 Cemazeyilevvel 1321 (10 August 1903); BOA, HR.SAİD, 4/10, 20 Cemazeyilahir 1313 (8 December 1895); BOA, HR.SAİD, 8/27, 21 Zilhicce 1318 (11 April 1901); BOA, HR.SAİD, 3/27, 21 Rabiulahir 1312 (22 October 1894); BOA, HR.SAİD, 23/6, 28 Muharrem 1329 (29 January 1911); BOA, HR.SAİD, 13/5, 28 Rabiulahir 1324 (21 June 1906); BOA, HR.SAİD, 12/5, 28 Rabiulevvel 1324 (22 May 1906); BOA, HR.SAİD, 8/8, 11 Zilhicce 1317 (12 April 1900); BOA, HR.SAİD, 8/16, 16 Cemazeyilahir 1318 (11 October 1900); BOA, HR.SAİD, 12/9, 5 Rabiulahir 1324 (29 May 1906).

27 See, BOA, HR.SAİD, 4/1, 15 Şaban 1312 (11 February 1895); BOA, HR.SAİD, 5/28, 17 Rabiulevvel 1315 (16 August 1897); BOA, HR.SAİD, 4/10; BOA, HR.SAİD, 4/14, 29 Recep 1313 (15 January 1896); BOA, HR.SAİD, 8/27; BOA, HR.SAİD, 23/6; BOA, HR.SAİD, 8/8.

28 See, BOA, HR.SAİD, 4/1; BOA, HR.SAİD, 5/28; BOA, HR.SAİD, 4/10; BOA, HR.SAİD, 4/14; BOA, HR.SAİD, 8/27; BOA, HR.SAİD, 23/6; BOA, HR.SAİD, 8/8.

diplomats)²⁹ of those studying abroad. Paris was followed by Rome by 18% (three diplomats)³⁰. Other diplomat candidates studying abroad preferred Great Britain,³¹ Austria,³² Belgium,³³ Berlin,³⁴ Geneva,³⁵ and Warsaw.³⁶

2.4. Language Skills

One needed to be well-educated and conversant in one or more foreign languages to work in Ottoman Representations. The demand for staff to be able to speak Western languages, particularly French, set the Ottoman Foreign Ministry apart from other institutions. Politic relations with foreign states where diplomats who did not speak a foreign language were stationed could only be maintained through interpreters. Additionally, the inability of diplomats to speak other languages made it challenging for them to integrate into Europe's social and cultural life. For this reason, the diplomats needed to be fluent in French, the language of diplomacy.³⁷

The sixth article of the third chapter of the *Sicill-i Ahval* Code of Laws is about how civil servants should express the languages they know in the personnel registry files. Following this article, civil servants must list the languages they are proficient in, along with their level of proficiency. They were, therefore, asked to say, "I am familiar with these languages, and I understand them," if they only know one or more foreign languages carelessly. They were asked to say, "I can speak (*tekellüm*) and write (*kitabet*)," if they were proficient in both speaking and writing.³⁸ Declaring that someone just has a "writing level" understanding of a language means they may write in it and may also be able to speak it. His "speaking" indicates that he is capable of reading and possibly speaking that language. A person who uses the word "familiar" (*aşına*) indicates that he understands the spoken or written language to some extent.

Although the notions of "writing, speaking, and being familiar" were utilized by the public servants in the *Sicill-i Ahval* Registries to signify their level of foreign language proficiency, some officials went beyond these concepts and used the term "I know." However, there are also phrases like "speaks, reads, writes." All foreign languages mentioned by the diplomats in their files are considered to be fluent, regardless of their degree and level, as the diplomats examined in this study typically express the languages they know with words other than the phrases specified in the *Sicill-i Ahval* Code of Laws or simply say "I know."

It is possible to conclude diplomats' proficiency in foreign languages from the information they provide in their records. Still, it is important to remember that each diplomat's proficiency level should be assessed individually. In this situation, it is possible for diplomats to transmit

29 See, BOA, HR.SAİD, 3/9; BOA, HR.SAİD, 10/22; BOA, HR.SAİD, 14/4.

30 See, BOA, HR.SAİD, 3/9; BOA, HR.SAİD, 10/22; BOA, HR.SAİD, 14/4.

31 See, BOA, HR.SAİD, 3/27; BOA, HR.SAİD, 16/2.

32 See, BOA, HR.SAİD, 13/5.

33 See, BOA, HR.SAİD, 12/9.

34 See, BOA, HR.SAİD, 4/4.

35 See, BOA, HR.SAİD, 14/4.

36 See, BOA, HR.SAİD, 13/5.

37 Roderic H. Davison, "On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Reformlarına Araç Olarak Fransız Dili", trans. Çiğdem Erkal İpek, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4-5 (1994-1995), 172-177.

38 See, BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 113/13, 6 Rabiulahir 1327 (27 April 1909), 2-3/ part 3, article 6.

unfamiliar languages as though they are native speakers, or they may choose to act modestly and limit their statement of familiarity to languages they are fluent in. It is unable to remark on the accuracy of the foreign language information diplomats submit in their register entries because this study does not focus on the personal lives of individual diplomats. Nonetheless, since the state has verified and reviewed their personal registers, we can presume that they are being truthful when speaking the foreign languages they are proficient in.

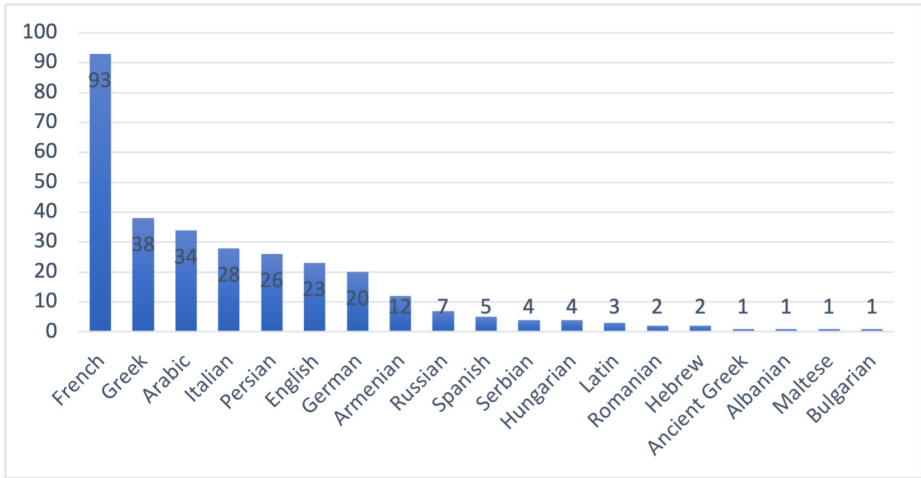

Figure 10. Languages Except for Turkish Known by Diplomats

Figure 10 reveals that 93% of the one hundred diplomats examined are fluent in French. During a period when proficiency in French was a prerequisite for diplomatic service, the fact that seven diplomats were not reported as fluent in French either suggests exceptional circumstances or reflects a possible lack of emphasis on declaring French fluency among certain diplomats. In addition to French, the diplomats displayed familiarity with a range of other languages, including Greek, Arabic, Italian, Persian, English, German, Armenian, Russian, and Spanish.

An analysis of the religious affiliations of diplomats who speak Armenian and Greek reveals noteworthy trends. Among the twelve diplomats fluent in Armenian, two are Muslim, while fourteen of the thirty-eight diplomats fluent in Greek are Muslim. The presence of Muslim diplomats proficient in both Armenian and Greek illustrates that Muslim diplomats were not only conversant in the languages of the diverse communities within the empire but also engaged with the multicultural society in which they lived.

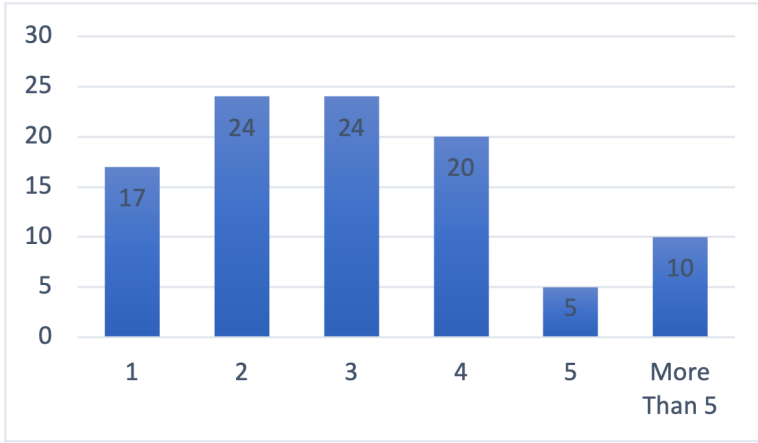

Figure 11. Number of Languages Except for Turkish Known by Diplomats

Figure 11 illustrates the linguistic capabilities of the diplomats, revealing that all possess proficiency in at least one foreign language in addition to Turkish. Specifically, seventeen diplomats are reported to speak only one foreign language apart from Turkish. The majority, comprising twenty-four diplomats, are proficient in two to three languages, while twenty diplomats can communicate in four languages. Five diplomats have mastered five languages, and ten diplomats are reported to speak more than five languages. Among these, eight diplomats claim proficiency in six languages, with one diplomat asserting knowledge of seven languages. The diplomat with the highest level of linguistic proficiency is Nesim Alhaym Effendi, a Jewish diplomat from the empire, noted for his remarkable command of nine languages. As the Consul of Drobeta, Nesim Alhaym Effendi reported fluency in French, German, English, Russian, Serbian, Greek, Spanish, Hungarian, and Bulgarian.³⁹ On average, diplomats are proficient in three languages, excluding Turkish, reflecting a significant multilingual capability within the Ottoman diplomatic corps.

Also, the potential for changes or declines in diplomats' proficiency in foreign languages following the establishment of the *sicill-i ahval* should be carefully considered. For instance, in his personnel file, Ahmed Feyzi Bey, the Ambassador to Cetinje, noted that he had acquired sufficient Russian to communicate effectively through private lessons during his assignment in Petersburg. However, he reported that his proficiency in Russian diminished after returning home, suggesting a decline in his already basic understanding of the language due to lack of use.⁴⁰ Similarly, Ahmed Feyzi Bey's personnel records reveal that he experienced a gradual loss of proficiency in Arabic over time, despite initially speaking it fluently.⁴¹

39 BOA, HR.SAİD, 21/4, 28 Cemazeyilahir 1327 (17 July 1909).

40 BOA, HR.SAİD, 13/7, 8 Cemaziyelevvel 1324 (30 June 1906).

41 BOA, HR.SAİD, 13/7.

3. Professional Progress

The subsequent section of this article will examine the professionalization process of Ottoman diplomats during the final period of the empire. This analysis will address key aspects of their professional careers, including the timing of their initial appointments and the number of promotions they received. This overview aims to provide a detailed understanding of Ottoman diplomats' career trajectories and professional development in the late imperial era.

3.1. Employment Process

Upon completing the requisite training and demonstrating a commitment to their duties, exceptional performance, skills, and loyalty, candidates for diplomatic positions could be appointed to the Ottoman Foreign Ministry. However, those diplomats possessing advanced education and exemplary moral character were occasionally required to undergo a preparatory phase known as *mulazemet* before commencing their official diplomatic roles. During this interim period, these individuals continued to receive professional training, further honing their expertise and preparing for their forthcoming responsibilities.

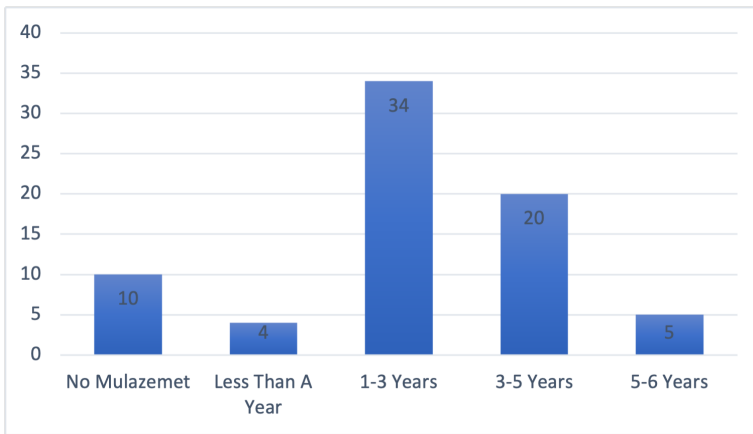

Figure 12. Mulazemet Durations of Diplomats Before Appointing with Salary

In the sample investigated, twenty-seven out of one hundred diplomats did not disclose whether they underwent a *mulazemet* period prior to their appointment as salaried employees. Among the remaining seventy-three diplomats, the duration of the *mulazemet* period varied considerably. Figure 12 illustrates that ten diplomats reported no waiting period, while four experienced a *mulazemet* duration of less than one year. A significant portion, thirty-four diplomats, had a waiting period ranging from one to three years, twenty had three to five years, and five endured a waiting period of five years or longer. Notably, the diplomats with the shortest *mulazemet* periods included Atin Karatodori Pasha, Mehmed Bahaddin Bey, Cebrail Beşir Effendi, and İbrahim Edhem Bey.⁴² Conversely, Hüseyin Hüsnü Sermed Effendi, who

42 BOA, HR.SAİD, 4/4; BOA, HR.SAİD, 21/3, 7 Cemazeyilahir 1327 (26 June 1909); BOA, HR.SAİD, 18/20, 3 Zilhicce 1325/ (7 January 1908); BOA, HR.SAİD, 9/7, 8 Rabiulahir 1319 (25 July 1901).

experienced the most extended waiting period within the sample, underwent a six-year *mulazemet* before his appointment.⁴³

The duration of the *mulazemet* period appears to be independent of the diplomat's age, a factor that warrants consideration in this analysis. The sample includes cases where *mulazim* (interns) were as young as fifteen years old, such as Sadullah Pasha, who commenced his career in 1852 as a member of the Office of Treasury (Hazine-i Maliye Varidat Kalemî) at this age.⁴⁴ In contrast, Kirkor Yıldızyan, who later served as the Austrian Consul, began his unpaid service at the Beyoğlu Telegraph Office at twenty-six.⁴⁵ This variation highlights that the length and nature of the *mulazemet* period were influenced more by the specific requirements and opportunities available within the Ottoman bureaucratic system rather than the age of the individual diplomats.

3.2. Age at Entry into Civil Service

Although the starting age of individuals who eventually serve as ambassadors for the state varies, as does the duration of their *mulazemet* period, the typical age at which they begin their careers is around nineteen. This trend is particularly evident among late Ottoman diplomats, who often commenced their diplomatic careers at a relatively young age following only a brief *mulazemet* period. This situation can be attributed to the heightened demand for diplomats with advanced degrees during the late Ottoman Empire. Consequently, candidates aspiring to diplomatic positions were frequently able to secure employment within the Ottoman Foreign Ministry after a notably short period of preparatory service.

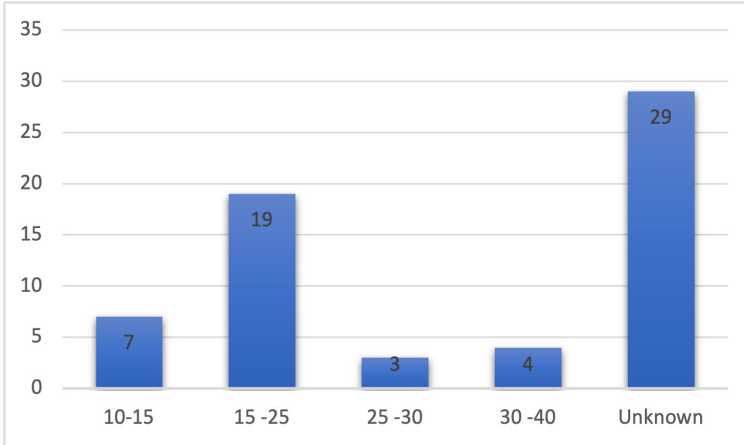

Figure 13. First Entrance Ages of Diplomats With *Mulazemet*

The data in the figure above details the ages at which diplomats entered state service. According to the figure, seven diplomats began their careers between the ages of ten and fifteen, while nineteen entered state service between the ages of fifteen and twenty-five.

43 BOA, HR.SAİD, 1/18, 25 Safer 1304 (23 November 1886).

44 BOA, HR.SAİD, 1/24, 6 Şaban 1305 (18 April 1888).

45 BOA, HR.SAİD, 12/5.

Additionally, three diplomats started between the ages of twenty-five and thirty, and four diplomats were over thirty years old when they commenced their service. Twenty-nine individuals in the sample did not provide information regarding the entrance age. Among those who disclosed their entrance age, the average age at which diplomats began their service was nineteen. Furthermore, the average duration of the *mulazemet* period for the diplomats examined was two and a half years.

While diplomats may commence their careers in government service as early as nineteen, they generally require many years of service to attain the rank of ambassador, the highest diplomatic position. Analysis reveals that the diplomats in the sample spent an average of twenty-five years progressing through their professional careers before achieving ambassadorial status. Consequently, these diplomats typically attained the rank of ambassador in their mid-forties.

CONCLUSION

The personnel registry files (*sicill-i ahval*), despite their inherent limitations, serve as a crucial primary source for biographical and prosopographic research concerning the final period of the Ottoman Empire. By utilizing the comprehensive empirical data regarding the social backgrounds, educational achievements, and professional trajectories of late Ottoman diplomats contained in these registries, this study endeavors to elucidate aspects of the social histories of these officials. The analysis reveals several salient characteristics of late Ottoman diplomats at the individual and aggregate levels, thereby contributing to a deeper understanding of their profiles and career patterns.

Firstly, the finding that 35% of the diplomats examined in this study were non-Muslims underscores the significant representation of non-Muslim individuals within the Ottoman Foreign Ministry. This proportion illustrates that individuals with the requisite qualifications could attain high-ranking positions regardless of their religious or ethnic backgrounds. It reflects a broader consensus within the diplomatic corps emphasizing merit and professional competence over religious or ethnic identity. Consequently, the Ottoman Empire's approach to diplomacy is characterized by a meritocratic system prioritizing professional abilities and achievements, demonstrating a notable commitment to evaluating and advancing personnel based on their qualifications.

Secondly, the analysis reveals that 69% of the diplomats studied were born in Istanbul. Despite the predominance of Istanbul as the birthplace of these diplomats, there were also individuals born in various regions of the Ottoman Empire and even beyond its borders. The concentration of diplomats born in Istanbul can be attributed to the city's political and administrative significance as the empire's capital, which attracted prominent families and their progeny. Consequently, it is evident that diplomats originating from Istanbul often held senior positions within the Foreign Ministry, contributing to a more homogeneous group in terms of their geographic and social origins.

Thirdly, similar outcomes were observed about the social backgrounds and familial connections of diplomats. The investigation revealed that 80% of the diplomats were de-

scendants of individuals involved in state service, including bureaucrats, civil servants, and diplomats. Consequently, most diplomats emerged from privileged social strata, with their fathers holding distinguished professional positions. These families, benefiting from substantial socio-economic advantages, provided their children with access to advanced educational opportunities. Furthermore, data extracted from personnel registers indicated a correlation between a diplomat's educational background, their family's socio-economic status, and the professional advancements they achieved. It appears that the presence of high-ranking officials' offspring within the Ottoman diplomatic service was not a result of nepotism or an elitist mentality. Rather, it was due to the superior educational opportunities afforded to the children of upper-class families. Thus, advancing within the Ottoman Empire's diplomatic hierarchy was more facilitated when social standing was coupled with robust professional training.

While most diplomats examined in this study originate from Istanbul's elite families, there are notable exceptions of diplomats from non-elite backgrounds. These individuals, hailing from more ordinary households, achieved significant diplomatic positions by demonstrating their competence and credentials. This phenomenon underscores the notion that, within the Ottoman administrative system, it is indeed possible for individuals from diverse social origins to ascend to high levels of state positions, provided they pursue a rigorous and qualified educational path. The evidence suggests that a candidate's professional success can be profoundly influenced by the quality of their education, irrespective of their socio-economic background. Nevertheless, the relatively small number of diplomats from non-elite families highlights that access to high-level diplomatic roles remains limited and not universally available across all social groups.

Examining diplomats' educational trajectories reveals notable distinctions based on their religious and socio-cultural backgrounds. Non-Muslim diplomat candidates typically received their primary education at minority schools, whereas Muslim diplomat candidates were educated at *sıbyan mektebi*. In the later years of the Ottoman Empire, some diplomats also pursued primary education through private tutors, illustrating an alternative path beyond the official state educational system. Following their initial and secondary education, diplomats commonly attended the leading institutions of the period, such as Mekteb-i Sultani and Mekteb-i Mülkiye, as well as a range of European schools. Despite the diversity in educational institutions attended, a shared characteristic among the diplomats is their graduation from modern educational establishments. This pattern underscores the significant role of contemporary educational frameworks in shaping the career trajectories of diplomats during the Ottoman era.

It has also been found that diplomats, besides having a qualified education, are among those with the best foreign language skills. The average sample diplomat speaks three languages, primarily French. Greek, Arabic, Italian, and Persian are the most widely spoken languages after French. Foreign languages could be learned by diplomats both in contemporary Ottoman schools and by studying abroad. By sending students overseas, the Ottoman Empire attempted to build the diplomatic corps it required during its final years. The first nation chosen while sending students overseas was France. Additionally, when sending students overseas, the Ottoman government did not make a distinction between its citizens

and granted non-Muslims the same rights. Apart from the students sent abroad with the support of the state, there are also examples of students who received education abroad by their means. In addition, it has been determined that the majority of diplomats who study abroad by their means are non-Muslims.

When the professional careers of diplomats are analyzed, it is discovered that, on average, candidates begin working in the civil service at the age of nineteen, typically in clerk and translator roles in departments like the Translation Office or Foreign Correspondence Office. It takes an average of twenty-five years in the state service to be appointed to high-level diplomatic positions like ambassadors. This circumstance demonstrates that appointments to the diplomatic corps are made based on professional qualifications and experience, but it also suggests that a system has been set up to assess the abilities and performances of diplomat candidates.

In conclusion, our research has demonstrated that diplomats possessed the credentials and personality traits they were expected to have as of the latter quarter of the nineteenth century. The study represented a cohort of diplomats originating from elite Istanbul families who had distinguished civil servant fathers, received high-quality education at contemporary institutions in Istanbul or abroad, and were proficient in French. These highly skilled individuals from the Ottoman Foreign Ministry not only maintained their roles in the Republican era but also exemplified a significant evolution in diplomatic practice. The transformations of the nineteenth century shifted Ottoman diplomats from mere emissaries representing their nation to adept representatives actively engaging with the international system and advocating for the Ottoman Empire's national interests. The expertise and insights of these qualified diplomats were instrumental in the rational development of the Ottoman diplomatic framework.

.....
Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalarına atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

.....

BIBLIOGRAPHY

1. Archival Documents

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (Presidency State Archives of the Republic of Turkey, Department of Ottoman Archives), (BOA).

Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti (HR.SAİD).

İrade Dahiliye (İ.DH).

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE).

2. Published Sources and Dissertations

- Akiba, Jun. "Bir Osmanlı Bürokrati ve Özel Yaşamı". *Tarih ve Toplum* 33/198 (2000), 239-250.
- Akpınar, Mahmut. *Bir Tanzimat Bürokrati ve Diplomati Olarak Aleksandır Karatodori Paşa (1833-1906)*. Konya: Selçuk University, Institute of Social Sciences, Ph.D. Dissertation, 2010.
- Akşin Somel, Selçuk. *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire*. Leiden: Brill, 1st Ed., 2001.
- Akyıldız, Ali. *Sürgün Sefir: Sadullah Paşa*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1st Ed., 2011.
- Alloul, Houssine - Martykánová, Darina. "Introduction: Charting New Ground in the Study of Ottoman Foreign Relations". *The International History Review* 43/5 (2021), 1018-1040. <https://doi.org/10.1080/07075332.2021.1914706>.
- Anscombe, Frederick F. *State, Faith, and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands*. London: University of London, 1st Ed., 2014.
- Balci, Sezai. *Babiali Tercüme Odası*. İstanbul: Libra Yayıncılık, 1st Ed., 2013.
- Bektaş, Erhan. *Religious Reform in the Ottoman Empire*. London: I.B. Tauris, 1st Ed., 2023.
- Bilim, Cahit. "Tercüme Odası". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, OTAM* 1(1990), 29-43.
- Blumi, Isa. *Rethinking the Late Ottoman Empire: A Comparative Social and Political History of Albania and Yemen*. İstanbul: İsis Yayıncılık, 1st Ed., 2003.
- Bostan, Zeynep. *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri- II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 1st Ed., 2021.
- Bouquet, Olivier. *Sultanın Paşaları: Osmanlı Devlet Ricalı Hakkında Bir Deneme (1839-1909)*. trans. Devrim Çetinkasap. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1st Ed., 2016.

- Çakmak, Aydın. *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1st Ed., 2020.
- Dadyan, Saro. "Sultan Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid Dönemlerinin Osmanlı Hariciyesinde Üst Düzey Gayrimüslim Bürokrat ve Diplomatlar". *Milli Saraylar* 10, (2012), 63-73.
- Dasque, Isabella. *Les Diplomates de la République*. Sorbonne: Sorbonne University Press, 1st Ed., 2020.
- Davison, Roderic H. *Reform in the Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press, 1st Ed., 1963.
- Davison, Roderic H. "On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Reformlarına Araç Olarak Fransız Dili". trans. Çiğdem Erkal İpek. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4-5, (1994-1995), 171-188.
- Davison, Roderic H. "Halil Şerif Paşa, Ottoman Diplomat and Statesman". *The Journal of Ottoman Studies* 2/2 (1981), 203-221.
- Davison, Roderic H. *Nineteenth-Century Ottoman Diplomacy and Reforms*. İstanbul: İsis Yayıncılık, 1st Ed., 1999.
- Ezici, Erhan. *Hariciye Teşkilatı: Türk Kamu Yönetiminde Bir Modernleşme Modeli*. Ankara: Ankara University, Institute of Social Sciences, Ph.D. Dissertation, 2020.
- Findley, Carter Vaughn. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789- 1922*. Princeton: Princeton University Press, 1st Ed., 1980.
- Findley, Carter Vaughn. *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*. Princeton: Princeton University Press, 1st Ed., 1989.
- Fortna, Benjamin C. *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*. New York: Oxford University Press, 2nd Ed., 2003.
- Genç, Yusuf İhsan - Küçük, Mustafa - Gündoğdu, Raşit - Satar, Sinan - Karaca, İbrahim - Yıldırım, Hacı Osman - Yılmaz, Nazım (eds.). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. İstanbul: Başbakanlık Basımevi, 3rd Ed., 2010.
- Gürpınar, Doğan. *Ottoman Imperial Diplomacy: A Political, Social and Cultural History*. London: I. B. Tauris, 1st Ed., 2014.
- Kırmızı, Abdülhamit. *Abdülhamid'in Valileri/ Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*. İstanbul: Klasik Yayınevi, 4th Ed., 2017.
- Kırmızı, Abdülhamit. "II. Abdülhamid'in Hıristiyan Memurları". *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*. ed. F. Gün and H. İ. Erbay. 654-664. İstanbul: TBMM Milli Saraylar, 2017.
- Kuneralp, Sinan. "Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa 1807-1891". *Belleten* 34/35 (Temmuz 1970), 422-435.
- Kuneralp, Sinan. (ed.). *Studies on Ottoman Diplomatic History*. İstanbul: İsis Yayıncılık, 1st Ed., 1987.
- Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricalı, 1839-1922: Prosopografik Rehber*. İstanbul: İsis Yayıncılık, 1st Ed., 1999.

- Kütükoğlu, Mübahat. "Sicill-i Ahvâl Defterleri'ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 12 (1988), 141-157.
- Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. London: Oxford University Press, 1st Ed., 1968.
- Öner, Onur. "Understanding Social Change: Demographic Analyses of Musicians in Late Ottoman Istanbul". *Middle Eastern Studies* 57/2 (2021), 227-248. <https://doi.org/10.1080/00263206.2020.1858809>.
- Philliou, Christine. *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution*. Berkeley: University of California Press, 2nd Ed., 2011.
- Sarıyıldız, Gülden. *Sicill-i Ahvâl Komisyonunun Kuruluşu ve İşlevi, 1879-1909*. İstanbul: Der Yayınları, 1st Ed., 2004.
- Sarıyıldız, Gülden. "Sicill-i Ahvâl Defterleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Accessed January 2, 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sicill-i-ahval-defterleri>.
- Verboven, Koenread - Carlier, Myriam - Dumolyn, Jan. "A Short Manual to the Art of Prosopography". *Prosopography Approaches and Applications: A Handbook*, ed. K.S.B. Keats-Rohan. 35-69. England: Unit for Prosopographical Research, 2007.
- Yasamee, F. A. K. *Ottoman Diplomacy: Abdullhamid II and the Great Powers, 1878-1888*. İstanbul: İsis Yayıncılık, 1st Ed., 1996.

Makedonya Sorununun Bir Başka Boyutu: Fidyeye İçin İnsan Kaçırma, Ellen Maria Stone Örneği (1901-1902)

ANOTHER DIMENSION OF MACEDONIAN QUESTION: KIDNAPPING FOR RANSOM, THE CASE OF ELLEN MARIA STONE (1901-1902)

ERGÜN HASANOĞLU*

ÖZ ABSTRACT

Bu çalışma, 23 Ekim 1893 tarihinde Selanik'te kurulan İç Makedonya Edirne-Trakya İhtilal Örgütü (VMORO) tarafından uygulanmış ve fidye elde etme hedefiyle gerçekleştirilmiş insan kaçırma eyleminin bir örneğini sunmayı amaçlamaktadır. Araştırmanın odak noktası, Amerikalı Protestan misyoner Maria Ellen Stone'un 3 Eylül 1901 tarihinde kaçırılması ve yaklaşık altı ay süren esareti olayıdır. Çalışma, Bulgar ve Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak bu olayın detaylarını ortaya koymayı ve dönemin siyasi ve sosyal dinamikleri ışığında VMORO'nun finansman stratejilerinden birine özgün bir bakış açısı sağlamayı hedeflemektedir. Metot olarak tarihsel belge analizi kullanılmış olup kaynak olarak birincil arşiv belgeleri tercih edilmiştir. Bu bağlamda çalışma, alana insan kaçırma olaylarının örgütsel finansman yöntemleri üzerindeki etkisine dair özgün bir katkı sunma gayesi taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Bulgaristan Prensliği, ABD, Ellen Maria Stone, Makedonya.

The study aims to present an example of a kidnapping carried out to obtain ransom by the Internal Macedonian Edirne-Thrace Revolutionary Organization (VMORO), founded in Thessaloniki on October 23, 1893. The research focuses on the kidnapping of the American Protestant missionary Maria Ellen Stone on September 3, 1901, and her captivity, which lasted approximately six months. The study seeks to reveal the details of this event based on Bulgarian and Ottoman archival documents and to provide an original perspective on one of VMORO's financing strategies in the light of the political and social dynamics of the period. Historical document analysis is used as the method, and primary archival documents were preferred as sources. In this context, the study aims to provide an original contribution to the field regarding the impact of human kidnapping incidents on organizational financing methods.

Keywords: Ottoman Empire, Principality of Bulgaria, USA, Ellen Maria Stone, Macedonia.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 27 Ocak 2024 | Date Received: 27 January 2024
Kabul Tarihi: 25 Nisan 2024 | Date Accepted: 25 April 2024

ATIF | CITATION

Hasanoğlu, Ergün. "Makedonya Sorununun Bir Başka Boyutu: Fidyeye İçin İnsan Kaçırma, Ellen Maria Stone Örneği (1901-1902)". *Kadim* 8 (Ekim 2024), 77-113. doi.org/10.54462/kadim.1426538

* Dr., Araştırmacı, İstanbul/Türkiye, ergunhasanoglu39@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0583-734X.

GİRİŞ

Makedonya Sorunu tanımı, basında ilk defa İstanbul'da yayımlanan *Makedoniya* adlı bir Bulgar gazetesinde 1871 yılında yapıldı.¹ Söz konusu bu sorun, daha sonraki süreçte Doğu Krizinin bir parçası olarak Avrupa siyasi çevrelerini meşgul etti. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'ne son verilmesi adına 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos'ta (Yeşilköy) yapılan ön antlaşma, bahsi geçen soruna farklı bir boyut kazandırdı. "Büyük Bulgaristan"ın kurulmasının amaçlandığı bu ön antlaşma resmileşmeyerek 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması'yla revize edildi. Bulgar irredantizmi, yürürlüğe girmeyen bu ön antlaşmaya dayanarak Ayastefanos'ta öngörülen Bulgaristan'ı yaratabilmek için Makedonya'yı ana hedef hâline getirdi. Bulgar milliyetçiliğinin bu arzusuna başlangıçta Yunan ve Sırp milliyetçiliği tepki verdi. Ancak Makedonya, çok geçmeden diğer Balkan milliyetçiliklerinin de (Arnavut, Romen vd.) çıkarlarının iç içe geçtiği bir çatışma sahası hâline aldı.²

Makedonya, Osmanlı idari sisteminde *Vilâyet-i Selâse* şeklinde adlandırılarak Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerinden oluşmaktaydı. Babıali, Berlin Antlaşması'nın 23. maddesi uyarınca Rumeli topraklarında reformlar gerçekleştirmekle yükümlüydü. Bu, *Vilâyet-i Selâse* özelinde Balkan halklarının propagandalar yapıp kamuoyu yaratmalarına sebep olabilecek nitelikte bir maddeydi. Bununla birlikte söz konusu bu halkların kilise ve eğitim faaliyetleri, kurulan örgüt ve komitelerin farklı türdeki eylemleri Makedonya'nın sürekli olarak gündemde kalmasına yol açtı.³ Nitekim bu örgütlere verilebilecek en önemli örnek, İç Makedonya Edirne-Trakya İhtilal Örgütü (VMORO) ve teşebbüsleriydi.⁴

Makedonya'nın özerkliğini siyasi hedef olarak belirleyen VMORO, 23 Ekim 1893 tarihinde Selanik'te kuruldu. Gayrimeşru bir organizasyon olan VMORO'nun kurulduğu ilk zamanlarda ihtiyaçlarını giderebilmek adına gereksinim duyduğu parayı toplamak için bir düzeneği ve sistemi yoktu. Örgütün benimsediği siyaseti ve onun faaliyetlerini destekleyen kişiler, para ihtiyacını giderebilmek amacıyla örgüte yardım yapıyorlardı. Ancak bu yardımlar yetersiz kalıyordu. Çünkü VMORO'nun etki sahasının büyümesi ve gelişmesi, beraberinde örgütün paraya duyduğu ihtiyacı giderek arttırmaktaydı ve para, silah satın alımı için de oldukça elzemdi.

1 *Makedoniya*, "Makedonskiy Vipros" (18 Ocak 1871), 2-3.

2 Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1-3; Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008), 40-45; Gül Tokay, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)* (İstanbul: AFA Yayınları, 1995), 33-35; Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'esi'ne Dair", *Osmanlı Araştırmaları* 9 (1989), 77-79; Meltem Begüm Saatçi, "XIX. Yüzyıl Sonunda Makedonya Sorunu ve Makedonya'da Kurulan Örgütler", *Yeni Türkiye, Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı-3* 68 (Mart - Haziran 2015), 2933-2934.

3 Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, 42-46; Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'esi'ne Dair", 80-87.

4 23 Ekim 1893 tarihinde Selanik'te kurulan örgütün ilk ismi Makedonya İhtilal Örgütüdür. Siyasi hedefi ise Makedonya'nın özerkliğini elde etmesidir. 1896 yılından sonra Edirne bölgesi de örgütün faaliyet sahası içerisine girmiştir. Bunun neticesinde örgütün siyasi hedefi Birinci Dünya Savaşı'na değin Makedonya ile sınırlı kalmamış, Edirne Vilayeti'nin Hıristiyan ahalisinin çoğunlukta olduğu bölgeler de örgütün hedef kapsamına dâhil edilmiştir. Bu bakımdan İç Makedonya Edirne-Trakya İhtilal Örgütü'nün (Vitresnata Makedono-Odrinska Revolyutsionna Organizatsiya) Bulgarca kısaltması olan VMORO adlandırılması, örgütün dinamiklerini göstermesiyle birlikte benimsenen görüş ve hedeflere de uyan bir isimlendirmedir. *Osmanlı Avrupası'nda Bölücülük Cereyanı-Makedonya Komitacılarının Anıları*. der., çev. ve not. Mümin İsoy - Ergün Hasanoğlu (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 10. Bununla birlikte 1919 yılından sonra örgütün hedefinde değişiklik olmuştur. Edirne-Trakya'nın hedeften çıkarılması, örgütün yeniden adlandırılmasına yol açmıştır. Örgütün adı, Bulgarca kısaltmasıyla ifade edilecek olursa VMRO (Vitresnata Makedonska Revolyutsionna Organizatsiya-İç Makedonya İhtilal Örgütü) olmuştur. VMORO ile ilgili olarak ayrıca bk. Suzan Ertürk, *Balkanlar'da Milliyetçi Bir Örgütlenme: Makedonya-Edirne Dahilî İhtilal Teşkilatı (1893-1912)* (Ankara: Berikan Yayınları, 2023).

Örgüt, 1895 yılı itibarıyla gönüllülük esasına dayalı olarak makbuz karşılığında bağışların alınmasına karar verdi. Zamanla gönüllülük esasını yerini tehdit mektupları vasıtasıyla zorla para toplamaya bıraktı. Öte yandan örgütün 1896 yılında yapılan Selanik Kongresinde bu yöntem örgüt tüzüğüne dâhil edildi. Tüzüğün 12. maddesinde doğrudan bağış yoluyla ya da üyelik aidatlarının düzenli olarak alınması suretiyle bağış toplanacağına yer verildi. Ayrıca örgütün komitelerinin uygun göreceği veya örgüt merkezinin onayıyla yerel yetkililerce de para toplanması münasip görüldü.⁵

Örgüt için çalışanların ana ve başlıca hedefi büyük paralar bulmaktır ve bunun için birçok farklı plan geliştirildi. Bu planlardan biri fidye karşılığında insan kaçırmaktır. Fidyeye için insan kaçırmaya ilk teşebbüs Eylül 1897’de gerçekleştirilse de en ses getireni Amerikalı Protestan misyoner Ellen Maria Stone’un örgütün adamları tarafından 3 Eylül 1901 tarihinde alıkonulmasıdır.

Türk ve Bulgar literatüründe Maria Stone’u konu alan müstakil çalışmalar bulunmaktadır. Türk literatürü açısından Mahir Aydın’ın “*Makedonya Meselesi ve Amerikalı Rahibenin Kaçırılması*” adlı makalesi⁶ ve Şeyma Nur Karabacak’ın “*Dinler Tarihi Bağlamında Ellen Stone Olayı*” adlı yüksek lisans tezi buna verilebilecek örneklerdir.⁷ Aydın’ın çalışması Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanmaktadır. Karabacak’ın tezinde, kaçırılan Maria Stone ve Katerina Tsilka’nın anılarıyla bazı yabancı kaynaklardan istifade edilmiştir. Bulgar literatürü açısından bakıldığında doğrudan konuyla ilişkili arşiv kaynaklarının yayımlandığı görülebilecektir.⁸ Bununla birlikte Feldman’ın Amerikan arşiv vesikalarına isnat ettiği makalesi Bulgar literatürüne katkı sunmaktadır.⁹ Maria Stone’un kaçırılmasını konu alan Annetta Atken Reeve, Teresa Carpenter, Nada Boškova’nın İngilizce yayımlanmış çalışmaları da vardır.¹⁰ Bulgarca ve İngilizce yayımlanan eserlerde Osmanlı kaynaklarının kullanılmaması en büyük eksiklik olarak ifade edilebilir. Türk literatüründeki çalışmalar ise Bulgar arşiv kaynaklarından yoksundur.

Bu çalışmanın amacı, Maria Stone’un kaçırılmasından özgürlüğüne kavuştuğu döneme değin yaşanan süreci Bulgar ve Osmanlı arşiv vesikaları temelinde incelemektir. İlk olarak Ellen Maria Stone’un kaçırılmasının haber alınmasının ardından yürütülen diplomatik süreç ele alınacak ve böylelikle Osmanlı, Bulgar, Rus, İngiliz ve Amerikalıların olaya yaklaşımı anlaşılacaktır. Akabinde Maria Stone’un kurtarılması adına yapılan fidye görüşmelerinin seyri takip edilebilecektir. Nihayetinde hadise, Osmanlı Arşivi kaynaklarına

-
- 5 Vitrešnata Makedono-Odrinska Revolyutsionna Organizatsiya (1893-1919 g.) – Dokumenti na Tsentralnite Rikvodni Organi, sis. Ts. Bilyarski, I. Burilkova, (Sofya: Dirjaven Agentsiya “Arhivi”, 2007), 1 / 128.
 - 6 Mahir Aydın, “Makedonya Meselesi ve Amerikalı Rahibenin Kaçırılması”, *Osmanlı Araştırmaları* 18 (1998), 239-258.
 - 7 Şeyma Nur Karabacak, *Dinler Tarihi Bağlamında Ellen Stone Olayı* (Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).
 - 8 Aferata “Mis Stoun”, *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, Sistaviteli: Konstantin Pandev - Maya Vaptsarova (Sofya: Izdatelstvo na Oteçestveniya Front, 1983); Todor Dobriyanov i Konstantin Pandev, “Dokumentı za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun”, *Izvestiya na Dirjavnite Arhivi* 33 (1977), 99-133.
 - 9 Lori Feldman, “Deynostta na Amerikanskite Predstaviteli za Osvobodjavane na Misionerkata Elen Stoun”, *İstoriçeski Pregled* 3 (1978), 65-79.
 - 10 Annetta Atken Reeve, *The Diplomatic Involvement of the United States in the Macedonia Question from 1900 to 1903: The Kidnapping of Ellen Maria Stone* (Texas: Texas Tech University, Master’s Thesis, 1972); Teresa Carpenter, *The Miss Stone Affair: America’s First Modern Hostage Crisis* (New York: Simon & Schuster, 2003); Nada Boškova, “The Kidnapping of Miss Stone: The Balkans in 1903 in Western Perspective”, in: *Albania and the Balkans, Essays in honour of Sir Reginald Hibbert*, ed. by James Pettifer (Cornwall: Elbow Publishing, 2013), 25-50.

dayandırılarak yazılan bilgilerin Bulgar Arşivinden de izi sürülerek iki tarafın arşivlerinin kullanımıyla açıklığa kavuşturulabilecektir. Bununla birlikte konunun daha geniş çerçeveden kavranabilmesi için olayın bizzat içinde bulunan komitacıların ve kaçırılan kadınların anılarından, yayımlanan araştırma ve inceleme eserlerden de faydalanılmıştır.

1. Kaçırılma Olayının Ardından Yürütülen Diplomasi

Amerikalı Protestan misyoner Ellen Maria Stone, beraberindeki kişilerle 1901 yılının Ağustos-Eylül ayları içerisinde Selanik'ten Bansko'ya gitmeye karar vermişti. Onun bölgeye gitme amacı, kendi ifadesiyle "Selanik'teki misyoner merkezinin himayesinde faaliyet yürüten Protestanlara ve ilkokullarımızda görev yapan yerel Bulgar öğretmenlere yönelik [tertip edilecek] yaz hazırlık kursuna başkanlık etmektir". Daha evvel görevi gereği Makedonya'yı birçok kez dolaşmıştı. Bu geziler esnasında Makedonya'daki eşkıya tehlikesinin de farkına varmıştı. Hatta farklı zaman dilimleri içerisinde üç defa eşkıyalarla karşı karşıya dahi gelmişti. Fakat hissettiği bu eşkıya tehdidine rağmen kaçırılacağı "aklının ucundan bile geçmemişti". Yanlarında biri silahlı olmak üzere yedi erkek bulunuyorsa da kendi güvenlikleri açısından bunun yetersiz olduğu aşıkardı. Sonucunda VMORO'nun adamları tarafından 3 Eylül 1901 tarihinde kaçırılmıştı.¹¹

Bulgaristan Prenslüğü'nün Selanik Tüccar Vekili Atanas Şopov,¹² Bulgaristan Prenslüğü Dışişleri Müdürlüğüne¹³ çektiği 5 Eylül 1901 tarihli telgrafla bu olayı bildirdi.¹⁴ Kafile, Selanik Vilayetine bağlı Razlık bölgesindeki Bansko'dan Yukarı Cuma'ya yol alırlarken alıkonulmuşlardı. Maria Stone ile beraber kaçırılan Protestan öğrenciler daha sonrasında serbest bırakılmışlardı. Serbest bırakılmayanlar ise Maria Stone ve Protestan bir Bulgar olan Katerina Tsilka idi. Şopov'a göre Amerikalı misyoner, "Makedonya'daki Bulgar davasına büyük sempati duyan, 25 yılı aşkındır Bulgarlarla beraber çalışıp onlara büyük hizmetler eden" biriydi.¹⁵ Bulgar tüccar vekili, eşkıyaların Maria Stone'u kaçırma planını önceden tasarlayan Bulgarlar olduğu iddiasındaydı.¹⁶

11 *McClure's Magazine*, "Six Months Among Brigands" (May 1902), 3-5.

12 Atanas Şopov (1855-1922). Panagyurişte (Otlukköy) doğumludur. İstanbul'daki Askerî Tıbbiyede eğitim görmüştür. Bulgar Eksarhlığında çalışmıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nde bulunmuştur. Bu savaşta Rus ordusuna istihbari bilgi toplamış, aynı zamanda da tercümanlık yapmıştır. 1878 yılından sonra Petersburg'da hukuk eğitimi almış, ardından Sorbonne'da uzmanlaşmıştır. 1884-1897 yılları arasında Bulgar Eksarhlığının başsekreteridir. 1897-1908 yılları arasında Bulgaristan Prenslüğü'nün Selanik tüccar vekilidir. 1909-1913 yılları arasında ise Bulgaristan'ın Selanik konsolosudur.

13 Bulgaristan, 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın 1. maddesine göre padişaha bağlı, vergi verir özerk bir prensliktir. Söz konusu antlaşmanın yarattığı statüko, Bulgaristan Prenslüğü ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin ne düzey ve seviyede olması gerektiğini tayin etmiştir. İkili ilişkileri tesis edecek kurumların statüsü, yetkili kişilerin sıfatları da bu doğrultuda belirlenmiştir. Bulgar hükümetinin başında bulunan kişi başbakan yerine "reis-i müdüran / başmüdür"; dışişleri, içişleri, maliye, eğitim, harbiyeden sorumlu kişiler ise nazır/bakan yerine "müdür" sıfatıyla adlandırılmıştır. Bazen "başmüdüre", "başvekil"; "müdüre"; "nazır" diye hitap edildiği olmuştur. Bu da Berlin Antlaşması'na uyulmadığı anlamına gelmektedir. Mahir Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", *Belgeler* 17/21 (Ocak 1996), 73.

14 *Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 183; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 102.

15 Ellen Maria Stone, Eylül 1878'de Amerikan Dış Misyon Komiserleri Kurulu (American Board of Commissioners for Foreign Mission) tarafından Bulgaristan'ın Samakov şehrine gönderilmiştir. Selanik Bulgar Tüccar Vekili Atanas Şopov'un "25 yıl" vurgusunun sebebi budur. Karabacak, *Dinler Çağlamında Ellen Stone Olayı*, 6.

16 *Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 183-184; Dobriyanov i Pandev, *Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun*, 102-103.

Bulgar tüccar vekilinin iddiasının doğruluk payının olduğu söylenebilir. Zira Maria Stone'u kaçırmayı Krıstyo Asenov,¹⁷ Yane Sandanski,¹⁸ Hristo Çernopeeve¹⁹ ve Sava Mihaylov'un²⁰ mensubu olduğu VMORO'nun adamları planlamıştı. Sandanski, yayımlanan anılarında Çernopeeve ile fidye karşılığında insan kaçırmayı tasarladıklarını dile getirmişti. Bu amaç doğrultusunda Yukarı Cuma bölgesinde ikamet eden bir Osmanlı paşasının oğlu Süleyman adlı bir beyin kaçırılması düşünülmüştü.²¹ House adlı bir başka Protestan misyonerin kaçırılması da gündeme gelmişti.²² Çernopeeve'ye göre Süleyman Bey'in kaçırılmaması sebebiyle hedef değişmiş, Bansko'ya geleceğine dair haberin alınması Maria Stone'u hedef yapmıştı.²³ Sava Mihaylov'a göre kadının kaçırılmasına dair plan hazırlanarak yerine getirilmişti.²⁴

Osmanlı Devleti yetkilileri bu kaçırma olayını Selanik'teki Amerika Konsolosluğu aracılığıyla öğrendi. Yardımcı Konsolos Periklis Khatzilazarou, Maria Stone'un "dağa kaldırıldığı" haberinin alınmasının akabinde Osmanlı Devleti'nin Selanik Valisi Mehmed Tevfik Paşa ile bir araya gelerek kendisine olaya ilişkin çeşitli bilgiler verdi.²⁵ Khatzilazarou, 5 Eylül'deki görüşmede neden eşkıyaların peşine Osmanlı askerinin gönderilmemesi gerektiği konusunda Osmanlı valisine bazı açıklamalar yaptı. Yardımcı konsolosa göre eşkıyalar, genel itibarıyla peşlerine düşüldüklerini fark ettikleri vakit kaçırıldıkları kişileri serbest bırakmak yerine öldürmeyi tercih etmekteydi. Bundan dolayı Amerikalı diplomata

- 17 Krıstyo Asenov (1877-1903). Öğretmendir. Selanik sancak voyvodasıdır. Maria Ellen Stone'un kaçırılmasında aktif rol almıştır. İinden-Preobrajenie Ayaklanmasının hazırlık safhasında bulunmuştur. Boris Y. Nikolov, *Vitreşna Makedono-Odrinska Revolyutsionna Organizatsiya, Voyvodi i Rikovoditeli (1893-1934)*, Biografično-Bibliografski Spravočnik, Vtoro Izdanie (Sofya: Izdatelska Kışta "Tip-Top Pres", 2022), 12.
- 18 Yane Sandanski (1872-1915). 1895-1899 yılları arasında VMOK'un çetelerinde yer alarak Makedonya'ya geçmiştir. 1899 yılı içerisinde Gotse Delçev vasıtasıyla VMORO saflarına katılmıştır. 1901 yılından itibaren Serez Sancağında voyvodadır. Maria Stone'u kaçıran çetenin voyvodasıdır. 1903 yılında patlak veren İinden-Preobrajenie Ayaklanmasına katılarak Menlik ve Razlık bölgelerinde Osmanlı kuvvetleriyle çatışmıştır. 1905 yılında yapılan VMORO'nun Rila Kongresinde delegedir. Nikolov, *Vitreşna Makedono-Odrinska Revolyutsionna Organizatsiya, Voyvodi i Rikovoditeli (1893-1934)*, Biografično-Bibliografski Spravočnik, 148.
- 19 Hristo Çernopeeve (1868-1915). Plevne'de eğitim almıştır. 1899 yılına kadar Bulgar ordusunda görev yapmıştır. 1899 yılında İç Makedonya Edirne-Trakya İhtilal Örgütü'ne (VMORO) dâhil olmuştur. VMORO'nun Merkez Komitesi'nin bir üyesidir. Kalkış bölgesinde faaliyet yürüten çetenin voyvodasıdır. Maria Stone'un kaçırılmasında faal görev alanlardan biridir. 1903 yılında patlak veren İinden-Preobrajenie Ayaklanmasına çete voyvodası olarak katılmıştır. 1903 yılından 1908 yılına kadar Usturumca Ayaklanma Sancağının sancak voyvodası ve lideridir. 1911 yılında VMORO'nun Merkez Komitesi'nin bir üyesi olarak seçilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Bulgar ordusunda görev almıştır. Nikolov, *Vitreşna Makedono-Odrinska Revolyutsionna Organizatsiya, Voyvodi i Rikovoditeli (1893-1934)*, Biografično-Bibliografski Spravočnik, 187.
- 20 Sava Mihaylov (1877-1905). Gevgili bölgesinde bulunan Maçukovo köyünde doğmuştur. Selanik'teki Bulgar Erkek Lisesini bitirmiştir. Öğretmendir. Gevgili voyvodasıdır. Yukarı Cuma İhtilal Komitesi'nin lideridir. İinden-Preobrajenie Ayaklanmasına katılmıştır. Nikolov, *Vitreşna Makedono-Odrinska Revolyutsionna Organizatsiya, Voyvodi i Rikovoditeli (1893-1934)*, Biografično-Bibliografski Spravočnik, 107.
- 21 *Dvijenieto Otsam Vardara i Borbata s Virhovistit, Po Spomeni na Yane Sandanski, Çernopeeve, Sava Mihaylov, Hr. Kuslev, İv. Anastasov Girçeto, Petr Hr. Yurukov i Nikola Puşkarov*, s.b. L. Miletiç, Materyali za İstoriyata na Makedonskoto Osvoboditelno Dvijenie, (Sofya: İzdava Makedonskiyat Naučen İnstıtut, Peçatnitsa P. Gluşkov, 1927), 8 / 17, 86.
- 22 *İlyustratsiya İinden*, "Plenyavaneto na Mis El. Ston i g.ja Katerina Stefanova Tsilka" (Septemvri-Oktomvri 1933), 25.
- 23 *Dvijenieto Otsam Vardara i Borbata s Virhovistit, Po Spomeni na Yane Sandanski, Çernopeeve, Sava Mihaylov, Hr. Kuslev, İv. Anastasov Girçeto, Petr Hr. Yurukov i Nikola Puşkarov*, 59.
- 24 *Dvijenieto Otsam Vardara i Borbata s Virhovistit, Po Spomeni na Yane Sandanski, Çernopeeve, Sava Mihaylov, Hr. Kuslev, İv. Anastasov Girçeto, Petr Hr. Yurukov i Nikola Puşkarov*, 86.
- 25 Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Bulgaristan [A.MTZ.04], 15, 8, 12Gelişen ikili ilişkiler neticesinde Osmanlı Devleti'nin birçok şehrinde ABD'nin başkonsoloslukları ve konsoloslukları açılmıştır. İstanbul ABD Başkonsolosluğunun açıldığı yerlerden biridir. Selanik ise ABD'nin konsolosluğunun bulunduğu bir yerdir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'ne ABD Temsilciliğinin statüsü, 1882 yılında orta elçilik düzeyine yükseltilmiştir. Elif Tuğçe Kurt, *II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı Devleti ve ABD Arasındaki Diplomatik İlişkiler* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 26-27.

göre Osmanlı askerleri tarafından takibata başlanırsa kaçırılan kişilerin hayatları tehlike altına girebilirdi. Kaldı ki “kaçırılan kişiler öldürülürse felaket daha büyük olurdu”.²⁶

Görsel 1: Maria Stone'un Kaçırılması Olayıyla İlişkili Yerleri Gösterir Harita²⁷

Kaynak: Carpenter, *The Miss Stone Affair: America's First Modern Hostage Crisis*, xvi.

Vali ise yardımcı konsolosa teskin edici cümleler sarf edip ellerinden geleni yapacaklarının teminatını verdi. Gerekli önlemlerin alınıp kaçırılan kişilerin sağ salim kurtarılması için çalışacaklarını ifade etti. Vali Mehmed Tevfik Paşa, Khatzilazarou'nun yanında Osmanlı Devleti'nin Serez Mutasarrıflığına bilgi vererek tesadüf edilecek eşkıyaların hareketlerinin izlenmesini ve yalnızca durumun tehlike arz etmesi hâlinde müdahale edilmesini emretmişti.²⁸ Vali, bu emrin dışında olayı Osmanlı Devleti'nin Üçüncü Ordu Komutanlığına²⁹ bildirerek iki kadının komitacıların elinden kurtarılmasına çalışılmasını istemişti. Mehmed Tevfik Paşa'ya göre Maria Stone ve beraberindeki kişiler, yola çıkmadan evvel kendi can güvenlikleri açısından yanlarına jandarma talebinde bulunmaları gerekiyordu. Ancak söz konusu kaideye uyulmamıştı ve bu bir hataydı.³⁰ Stone, her türlü önlemi alması konusunda Amerikan Board tarafından da uyarılmıştı. Fakat o, bu uyarıyı dikkate

26 Aferata "Mis Stoun", *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 185; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 103.

27 Carpenter, *The Miss Stone Affair: America's First Modern Hostage Crisis*.

28 Aferata "Mis Stoun", *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 185; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 103.

29 Üçüncü Ordu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hakan Özdemir, *Balkanların Şekillenme Sürecinde III. Ordu: Teşkilat, Toplum, Siyaset (1878-1912)* (İstanbul: Timaş Akademi, 2022).

30 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 12.

almayarak gezilerini tüm riskleri göz önünde bulundurarak gerçekleştirmişti.³¹ Paşa, bu söz konusu kaidenin dilendirilmesiyle ABD'nin Osmanlı Devleti'nden edebileceği muhtemel tazminat talebinin önüne geçebilmeyi amaçlamıştı.³²

Khatzilazarou, Osmanlı valisiyle görüştüğü gün (5 Eylül) İstanbul'daki Amerika Başkonsolosluğuna bir telgraf göndererek durumu bildirdi. Bu telgrafa göre eşkıyaların amacı fidye elde etmektir. Khatzilazarou, Osmanlı Devleti topraklarında kaçırılma olaylarının çok sık görüldüğünü ifade ederek Osmanlı hükümetinin gerekli parayı ödeyip kişileri kurtardığını söylemekteydi. Fakat ona göre dönem itibarıyla Osmanlı hazinesinde yeterli para olmadığından dolayı yabancı devletler daha önceki olaylarda Osmanlı Devleti'ne para yardımını yapmışlardı. Israrlı bir şekilde bu yola başvurulması gerektiğini dile getirerek Babialı'ya para desteğinde bulunulmasını Başkonsolos Charles M. Dickinson'a tavsiye etti.³³ ABD'nin İstanbul Orta Elçisi John G. A. Leishman, aynı gün bu olaydan Amerika Dışişleri Bakanlığını haberdar etti.³⁴

Serez Mutasarrıflığı ise kısa süre içerisinde olay hakkında gerekli incelemeleri yaparak Selanik valisini bilgilendirdi. Vali Mehmed Tefvik Paşa, Dâhiliye Nezaretine yolladığı 6 Eylül 1901 tarihli telgrafla Serez Mutasarrıflığından aldığı bilgileri ilettiler. Bu bilgilere göre komitacılar 25-30 kişiden oluşmakta, mavzer tüfeği taşımaktaydı. Çoğunluğu fes takmakta, ikisi kalpak giymekte, bazılarıysa başlarına mendil sarmışlardı. Yine ilgili mutasarrıflıktan verilen malumata göre komitacılarından üçü Osmanlı askerî kıyafeti giymekteydi. Eşkıyaların tümü Türkçe konuşuyor olsalar da telaffuzlarından Türkçeyi iyi bilmedikleri düşünülmekteydi. Serez Mutasarrıflığı, eşkıyaların ölü veya diri ele geçirilmesi için gerekli yerlere emirler vermişti.³⁵

Mehmed Tefvik Paşa, Dâhiliye Nezaretine çektiği bu telgrafta aynı zamanda kendi görüşlerini de paylaşmıştı. Ona göre öncelikle kaçırılan iki kadının sağ salim kurtarılması gerekiyordu. Paşa, Osmanlı askerinin zamana ve yere göre hareket etmesinin öneminden bahsederek verilen emirlere uyanların ödüllendirileceğini, uymayanların ise cezalandırılacağını ilgili kişilere iletmişti. Vali, komitacıların Bulgaristan Prensiği'nden mi geldiğini yoksa Osmanlı topraklarında faaliyet yürüten çetelerden mi oluştuğunu öğrenme çabası içerisindeydi. Bununla birlikte kaçırılan Katerina Tsilka'nın çeteyle bağlantısı olabileceğinden de şüpheleniyordu.³⁶

Atanas Şopov'un olaya ilişkin sürdürdüğü tahkikatta edindiği bilgiler, Osmanlı valisinin Dâhiliye Nezaretine verdiği bazı bilgilerle paralellik göstermekteydi. Buna göre eşkıyalar 30 kişiden oluşmakta ve bozuk bir Türkçe konuşmaktaydılar. Ayrıca kaçırılan kişilerin serbest bırakılmasına dair henüz komitacılar tarafından herhangi bir fidye talebinde bulunulmamıştı. Selanik Valisi Mehmed Tefvik Paşa, Şopov'un almış olduğu istihbarata göre takibati

31 McClure's Magazine, "Six Months Among Brigands" (May 1902), 14.

32 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 12.

33 Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali, 185; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 103.

34 Reeve, *The Diplomatic Involvement of the United States in the Macedonia Question from 1900 to 1903: The Kidnapping of Ellen Maria Stone*, 83.

35 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 13.

36 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 13.

yürütmesi ve işlerle yakından ilgilenmesi için yaverlerinden birini ve polis amirini görevlendirmişti.³⁷ Nitekim paşa, konuyla ilgili olarak sorumluluğun Osmanlı Devleti üzerine atılmaması adına uğraşmaktaydı.³⁸

Olayın “müsebbibi” ve “mağduru” konumundaki kişiler, anılarında Bulgar ve Osmanlı resmî arşiv belgelerine yansıyan bilgileri destekleyici cümleler sarf etmişlerdi. Yane Sandanski, Türk askerî kıyafetleri giydikleri, Türkçe bilmedikleri hâlde konuşmaya çalıştıkları, geceleri aralarında Bulgarca konuştukları itirafında bulunmuştu.³⁹ Maria Stone ise ABD’de yayımlanan hatıratında Sandanski’ninkine benzer sözler kaleme almıştı. Stone’a göre komitacılar kendisiyle Türkçe konuşmaya çalışmışlardı. Türkçe bilmediğine ikna olmalarının ardından aralarında Bulgarca konuşmaya başlamışlardı.⁴⁰

Selanik Vilayetinde hadisenin ayrıntıları öğrenilmeye çalışılırken diğer yandan Osmanlı Devleti’nin Bulgaristan Komiserliği yetkililerince Sofya’da girişimlerde bulunularak Bulgar idareciler harekete geçirilmeye çalışıldı. Nihayetinde bu girişimler olumlu sonuç vermiş olacak ki, Bulgar hükümeti bazı önlemler almaya çalıştı. Bulgaristan Prensliği Dışişleri Müdürlüğü, İçişleri Müdürlüğüne çektiği 6 Eylül 1901 tarihli telgrafla eşkiyaların Bulgaristan sınırını geçmesi durumunda takip edilip yakalanmaları konusunda gerekli talimatları vermişti.⁴¹

Bulgar hükümetinin bu kararına karşılık Selanik’teki Osmanlı mülki ve askerî idareciler de önlemler almayı sürdürüyorlardı. Amerikalı Yardımcı Konsolos Khatzilazarou, Osmanlı valisine eşkiyalar konusunda bazı telkinlerde bulunmuştu. Mehmed Tefvik Paşa tarafından komitacıların izni sürmekle görevli Osmanlı askerlerine, muhtemeldir ki Maria Stone’un hayatını tehlikeye atmamak adına, tesadüf edilebilecek çetelere saldırmamaları emri verilmişti. Bunun dışında Osmanlı komutanı tarafından komitacılar habere gönderilerek kaçırılan kadınların serbest bırakılmaları konusunda onlarla görüşmeye hazır olunduğu bildirilmişti. Şopov, bu istihbari bilgileri Sofya’ya verdikten sonra Selanik Vilayetindeki izlenimlerini aktardı. Ona göre olay, para elde edebilmek amacıyla girişilen siyasi bir hadise olarak algılanmaktaydı. Böylesi bir kaçırma olayının amacı, Makedonya’da sükûnetin, barışın ve huzurun olmadığını Avrupa’ya göstermekti. Yine ona göre Razlık bölgesinden gelen kişiler, kadınları kaçırarak komitacıların Bulgarlardan oluştuğunu tahmin etmekteydi. Tüccar vekili, Selanik’teki siyasi çevrenin de bu yönde bir kanaate vardığını fark etmişti. Zira yabancı diplomatlar bölgede Bulgar varlığının yoğun olduğuna, Türk ve Arnavut çetelerinin kadın kaçırma girişimlerine teşebbüs etmeyeceklerine inanıyorlardı.⁴²

Vali Mehmed Tefvik Paşa, Selanik’teki diplomatlarla aynı görüşteydi. Mehmed Tefvik Paşa, Maria Stone ve Katerina Tsilka’yı kaçırarak komitacıların Arnavutlardan oluştuğuna dair Sofya’da yapılan yayımları okumuştur. Paşaya göre kadınların kaçırıldığı bölgede Arnavutlar yaşamıyor, Bulgar komitesine bağlı çeteler faaliyet yürütüyordu. Vali, suçun Arnavutlar üzerine atılmaya çalışıldığı kanısındaydı. Zira elindeki istihbarat, Yukarı

37 Aferata “Mis Stoun”, *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 188; Dobriyanov i Pandev, “Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun”, 104.

38 Aydın, “Makedonya Meselesi ve Amerikalı Rahibinin Kaçırılması”, 244.

39 *Dvijenioto Otsam Vardara i Borbata s Virhovistit, Po Spomeni na Yane Sandanski, Černopee, Sava Mihaylov, Hr. Kuslev, İv. Anastasov Girçeto, Petr Hr. Yurukov i Nikola Puşkarov*, 19.

40 *McClure’s Magazine*, “Six Months Among Brigands” (May 1902), 11.

41 Aferata “Mis Stoun”, *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 186.

42 Aferata “Mis Stoun”, *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 189.

Cuma sınır hattında Arnavut kıyafeti giymiş çetelerin görüldüğü yönündeydi. Mehmed Tevfik Paşa'ya göre örgüt, çetenin Arnavutlardan oluştuğunun düşünülmesi için bu tertibi hazırlamıştı.⁴³

Olayın üzerinden kısa bir süre geçmesinin ardından Maria Stone ile beraber kaçırılıp daha sonra serbest bırakılan öğrenciler Samakov'a dönmüşlerdi. Burada görev yapan Amerikalı Protestan misyoner J. W. Baird, geri dönen öğrencilerle görüşüp onlardan bazı bilgiler almıştı. Buna göre eşkıyalar tahmini olarak 20 kişiden meydana gelmekteydi. Bununla birlikte öğrenciler kendilerini kaçırılan kişilerin aralarında Bulgarca konuştuklarını duymuşlardı. Bir süre çetenin elinde esir kaldıktan sonra ise serbest bırakılmışlardı. Baird'e göre olaydan Osmanlı Devleti'nin kısa süre içerisinde haberdar olamamasının sebebi, tüm kafilenin belirli bir süre esir edilmesiydi. Bu, eşkıyalara zaman kazandırarak olay mahallinden uzaklaşmalarına fırsat yaratmıştı. Baird'e göre çetenin gideceği güzergâhla ilgili üç ihtimal bulunmaktaydı. İlki ve olasılığı en yükseği eşkıyaların Bulgaristan'a doğru gittiğiydi. İkincisi, çetenin lider kadrosunun Bulgaristan'da bulunduğuydü. Üçüncüsü, Osmanlı askerinin sıkı bir şekilde çeteyi takip etmesi durumunda onların Bulgaristan'a gitmeye çalışacaklarıydı. Görüştüğü bir Bulgar subayının kendisine verdiği bilgiye göre Bulgar hükümeti sınırı koruyabilmek için gerekli önlemleri almıştı.⁴⁴

Amerikan hükümeti ise kaçırılan kadınların kurtarılması adına Ruslar ve İngilizlerden yardım talep etmişti. Bu doğrultuda Sofya'daki İngiliz Diplomatik Temsilci McGregor olaya doğrudan müdahil oldu. O, Samakov'da görevli misyonerden öğrendiklerini Bulgaristan Prensliği Dışişleri Müdürlüğü yetkilileriyle paylaştı. Buna göre eşkıyaların tamamı Bulgarlardan oluşmakla beraber bazıları Türk kıyafetleri giyiyorlardı. Eşkıyalar, kaçırıldıkları kişilerin yanlarında Türkçe konuşuyor, yalnız kaldıklarında aralarında Bulgarca konuşuyorlardı. Kaçırılıp daha sonra serbest bırakılan iki Bulgar kızının şahit olduğu bir konuşmaya göre eşkıyalar Makedonya Komitesi ile irtibat hâlindeydi. McGregor'a göre komitacılar, Avrupa'ya Türklerin suçlu olduğunu göstermek ve böylece Osmanlı Devleti'ne karşı bir kamuoyu yaratmak için Türk gibi davranmak zorundaydı.⁴⁵ Amerika'da yayım yapan *New York Post* gazetesinin bir muhabiri, misyoneri dağa kaldıran kişilerin Türklerden ziyade Bulgarlardan oluştuğunu yazmıştı. Çünkü bu muhabire göre Bulgar eşkıyalar, siyasi hedeflerine ulaşabilmek için insan kaçırıp para kazanabilme eğilimi içerisindeydi.⁴⁶ İskoç asıllı İngiliz seyyah ve gazeteci John Foster Fraser, Balkanlara yaptığı gezi sonucunda Makedonya'daki durumu kendince tarif ederek McGregor'ı destekleyici ifadeler kullanmıştı. Ona göre *Türklerin Makedonya'daki zavallı Hıristiyan köylülere yönelik katliamlarının çoğu, Türkleri kısasa teşvik edip onları kötü gösterme ve Avrupa'yı müdahaleye zorlama umuduyla Bulgar komitacıların işlediği suikastların neticesiydi*.⁴⁷

Bulgaristan Komiserliği Başkâtibi Selim Bey, kaçırılıp daha sonra serbest bırakılan iki Bulgar kızıyla görüşerek onlardan komitacılarla ilgili bilgi aldı. Bu bilgiler de yukarıdakilerle

43 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 66.

44 Aferata "Mis Stout", *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 186-188.

45 Aferata "Mis Stout", *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 192; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stout", 105.

46 Boškovna, "The Kidnapping of Miss Stone: The Balkans in 1903 in Western Perspective", 35.

47 John Foster Fraser, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Balkanlar'da Kaos*, çev. Hamdi Akyol & Recep Yılmaz (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022), 157.

benzerlik göstermekteydi. Buna göre komitacılar eski asker kıyafeti giymekteydi. Bulgarca konuşmamaya özen gösterse de Bulgar oldukları düşünülüyordu. İki Bulgar kız, çete efradının kendilerini serbest bıraktıkları esnada örgüt mensubu oldukları yönünde Bulgarca ifadeler kullandıklarını iştmişlerdi.⁴⁸

Süren tahkikat ve yapılan görüşmeler neticesinde elde edilen bilgilerin birbiriyle örtüştüğü görülmekteydi. Bununla birlikte eşkıyaların söz konusu misyoneri ve arkadaşını ne amaçla kaçırdıkları da netleşmeye başlamıştı. Aslında Maria Stone, fidye için kaçırılabilceğini ilk başlarda düşünmemiş öldürülebileceği ihtimali üzerinde durmuştu. Geçen süre zarfında kendisini kaçıran kişilerle yapmış olduğu sohbetlerde para için kaçırıldığını öğrenmişti. Eşkıyaların onu serbest bırakmak için belirledikleri fidye parası ise 25 bin lira idi. Komitacılar, 9 Eylül 1901 tarihinde Maria Stone'dan güvendiği bir kişiyi kendisine aracı olarak belirlemesini ve bir mektup kaleme almasını istemişlerdi. Zira belirlenecek kişinin İstanbul ile görüşmeler yapması ve Stone'un adından yazılan bu mektubun bir nüshasını Osmanlı topraklarında faaliyet yürüten Amerikan Board Saymanı W. W. Peet'e teslim etmesi gerekecekti. Yirmi beş bin liranın ödenmesi için eşkıyalar tarafından tanınan süre yirmi gündü. O, aracı olarak Bansko'dan tanıdığı bir arkadaşını seçti. Stone'un yazdığı bu ilk mektubun ABD yetkililerini harekete geçirme amacı taşıdığı açıktı. Zira bunda başarılı da olundu.⁴⁹

ABD'nin İstanbul'daki yetkilileri olaya müdahil oldu ki bu, meseleyi diplomatik bir konu hâline dönüştürdü. ABD'nin İstanbul Orta Elçisi John G. A. Leishman, Bulgaristan Prensliği'nin İstanbul'daki Kapıkethüdası İvan Stefanov Geşov⁵⁰ ile görüştü. O, Geşov'dan çetenin yakalanması için çalışılmasını istedi. Bulgar kapıkethüdası, çete mensuplarının çok daha kolay yakalanabilecekleri Bulgaristan sınırları içine girebileceğine inanmıyordu. Buna rağmen Dışişleri Müdürlüğüne çektiği 10 Eylül 1901 tarihli telgrafla alıkonulan kadınların özgürlüklerine kavuşturulabilmesi için yapılabilecek ne varsa yapılmasını talep etti. Bulgar hükümeti, bu talebe karşılık olarak komitacılar konusunda "katı önlemler" alındığını Geşov'a bildirdi.⁵¹

Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan Komiserliği ise Sofya'da bir baskı kurabilmek amacıyla daha somut ve diplomatik bir adım atarak Bulgar hükümetine 16 Eylül 1901 tarihinde bir nota verdi. Notaya göre Maria Stone ve Katerina Tsilka'yı kaçıran kişiler Makedonya Komitesi üyesi Bulgarlardan oluşmaktaydı. Bulgar hükümetinden teyakkuzda olunup gerekli önlemlerin alınması beklenmekteydi. Notada "şüphesiz Bulgar hükümetinin bu kadar önemi haiz bir olayda iyi niyetini göstermekten geri durmayacağı" ümit edilmekteydi.⁵² Bulgaristan Komiserliği Başkâtibi Selim Bey de kaçırılma olayının Makedonya Komitesi'nin teşviki neticesinde yaşandığı görüşündeydi. Örgüte katılıp daha sonra örgütten ayrılan bazı Bulgarlar, komitenin Maria Stone'un uzun zamandır tanıdığı ve kaçırılmasının planlandığını başkâtibe

48 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 1.

49 *McClure's Magazine*, "Six Months Among Brigands" (May 1902), 16.

50 İvan Stefanov Geşov (1854-1932). Filibe doğumludur. Robert Kolej mezunudur. Paris, İstanbul ve Viyana'da diplomatik temsilcisi/kapıkethüdası olarak görev yapmıştır. 5 Ekim 1908 tarihinde ilan edilen bağımsızlıktan sonra Bulgaristan'ın Berlin ve Bern'deki orta elçisidir.

51 *Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 189-190; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 104-105.

52 *Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 190-191.

söylemişlerdi. Selim Bey'e göre komite, Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakabilecek girişimlerde bulunarak Avrupalı Büyük Güçlerin müdahalesine yol açmayı hedefliyordu.⁵³

Bulgar Kapıkethüdası Gešov, Dışişleri Müdürlüğüne çektiği 18 Eylül 1901 tarihli şifreli yeni bir telgrafla İstanbul'da sürdürdüğü tahkikat hakkında bilgi vererek Sofya'daki İngiltere Diplomatik Temsilciliğinden alınan bir istihbaratı ilettili. Bu bilgiler, Maria Stone'u kaçıranların "Bulgar ihtilalcileri, ajanları ya da Makedonya Komitesi'nin kuklaları" olduğuna işaret etmekteydi. Ayrıca Boris Sarafov'un⁵⁴ bu işte parmağının olabileceği tahmin edilmekteydi. Diğer taraftan Gešov'un izlenimine göre Babıali, söz konusu çetenin Prenslük sınırları içerisinde bulunduğuna, silahlı olduklarına ve Bulgarlardan oluştuklarına inanmaktaydı.⁵⁵

Bulgaristan Prenslüğü Dışişleri Müdürlüğü gerekli incelemeleri yaptı. Gešov'un şifreli telgrafında yer alan bilgilerin doğru olup olmadığı araştırıldı. Bulgar hükûmetine göre olay, Bulgaristan sınırları dışında yaşanmıştı ve bundan dolayı herhangi bir varsayımda bulunulamazdı. Bununla birlikte Boris Sarafov konusuna da değinildi. Onun dönem itibarıyla komiteyle arasının iyi olmadığı öne sürülerek ortak bir işe girişilme olasılığının bulunmadığının altı çizildi.⁵⁶

Sofya'daki İngiliz Diplomatik Temsilci McGregor, Boris Sarafov ile ilgili olarak Gešov'un dile getirdiklerinin bir benzerini Bulgaristan Prenslüğü Dışişleri Müdürlüğü yetkililerine söyledi. Ona göre Sarafov, Maria Stone'u kaçıran eşkıya çetesiyle irtibat hâlindeydi. İngiliz diplomat, kaçırılma olayından kısa bir süre sonra Sarafov'un Bulgaristan'a gelme olasılığından bahsetti. O, Bulgar idarecilerin derinlemesine bir inceleme yapacaklarını umuyordu. Zira böylece kamuoyu ve siyasi çevreler hem ciddi önemler alındığı hem de Sarafov'un Bulgaristan'a girişinin engelleneceğini düşünebilirlerdi.⁵⁷

Boris Sarafov ile ilgili ortaya atılan iddiaları İstanbul'a verdiği bilgilerle Bulgaristan Komiserliği Başkâtibi Selim Bey de destekledi. O, ismini ve görevini açıklamadığı bir Bulgar yetkiliyle görüştüğü ve kendisine Boris Sarafov'un Maria Stone'un kaçırılmasında parmağı olduğunu söylediğini bildirdi. Hatta başkâtip, Sarafov taraftarlarının Maria Stone'dan başka kişileri de kaçırmaya cesaret edebilecekleri ihtimalinden bahsetti.⁵⁸ Osmanlı Devleti'nin Selanik Valisi Mehmed Tevfik Paşa da Sarafov destekçilerinin böylesi girişimlerde bulunabilecekleri öngörüsündeydi. Bu öngörüsünü verdiği birkaç dağa kaldırma olayına ilişkin

53 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 1.

54 Boris Sarafov (1872-1907). 1872 yılında Libyahova köyünde doğmuştur. 1890 yılında Selanik Bulgar Erkek Lisesinden mezun olmuştur. 1895-1896 yılları arasında Petersburg'daki Rus Genelkurmay Akademisinde eğitim almıştır. Bulgaristan'ın farklı garnizonlarında görev yapmıştır. 1895 yılında Menlik'te patlak veren Çeteci Olayına katılmıştır. Gizli subay cemiyetlerinin kurucuları arasındadır. 1899 yılında Bulgar ordusundan ayrılmıştır. 1899-1901 yılları arasında Yüksek Makedonya Edirne-Trakya Komitesi'nin (VMOK) başkanıdır. Amacı Sırbistan, Romanya ve Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele etmek ve muhtemel bir ayaklanmaya yönelik kişileri eğitmek olan nişancı takımlarını kurmuştur. 1901 yılında VMORO'nun saflarına katılmıştır. Cenevre'de yayımlanan *L'Effort* ve Paris'te yayımlanan *Mouvement Macedonien* gazetelerinin çıkarılmasında etkili olmuştur. 1903 yılında patlak veren İllinden-Preobrenje Ayaklanmasına katılarak Osmanlı kuvvetleriyle çatışmıştır. Örgüt içinde oluşan hizipleşmenin neticesinde 28/29 Kasım 1907 tarihinde öldürülmüştür. *Osmanlı Avrupası'nda Bölücülük Cereyanı-Makedonya Komitacılarının Anıları*, 81-84.

55 Aferata "Mis Stoun", *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 191.

56 Aferata "Mis Stoun", *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 191.

57 Aferata "Mis Stoun", *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 192-193; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 105-106.

58 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 4.

örnekle desteklemişti.⁵⁹

Boris Sarafov, 1895 yılında Sofya'da kurulan ve daha sonraki adıyla Yüksek Makedonya Edirne-Trakya Komitesi'nin (VMOK) başkanlığını yapmış biriydi. Söz konusu komite, Bulgaristan Prensiği'ndeki yasal Makedonya Örgütü'nün en üst düzey idaresiydi. Sarafov, Maria Stone'un kaçırıldığı dönemde, örgüte para bulabilmek ve Makedonya ile ilgili kamuoyu yaratabilmek amacıyla Bulgaristan Prensiği sınırları dışındaydı. O, yayımlanan anılarında Maria Stone olayının kendi üzerine yıkılmaya çalışıldığı iddiasındaydı. Batı Avrupa'daki ikametinde örgütün elde edeceği fidye neticesinde bir miktar para kazanabilmesi için kaçırılma olayının nihayete ermesini beklemişti.⁶⁰ Ayrıca Bulgaristan Prensiği Dışişleri Müdürlüğü'nün telgrafında ifade edildiği gibi dönem itibarıyla Boris Sarafov'un mensubu olduğu VMOK ile VMORO arasındaki ilişkiler görece pek iyi değildi. Zira Makedonya hareketine hangi örgütün liderlik yapacağı konusunda yaşanan fikir çatışmaları, iki örgüt arasında bir anlaşmazlık yaratmıştı.⁶¹

Siyasi ortamın gerginleştiği bu dönemde, Selanik'teki Bulgar Tüccar Vekili Atanas Şopov incelemelerine devam etmekte vilayetteki haberleri Sofya'ya aktarmayı sürdürmekteydi. Şopov, Menlik bölgesinde Osmanlı askerleriyle bir Bulgar çetesi arasında yaşanan bir çatışma bilgisini vermişti. Ona göre Maria Stone'u kaçıran çetenin bir kısmı Menlik bölgesindeki bu çatışmaya iştirak etmişti. Bununla birlikte misyoneri alıkoyan kişilerin Bulgaristan sınırları dâhilinde mi yoksa Osmanlı Devleti hudutları içinde mi olduğu üzerine tartışma devam ediyordu. Şopov'a göre Razlık bölgesinde ikamet eden bazı Bulgarlar, söz konusu çetenin Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunduğunu düşünüyorlardı. Ancak bu çetenin Bulgaristan sınırları içine girme ve kaçırılan kişilerle gizlenme olasılıkları da vardı.⁶² Bu olasılığı güçlendiren husus ise Yane Sandanski'nin anılarıydı. Zira o, Yukarı Cuma bölgesine vardktan sonra Tsrıvıste adlı bir köy üzerinden Bulgaristan Prensiği sınırları içerisinde bulunan Dubniçe'ye gittiklerini yazmıştı.⁶³

Başkâtip Selim Bey, Menlik'te yaşandığı iddia edilen bu çatışmayla ilgili olarak doğru bilgilere ulaşmaya çalıştı. Kendisinde var olan istihbarat, Maria Stone'u kaçıran çetenin Menlik civarında Osmanlı askerleri tarafından sarıldığı yönündeydi.⁶⁴ Selanik valisi ise İstanbul'a çektiği telgrafla böyle bir çatışmanın gerçeklik payının olmadığı haberini vererek Komiserliğin tahkikatını sürdürmesini tavsiye etti.⁶⁵ Bu tavsiye, Sadaret aracılığıyla Komiserliğe iletildi.⁶⁶

Bulgaristan Komiserliği de tahkikatına devam etti. Ardındansa 18 Eylül 1901 tarihinde yeni bir nota daha hazırlayarak Bulgaristan Prensiği Dışişleri Müdürlüğüne verdi. Notaya

59 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 6.

60 *Osmanlı Avrupası'nda Bölücülük Cereyanı-Makedonya Komitacılarının Anıları*, 121.

61 Mümin İsov, "Makedonya Hareketi'nde Savaşa Giden Liderlik Mücadelesi: VMORO ile VMOK Arasındaki İlişkilerin Bir Boyutu (1896-1903)", *Balkan Tarihi Araştırmaları*, ed. Dr. Öğr. Üyesi Bülent Akyay (Edirne: Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2021), 1 / 230-240.

62 *Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 193.

63 *Dvijenieto Otsam Vardara i Borbata s Virhovistit, Po Spomeni na Yane Sandanski, Černopee, Sava Mihaylov, Hr. Kuslev, İv. Anastasov Girçeto, Petr Hr. Yurukov i Nikola Puşkarov*, 19.

64 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 4.

65 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 6.

66 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 5.

göre var olan bilgiler ışığında çete, iki kadını kaçırdıktan hemen sonra Şarki Rumeli Vilayeti yönünde Rila Manastırı tarafına hareket etmişti. Çete, Osmanlı kuvvetlerinin gerçekleştirmiş olduğu sıkı ve katı arama tarama faaliyetleriyle takibat neticesinde sınır hattını geçememişti. Babıali, çetenin Rila civarında saklandığına inanıyordu. Aksi ispatlanana kadar da Bulgar hükümetinin ciddi tedbirler almasını beklemekteydi.⁶⁷

Selanik Valisi Mehmed Tevfik Paşa, kaçırılan kişilerin Şarki Rumeli Vilayetindeki bir köye götürüldüğü bilgisine ulaşmıştı. Fakat istihbaratın doğruluğundan emin olmadığı için Sadarettin bilginin gerçekliğinin tespit edilip kendisine bildirilmesini istemişti. Ayrıca çetenin fide karşılığında dağlarda gezdirdiği Maria Stone ve Katerina Tsilka'nın yerini bulabilmek adına mümkün olan tüm tedbirlerin alındığını Yıldız Sarayına arz etti.⁶⁸

Bulgaristan Prenslığı Dışişleri Müdürlüğü ise gelişmelerin ardından Osmanlı Devleti'ne 23 Eylül 1901 tarihinde bir nota verdi. İkinci Osmanlı notasında yer alan iddialar hiçbir şekilde kabul edilmedi. Çünkü Maria Stone ve Katerina Tsilka'nın kaçırılması uzun bir zaman önce olmuş ve sınırdaki görevli memurlar da şüpheli herhangi bir olaya rastlamamıştı. Ayrıca söz konusu çetenin sınır güvenliğinin yoğun olduğu Rila civarına gizlice gitmelerinin imkânı olmadığı öne sürülmüştü. Notada, Bulgaristan Prenslığı İçişleri Müdürlüğüne gerekli emirlerin verildiği ve Dubniçe, Samakov ve civar bölgelerde katı önlemler alınmasının istendiği yazılıydı.⁶⁹

Bulgaristan Komiserliği Başkâtibi Selim Bey, Bulgar notasında yer alan iddiaları destekleyici mahiyette bilgiler içeren bir telgrafta Osmanlı Devleti'nin Dâhiliye Nezaretine gönderdi. 23 Eylül 1901 tarihli bu telgrafa göre Bulgaristan Prenslığı yetkililerince yapılan yoğun ve ciddi arama tarama faaliyetleri neticesinde çetenin izine rastlanmamıştı. Başkâtib, ismini ve görevini söylemediği bir Bulgar yetkilinin kendisine verdiği malumatı da ilettili. Buna göre eşkiyalar sınır hattına yakın bir köyde gizlenmekteydi.⁷⁰

İstanbul'daki Bulgar Kapıkethüdası Geşov, karşılıklı notaların verildiği bu dönem içerisinde Osmanlı başkentinde yayılan bir söylentiye Sofya'ya bildirdi. Bu söylenti, çetenin Maria Stone ve Katerine Tsilka ile birlikte Şarki Rumeli bölgesine geçtiği yönündeydi. Söylenti şeklinde yayılan bu bilgi, İstanbul'daki Osmanlı devlet adamları tarafından bizzat Amerikalı diplomatlara iletilmişti.⁷¹ İstanbul'daki Amerika Başkonsolosluğunda da Maria Stone'un Bulgaristan Prenslığı topraklarına götürüldüğüne dair bir kanaat hâkimdi. Geşov, konunun doğruluğunun tespit edilip kendisine bildirilmesini Sofya'dan istedi. Böylece yayılan bu şayiayı kesin bir dille yalanlayabilirdi. "Bulgaristan Prenslığı İçişleri Müdürü" Mihail Sarafov⁷² vakit kaybetmeden hükümetinin aldığı tedbirleri Geşov'a ilettili. Söylenti

67 *Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 193-194. Karışıklığına mahal vermemesi açısından burada hemen belirtmek gerekir ki, Şarki Rumeli Vilayeti, 18 Eylül 1885 tarihinde Bulgarlar tarafından ilhak edilerek Prentlik sınırları içerisine dahil edilmiştir. Bu ilhak, İstanbul'da imzalanan 5 Nisan 1886 tarihli Tophane Antlaşması ile Osmanlı Devleti nezdinde de resmen tanınmıştır. Bundan dolayı Şarki Rumeli olarak dile getirilen yer, Prentlik sınırları dâhilinde düşünülmelidir. (Harita 1'e bakınız). Tophane Konferansı için ayrıca bk. Mahir Aydın, "Tophane Konferansı "Doğu Rumeli'ye Veda", *Tarih Dergisi* 53 (2011), 115-174.

68 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 3.

69 *Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 194-195.

70 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 4.

71 *Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 198.

72 Mihail Sarafov (1854-1924). Tırnova doğumludur. Liseyi Zagreb'de bitirmiştir. Ardından Bükreşe giderek Bulgar İhtilal

bilgisini alır almaz asker sayısını arttırıp sınırı güçlendirmek için gerekli önlemlere başvurulmuştu. Yapılan tahkikat ve aramalarda çetenin Bulgaristan sınırları içinde olduğuna dair herhangi bir ize rastlanmamıştı.⁷³

Başkâtip Selim Bey, 30 Eylül 1901 tarihinde Bulgaristan Prenslığı müdürleriyle görüştü. Onlara, komitacıların ve kaçırılan kadınların Şarki Rumeli’de bulduklarına dair ellerinde ciddi kanıtların olduğunu söylemişti. Başkâtibin bir tahmini vardı. Ona göre müdürler verecekleri yazılı cevaplarda kendilerine yönelik iddiaları reddedip yapılan incelemeler neticesinde eşkıyaların Bulgaristan Prenslığı sınırları içerisinde bulduklarına dair bir ize rastlanmadığını öne süreceklerdi. Bundan dolayı Selim Bey, Bulgar hükûmeti tarafından alınan tedbirlere itimat edilmemesi gerektiği kanaatindeydi. Çünkü ona göre “söz konusu hükûmetin tedbirleri malumdu ve bu tedbirler Bulgaristan Komiserliği tarafından yapılan ısrarlı girişimlerden doğan bir zorunluluktadır”. Bundan dolayı başkâtip, Osmanlı Devleti sınırının korunmasını elzem olarak nitelendirdi.⁷⁴ Selanik valisi de başkâtip ile aynı fikirdeydi. Paşaya göre Maria Stone ve onu kaçıran komitacıların Şarki Rumeli’de bulunmaları çok güçlü bir ihtimaldi.⁷⁵

1 Ekim 1901 tarihinde Bulgaristan Komiserliği tarafından Dışişleri Müdürlüğüne konuya ilişkin üçüncü nota verildi. Bu notaya göre Maria Stone’un kaçırılma bilgisi Osmanlı yerel idarecilerine iletilmeden çok önce eşkıyaların sınır hattını geçtiklerine dair yeni ve ciddi kanıtlar ortaya çıkmıştı. Muhtemeldir ki notadaki bu söylemin altında yatan sebep, komitacıların Şarki Rumeli’de gizlendikleri hakkında İstanbul’da dolaşan şayialar idi. Bununla birlikte Bulgaristan Komiserliği, kaçırılma planınının Makedonya Komitesi üyeleri tarafından hazırlandığı ve uygulandığı konusunda emindi. Alacağı önlemler neticesinde çete liderlerinin yakalanıp Maria Stone ve Katerina Tsilka’nın özgürlüklerine kavuşturulacağı konusunda Bulgar hükûmetine de güvenilmekteydi.⁷⁶

Bir yandan Osmanlı yetkililerince Bulgar hükûmeti nezdinde resmi girişimlerde bulunulurken diğer yandan da Babiali komitacıların yaratabilecekleri muhtemel karışıklıkların önüne geçebilmek adına etkili ve güçlü tedbirlerin alınmasını Selanik Vilayetine bildirdi. Bunun dışında kadınları kaçıran çete mensuplarınının Şarki Rumeli dâhilinde olup olmadıkları hakkındaki tahkikat sürmekteydi. Babiali, bu tahkikatın sonucunu valiye bildireceğini temin etti.⁷⁷

Olayın yarattığı etki büyüyerek Sofya’daki Rus Diplomatik Temsilciğinde de yankı

Örgütüne katılmış ve örgütün toplantılarında yer almıştır. Eski Zağra Ayaklanmasının (1875) hazırlık safhasında bulunmuştur. Tırnovadaki Gizli İhtilal Komitesi’nin sekreteri olmuştur. Faaliyetleri neticesinde Osmanlı kuvvetlerince tutuklanmışsa da ardından serbest bırakılmıştır. Daha sonraki süreçte Zagreb’de eğitimini sürdürmüştür. Münih’te matematik, fizik, kimya derslerine katılmıştır. Bulgaristana döndükten sonra Maliye Müdürlüğü’nün istatistik bürosunun başına geçmiştir (1881-1883). Bulgaristan Prenslığı’nda yapılan ilk nüfus sayımını organize eden kişidir. 1893-1896 yılları arasında Selanik Bulgar Erkek Lisesinin müdürüdür. Farklı hükûmetlerde içişleri müdürlüğü ve maliye müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur. Bulgaristan Prenslığı’nın Viyanada diplomatik temsilciliğini yapmıştır (1904-1909). 1909-1913 yılları arasında Bulgaristan’ın İstanbul orta elçisidir. Taşo V. Taşev, *Ministrte na Bilgariya 1879-1999* (Sofya: Akademichno Izdatelstvo Prof. Marin Drinov, 1999), 403-404.

73 Aferata “Mis Stoun”, *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 198-199; Dobriyanov i Pandev, “Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun”, 108.

74 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 16.

75 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 18.

76 Aferata “Mis Stoun”, *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 199-200.

77 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 15.

uyandırdı. Filibe’de görevli Rus Yardımcı Konsolos Akimoviç’in öğrendiğine göre Bulgar hükümeti tarafından sınırı güçlendirebilmek amacıyla bölgeye piyade ve süvariler gönderilmişti. Yerel idarecilerle yaptığı görüşmelerinde ise kendisine çetenin bizzat sınırda bulunduğu ve ara sıra sınırı geçtiği bilgisi verilmişti. Bunun dışında Akimoviç, Osmanlı idarecilerinin kadınları kaçıran komitacıların Makedonya Bulgarlarından oluştuğuna dair tahminlerinde haklı olabileceklerini düşünüyordu. Zira Sofya’daki Rus Diplomatik Temsilciliğine çektiği telgrafında bunu açıkça ifade etmişti.⁷⁸

Petersburg’da da diplomatlar arası ikili görüşmeler yaşanmaktaydı. Bulgaristan Prenslüğü’nün Rus başkentindeki diplomatik temsilcisi Dimitır Staņçov,⁷⁹ Rus Dışişleri Bakanı Vladimir Lamzdorf ile bir araya geldi. Lamzdorf’a göre Petersburg’daki Amerika elçisi, Sofya’daki Rus Diplomatik Temsilciliğinden yardım beklemekteydi. Amerikalı diplomatlar tarafından Bulgar yetkililer önünde yapılacak girişimlere destek verilmesi istenmekteydi. Lamzdorf, Rusya’nın Sofya’daki maslahatgüzarı Eter’e bu yönde talimat verildiğini söyledi. O, “Bulgaristan’ın çıkarı Maria Stone’un hayatını korumak için önlemler almasından geçmekteydi. Aksi durumda Amerika, Bulgaristan’a yönelik çok katı tedbirler alma niyetindedir” diyerek Staņçov üzerinden Sofya’yı uyarmaya çalıştı.⁸⁰

Bulgaristan Prenslüğü Dışişleri Müdürlüğü, Dimitır Staņçov’a gerekli açıklamaları yaparak Rus hükümetini bilgilendirmesini istedi. Buna göre kaçırılma hadisesi Prenslük sınırları dâhilinde değil, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde olmuştu. Çetenin Bulgarlardan oluştuğuna dair kesin bir hükme varılamazdı. Eğer ki kişilerin Bulgar olduğu farz edilirse mevcut Makedonya Komitesi’nin adamı olmaları imkânsızdı. Bununla birlikte Bulgar hükümeti, söz konusu çetenin sınırı geçmemesi ve yakalanması konusunda ciddi önlemler almayı sürdürmekteydi. Hatta bölgeye bir müfreze Bulgar askeri gönderilmişse de herhangi bir ize rastlanmamıştı.⁸¹

Dimitır Staņçov, bazı incelemeler yapmıştı. Onun öğrendiğine göre İstanbul’daki Rus Elçi İvan Alekseeviç Zinoviev, Maria Stone’u kaçıran çetenin Makedonya Komitesi ile bağlantılı olduğu söylentilerinin doğru olduğunu Petersburg’a çekmiş olduğu bir telgrafla onaylamıştı. Ayrıca Staņçov’a göre Petersburg’daki Amerikalı diplomat, “çok sert bir ifade” ile ABD’nin Bulgaristan Prenslüğü’ne karşı olduğunu ifade etmişti. Bu, aynı zamanda Rusları da olumsuz manada etkilemişti ki bundan dolayı Rus Dışişleri Bakanlığındaki intiba oldukça kötüydü. Söz konusu olumsuz tesire rağmen Rus Dışişleri Bakanı Lamzdorf, “sabırsızlıkla” Sofya’dan gelecek güzel haberleri beklemişti. Zira bakan, “Bulgar hükümetinin ciddi adımlar atması gerektiğini, aksi durumda çok şey kaybedeceğini ve hiç kimsenin komitenin faaliyetlerini vatanseverlik olarak görmeyeceğini” düşünüyordu.⁸²

78 Aferata “Mis Stoun”, Spomeni, Dokumenti i Materiali, s. 200.

79 Dimitır Staņçov (1863-1940). Zıştovi doğumludur. Prens Ferdinand’ın özel sekreterliğini yapmıştır. Farklı yıllarda ve farklı ülkelerde Bulgaristan Prenslüğü’nün diplomatik temsilcisidir. 1894-1895 yılları arasında Romanya’da, 1895-1897 yılları arasında Avusturya-Macaristan’da ve 1896-1906 yılları arasında ise Rusya’da görev almıştır. 1907-1908 yılları arasında dışişleri müdürüdür. 1910-1915 yılları arasında Belçika’da orta elçidir. Birinci Dünya Savaşı’nın ardından İngiltere (1920), Belçika (1921-1922) ve Hollandada (1922-1924) orta elçidir. 1924 yılında görevinden istifa etmiştir. Yaşamının sonuna kadar da Bulgaristan siyasetini yakından takip etmiştir. Taşev, *Ministrite na Bulgariya 1879-1999*, 428-429.

80 Aferata “Mis Stoun”, Spomeni, Dokumenti i Materiali, 200-201.

81 Aferata “Mis Stoun”, Spomeni, Dokumenti i Materiali, 205.

82 Aferata “Mis Stoun”, Spomeni, Dokumenti i Materiali, 205-206.

ABD, komitacılarla irtibat sağlayıp kadınları özgürlüklerine kavuşturması amacıyla İstanbul Başkonsolosu Charles M. Dickinson'ı Sofya'ya gönderme kararı aldı. Başkonsolos, 4 Ekim 1901 tarihinde Bulgar başkentine ulaştı. Vakit kaybetmeden "Bulgaristan Prenslığı Dışişleri Müdürü" Stoyan Danev⁸³ ile görüşmek istedi. Bu talep birkaç defa reddedilmiş olsa da nihayetinde 5 Ekim'de görüşme oldu. Dickinson'ın müdüre ifade ettiğine göre işin içinde Makedonya Komitesi bulunmaktaydı. ABD, Bulgar hükûmetinin bu komiteye nüfuz ederek Maria Stone'u özgürlüğüne kavuşturulacağına dair bir beklenti içindeydi. Bundan dolayı Bulgaristan Prenslığı ile iş birliği içerisinde hareket edilmesinin faydalı olacağı düşünüldü. Başkonsolosa göre Makedonya Komitesi'nin tüm lider kadrosu misyonerin güvenliğinden sorumlu tutulmalıydı.⁸⁴

Görüşmeden iki gün sonra Bulgar hükûmetine bir nota verildi. 7 Ekim 1901 tarihli bu notada Makedonya Komitesi'nin işin içinde olabileceğine dair şüpheler yer aldı. Notaya göre komitenin adamları Maria Stone'u Temmuz ayı içerisinde "Makedonya Davasına" destek vermeye çağırılmıştı. Fakat o, bu çağrıya olumsuz yanıt vermişti. Bu süreç boyunca kendisi komitacılar tarafından takip edilmiş ve nihayetinde de kaçırılmıştı. Dickinson'a göre Amerikalılar kaçırılma olayından dolayı "öfke ve nefret doluydu". Buna rağmen başkonsolos, Bulgaristan Prenslığı'nin ABD ile var olan iyi ilişkilerini güçlendirebilmesi için bu olaydan istifade edilmesi gerektiğini Danev'e tavsiye etti. Yaşanabilecek aksi durumun ise "ABD'ye karşı bir düşmanlık" olarak algılanacağı uyarısında bulundu.⁸⁵

Bulgar Kapıkethüdası Geşov'un sürdürdüğü tahkikatta edindiği bilgiler, Dickinson'ın Sofya'daki söylem ve eylemlerinin neden kaynaklığını açıklar nitelikteydi. Buna göre ABD'den İstanbul'a gelen bilgiler "oldukça endişe vericiydi". Amerika'daki kamuoyunun ve basının kaçırılma olayıyla meşgul olması, Amerikalıları meseleyle ilgili olarak daha aktif bir siyaset yürütmeye teşvik etmişti. İstanbul'daki tüm siyasi çevrelerde olduğu gibi Amerika Başkonsolosluğunda da komitacıların Makedonya Bulgarlarından oluştukları kanaati hâkimdi. Öyle ki bu kişilerin Makedonya Komitesi'nin adamları olduğu düşünülmekteydi. Ayrıca İstanbul'da komitacıların Bulgaristan Prenslığı sınırları içerisinde ya da sınıra yakın bir yerde buldukları tahmin edilmekteydi.⁸⁶

Selanik Bulgar Tüccar Vekili Atanas Şopov, bu son husus üzerinden 7 Ekim günü Selanik Valisi Mehmed Tefrik Paşa ile bir görüşme gerçekleştirerek ona çetenin Bulgaristan'a geçtiğine dair ellerinde resmî bir evrakın olup olmadığını sordu. Paşa, elinde yeterli bilginin olmadığını ifade ederek bir çıkarımda bulundu. Valiye göre çete Prenslık sınırları içerisindeydi. Çünkü

83 Stoyan Danev (1858-1949). Şumnu doğumludur. Prag'da öğrenim görmüştür. 1876 yılındaki Sırp-Osmanlı Savaşı'na (1876) gönüllü olarak katılmıştır. Zürih, Leipzig, Heidelberg'de eğitim göyerek hukuk doktoru olmuştur. 1883 yılında Paris'te siyaset bilimi üzerine uzmanlaşmıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra Bulgaristan Prenslığı'ne dönmüştür. 1883-1884 yılları arasında Bulgaristan Prenslığı Maliye Müdürlüğünde başmüfettiş olarak görev yapmıştır. 1884 yılından itibaren siyasete atılmıştır. Bulgaristan Prenslığı'ndeki Liberal Partinin bir üyesidir. 1897 yılında bahsi geçen partinin liderliğini üstlenmiştir. 1899 yılından itibaren ise İlerici Liberal Partinin lideri konumundadır. Bulgaristan'daki Rus yanlılarından biridir. Farklı dönemlerde Bulgar Meclisinde vekildir. 1902 yılındaki Rusya-Bulgaristan Prenslığı askeri antlaşmasını imzalayan Bulgar yetkilidir. 1912 yılındaki Çatalca Ateşkesinin imzalanması için müzakerelerde yer alan Bulgar delegelerinden biridir. Bulgaristan'ın Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya ve Avusturya-Macaristan saflarında savaşmasına muhalif olan kişilerdendir. Prenslığın 23, 24 ve 25. hükûmetleri dönemlerinde (1901-1902, 1902-1903, 1903) başmüdür görevindedir. 1 Haziran 1913-4 Temmuz 1913 tarihleri arasında kurulan Bulgar hükûmetinin başbakanıdır. Taşev, *Ministrite na Bılgariya 1879-1999*, 138-140.

84 Feldman, "Deynostta na Amerikanskite Predstaviteli za Osvobojdavane na Misionerkata Elen Stoun", 66.

85 Aferata "Mis Stoun", *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 201-203.

86 Aferata "Mis Stoun", *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 206; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 111.

eşkıyaların izine Osmanlı Devleti hudutları dâhilinde rastlanmamıştı. Paşanın sahip olduğu bilgiler, Boris Sarafov ile Gotse Delçev'in⁸⁷ sınırı geçip Bulgaristan'a gitme niyeti içerisinde oldukları yönündeydi.⁸⁸

Bulgaristan Prensliği Dışişleri Müdürlüğü'nün Protokol Amiri ve Siyasi Birim Başkanı Vernatsa, 7 Ekim 1901 tarihinde Başkonsolos Charles M. Dickinson ve Sofya'daki Rus Maslahatgüzar Eter ile bir araya geldi. Dickinson'ın elinde Dışişleri Müdürü Stoyan Danev'e verilmek üzere bir belge bulunmaktaydı. Bu belgeye göre komitacılar, bir aracı vasıtasıyla kendilerinin Bulgar askerleri tarafından sarılmaları durumunda teslim olacaklarını ve kaçırıldıkları kişileri serbest bırakacaklarını bildirmişlerdi. Osmanlı askerleri tarafından sarılmaları hâlinde sonuna kadar çatışıp Maria Stone ve Katerina Tsilka'yı öldüreceklerini söylemişlerdi. Amerikalı diplomat, Bulgar askerinin harekete geçip Babıalî'nin de iznini alarak Osmanlı Devleti sınırları içerisinde faaliyet yürütmesinden yanaydı. Böylece birkaç Bulgar askeri arabulucu olarak çete efradıyla görüşerek kaçırılan kişilerin serbest bırakılması için girişimlerde bulunabilirdi. Bulgar yetkili ise evvela bu belgenin Osmanlı makamlarına iletilmesini istedi. Bununla birlikte o, Babıalî'nin hiçbir şekilde Bulgar askerinin Osmanlı sınırlarına girmesine müsaade edeceğine inanmıyordu.⁸⁹ Kaldı ki bu son düşüncesinde haklı olabilirdi, çünkü Osmanlı idarecileri Bulgarların sınıra asker yığmasından rahatsızlık duymaktaydı. Osmanlı Devleti'nin Üçüncü Ordu Komutanlığına dikkatli olunması konusunda emirlerin verilmesi, İstanbul'dan gerekli iznin çıkabilme ihtimalini en aza indirmekteydi.⁹⁰

Dickinson'ın yukarıdaki ifadeleri Selanik'teki Amerikalı Yardımcı Konsolos Khatzilazarou aracılığıyla Vali Mehmed Tevfik Paşa'ya iletildi. Paşa da Dâhiliye Nezaretine yolladığı 8 Ekim 1901 tarihli telgrafla Khatzilazarou ile yaptığı görüşmenin ayrıntılarını verdi. Buna göre Maria Stone ve beraberindekiler Şarki Rumeli sınırı üzerinde Gültepe adı verilen bir mevkiye bulunmaktaydı. Komitacılar, Bulgar askeri tarafından sarılmaları hâlinde teslim olacaklarını, Osmanlı askerleri tarafından sarılmaları durumunda kaçırıldıkları kişileri öldürüp kaçacaklarını söylemişlerdi. Maria Stone'un kurtarılması adına bir plan hazırlanmıştı. Khatzilazarou'nun ifade ettiğine göre Osmanlı askerleri dağın Osmanlı sınırı tarafındaki yamacını kontrol altına aldıktan sonra Bulgar askerleri yavaş yavaş tepeye çıkarak kaçırılan kadınları kurtaracaklardı. Khatzilazarou, gerekli hazırlıkların yapılmasını validen bekledi.⁹¹ Mehmed Tevfik Paşa daha sonra tekrar görüştüğü Amerikalı diplomata bazı açıklamalar yaptı ki komitacıların takibini yapan müfrezelerin buldukları yerde kalmalarına dair emrin verildiğini söyledi. Ayrıca paşa, Osmanlı kuvvetlerince süren takibatın ertelenmesi konusunda

87 Gotse Delçev (1872-1903). Kılıksız doğumludur. Selanik Bulgar Erkek Lisesinde eğitim görmüştür. 1891 yılında liseyi bırakmış ve Sofya'daki askeri okula geçmiştir. Sosyalist fikirlerle olan yakınlığı sebebiyle okuldan atılmıştır. 1894 sonbaharında İştîp'te öğretmen olmuştur. Burada Damyan Gruuev başöğretmendir. Aynı zamanda Damyan Gruuev, Gotse Delçev'i VMORO'nun safına çekmiştir. Delçev, Makedonya'nın iç kesimlerine edebî metinler, malzeme, kuryeler ve silahların taşınması için Bulgaristan ile Osmanlı Devleti sınırı boyunca ilk kanalları ve lojistik noktalarını kurmuştur. VMORO'nun Selanik Kongresinde (1896) örgütün tüzük ve nizamnamelerinin hazırlanmasında yer almıştır. VMORO'nun çete örgütünü kurmuş (1898-99), örgüte liderlik etmiş ve organizatörlük yapmıştır. Görçe Petrov ile birlikte 1896 yılının sonunda Sofya'daki (1901'e kadar) VMORO'nun yurt dışı temsilcisi olarak belirlenmiştir. Delçev'in girişimiyle Edirne-Trakya'da ihtilal komitelerinin oluşturulmasına başlanmıştır. 4 Mayıs 1903 tarihinde Serez bölgesindeki Banitsa köyü yakınlarında Osmanlı kuvvetleriyle girdiği çatışmada ölmüştür. *Osmanlı Avrupası'nda Bölücülük Cereyanı-Makedonya Komitacılarının Anıları*, 31.

88 *Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 207; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 111-112.

89 *Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 208-209.

90 Aydın, "Makedonya Meselesi ve Amerikalı Rahibenin Kaçırılması", 246.

91 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 35.

Serez Mutasarrıflığına ve askerî birimlere gerekli bilgileri ilettili.⁹²

Charles M. Dickinson, ilk notanın ardından Stoyan Danev'e bir öncekinden daha etkili yeni bir nota verdi. 8 Ekim 1901 tarihli bu notada "Amerikalıların, eğer ki Maria Stone'un başına kötü bir şey gelirse sorumluların sadece bulunması ve cezalandırılmasıyla yetinmeyeceği" net bir şekilde vurgulanmıştı. Amerikalı diplomat, daha evvel yaşanan buna benzer insan kaçırma olaylarında ABD'nin almış olduğu kararları örnek vererek Sofya'yı bir nevi tehdit etti. Buna karşın Danev, hükümetini suçlayabilecek herhangi bir olumsuzluğun yaşanmadığı iddiasındaydı. Dışişleri müdürü, komitacıların yakalanması ve kaçırılan kişilerin özgürlüklerine kavuşturulması için çalışıldığını ifade etti. Dickinson'dan hükümetini konuyla ilgili aydınlatmasını bekledi.⁹³

Başkâtip Selim Bey ise incelemelerini sürdürmekteydi. Ona göre Bulgar hükümeti yetkilileri tarafından Maria Stone'u kaçırarak dağa kaldıran komitacıların hiçbir izine rastlanmadığı gibi komitacıların Prenslük sınırları içinde olmadıkları konusunda da ısrar edilmekteydi. Başkâtibin tahminine göre komitacıların Rila Manastırı civarında gizlendikleri Sofya'nın malumuydu. Yine Selim Bey'e göre örgüte destek verdiğinden dolayı suçlanan ve bu dağa kaldırma olayının örgütün bir eylemi olduğunu bilen Bulgaristan Prenslüğü, "üzerine çöken manevi sorumluluğu üstlenmemek ve kendisinden talep edilmesi muhtemel fidyenin bir kısmını ödemekten kurtulmak için Maria Stone'un Prenslük sınırlarında bulunmaması için her şekilde çalışacağı söyleniyor ki bu doğrudu". Başkâtip, merkeze Amerikalı misyoneri Osmanlı Devleti sınırları içerisinde serbest bırakmak için komitacıların sınırı geçmelerini beklemelerini önererek sınırın oldukça iyi korunması gerektiği uyarısını yaptı.⁹⁴

Bulgaristan Prenslüğü Dışişleri Müdürlüğü, İstanbul'daki Bulgar Kapıkethüdalığına gönderdiği 9 Ekim 1901 tarihli bir bilgilendirme yazısıyla gerekli önlemlerin alındığını yineledi. Bilgilendirme yazısının gönderildiği tarihe değin yapılmış olan arama tarama çalışmalarında herhangi bir neticeye varılmadığı iddia edildi. Komitacıların Prenslük sınırları içerisinde olduğuna dair Amerikalıların söylemlerine karşılık olarak Bulgar askerine keşfe çıkması konusunda emirler verilmişti. Bununla birlikte dönemin Makedonya Komitesi adamlarının için içinde olabileceğine ihtimal verilmediğinin altı tekrardan çizildi.⁹⁵

Selanik Valisi Mehmed Tefik Paşa, Dâhiliye Nezaretine yolladığı 9 Ekim 1901 tarihli telgrafla kendisine ulaşan bir istihbaratı ilettili. Bu istihbarat, Maria Stone'un kaçırılmasında "Bulgar Fesad Komitesi"⁹⁶ ileri gelenlerinden Boris Sarafov'un parmağı olduğuydu. Bazı yabancı gazeteler, Sarafov'un Bulgaristan Prenslüğü sınırında ve olayın yaşandığı yerde görüldüğünü yazarak olayın müsebbibinin Sarafov olduğunu öne sürmüşlerdi. Vali, Sarafov'un Selanik civarına gelmesi durumunda tutuklanıp tutuklanmaması gerektiğini ilgili nezarete sordu.⁹⁷ Dâhiliye nazırının cevabı "hemen yakalanıp tutuklanması ve mukavemet etmesi durumunda ise aynı şekilde karşılık verilmesi" yönünde oldu.⁹⁸

92 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 51.

93 Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali, 203-205; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenivaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 110.

94 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 22.

95 Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali, 209.

96 Selanik Valisi Mehmed Tefik Paşa'nın bizzat kendi ifadesidir.

97 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 39.

98 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 38.

Charles M. Dickinson ve Sofya'da görevli İngiliz Diplomatik Temsilci McGregor, Bulgar diplomat Vernatsa ile görüşerek işin içinde Boris Sarafov tarafından organize edilen bir gizli komitenin olduğunu dile getirmişlerdi. Vernatsa'ya göre Türkler, İngilizler ve Amerikalılar, Maria Stone'un kaçırılmasından istifade ederek Bulgarları Avrupa nezdinde itibarsızlaştırma niyeti içerisindeydi. O, Amerikalı diplomat Dickinson'a konuya ilişkin bir nota verilip kaçırılan misyonerin hayatını tehlikeye atabilecek kadar katı ve sıkı önlem ve tedbirlerin alındığının anlatılmasının faydalı olabileceği kanaatindeydi.⁹⁹

Başkonsolos Dickinson, tüm bu gelişmelerin ardından ABD Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir raporunda Sofya'daki izlenimlerini aktardı. O, gözlemleri neticesinde Makedonya Komitesi'nin dönem itibarıyla Bulgar hükûmetinden daha güçlü olduğu sonucuna vararak Bulgar yetkililerin herhangi bir girişimde bulunabileceğine ihtimal vermiyordu. Yolladığı bu raporla bunun sebeplerini açıkladı. Görüştüğü birçok kişi Maria Stone'u kaçıranların Makedonya Komitesi'nin adamları olduğunu söylemişlerdi. Buna rağmen o, Bulgar hükûmetinde görevli müdürlerin komitacıların peşine düşeceklerine inanmıyordu. Çünkü Bulgaristan'daki Makedonya hareketinin ne kadar güçlü olduğunu fark etmişti. Dickinson'a göre Bulgar müdürler, komitacıların peşlerine düşmeye kalktıklarında sadece mevcut görevlerini kaybetmeyecek aynı zamanda bir suikast tehlikesiyle de karşı karşıya kalabileceklerdi.¹⁰⁰

2. Fidyeye Görüşmeleri ve Ellen Maria Stone'un Serbest Bırakılması

VMORO'nun adamları, daha önce bahsi geçen Maria Stone'un kaleme aldığı ilk mektubun olumlu bir sonuç vermemesinin ardından ondan ikinci bir mektup yazmasını, aracı olarak da yeni birisini belirleyip ikinci mektubu bu aracıya göndermesini istemişlerdi. Bu ikinci mektupta içinde bulunulan vaziyet anlatılacak, Osmanlı askerinin takibi bırakması amacıyla İstanbul Amerikan Başkonsolosluğundan Babıalı nezdinde girişimlerde bulunması talep edilecekti. Zira Stone'a göre kaçırıldıkları ilk zamanlarda durumları iyi olsa da Osmanlı kuvvetlerince arama tarama faaliyetlerinin başlaması, çete efradını oldukça tedirgin ederek gidişatı değiştirmişti. Öyle ki Stone, çete mensuplarının Osmanlı askeri tarafından takip edildiklerini bildikleri için en kısa süre içerisinde fidye parasının ödenmesini önemli addetmekteydi.¹⁰¹ Çünkü yaşanabilecek muhtemel bir silahlı çatışma hayatlarına mal olabilirdi. Kaçırılan kadınlar ayrıca talep edilen fidyenin ödenmemesi ihtimaline yönelik olarak komitacılar tarafından "bizimle alay edilemeyeceğini dünyaya göstermek için her birinize bir kurşun" şeklindeki ifadeyle açıkça tehdit edilmişlerdi.¹⁰²

ABD'nin Dışişleri Bakan Vekili Alvey A. Adee ise İstanbul'daki Başkonsolosluğa çektiği bir telgrafla Amerikan Dış Misyon Komiserleri Kurulunun 25 bin liralık fidyeden sorumlu tutulamayacağını bildirdi. Ona göre bu fidyenin ödenmesi, görevli misyonerleri cazip bir kurban hâline getirerek faaliyetlerini sekteye uğratabilirdi.¹⁰³ Nitekim Maria Stone da talep

99 Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali, 210.

100 Reeve, *The Diplomatic Involvement of the United States in the Macedonia Question from 1900 to 1903: The Kidnapping of Ellen Maria Stone*, 89.

101 Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali, 212-213; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 112-113.

102 McClure's Magazine, "Six Months Among Brigands" (May 1902), 14.

103 Reeve, *The Diplomatic Involvement of the United States in the Macedonia Question from 1900 to 1903: The Kidnapping of Ellen*

edilen bu meblağın ödenebileceğine ihtimal vermemekteydi. Ona göre “böylesi büyük bir para sadece bir prenses ya da milyoner kızı” için ödenebilirdi. Kaldı ki Amerikan Board, Stone’u uyararak kaçırılması hâlinde adına fidye verilmeyeceğini iletmişti.¹⁰⁴ İfadelerden de belli olacağı üzere aleni bir şekilde ABD’li yetkililerce herhangi bir adımın atılmayacağına anlaşılması Maria Stone’un akrabaları ve sevenlerini harekete geçirecek bir çözüm yolu bulmaya sevk etti. Neticesinde gazeteye ilan verilip bağış yoluyla fidyenin toplanmasına başlandı. Basında çıkan ve çıkacak bağış haberleri daha sonraki süreçte fidye müzakerelerini gerçekleştirecek olan ABD yetkililerini zor durumda bırakacaktı. Çünkü yapılacak fidye görüşmelerinin gizli bir şekilde yürütülmesine azami dikkat gösterilecekti.¹⁰⁵

Maria Stone’un aracı olarak belirlediği kişi Samakov’da birlikte çalıştığı Dr. H. C. Haskell oldu. Bulgar Kapıkethüdası Geşov’un öğrendiğine göre bu misyonerin görevi komitacılarla irtibat sağlayarak fidye görüşmeleri yapmaktı. Görüşmeler Bulgaristan Prensiği sınırları içerisinde bulunan Samakov’da gerçekleşecekti. Kapıkethüdasının bildirdiğine göre İstanbul’daki Amerika Başkonsolosluğu komitacılara 4-5 bin Türk lirasına kadar fidye vermeye hazırды.¹⁰⁶

Başkonsolos Charles M. Dickinson ise Bulgar hükümetinin eylemsizliğinden şikâyetçiydi ki yukarıdaki raporu da bunun bir kanıtı niteliğindedeydi. O, Bulgar hükümetinin ve ahalinin olaya yaklaşım ve tutumunun Maria Stone’u özgürlüğüne kavuşturma adına yapılan çalışmaları kötü etkilediği kanaatindeydi. Onun izlenimlerine istinaden komitacılar yakalanmaları durumunda kendilerine verilebilecek cezalardan kurtulma çabası içerisindeydi. Keza Sofya hükümeti de söz konusu komitacılardan “korkmakta” ve Prensiğin siyasi ortamdaki itibarını korumak için çalışmaktaydı. Başkonsolosa göre tüm bu gerekçelerden dolayı yaşanan kaçırılma hadisesinde suç Babıalı üzerine atılmaktaydı.¹⁰⁷

Sofya merkezli çıkan *Mir* gazetesi, Amerikan başkonsolosunun ifadelerini destekler nitelikte bir yayım yapmıştı. Gazeteye göre;

“Hiçbir zaman yurt dışında yaşandığı açık olan eylemlere devletimizin, askerimizin, idaremizin ve kurumlarımızın adı karışamaz. Bu olay, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan Bansko ile Yukarı Cuma arasında yaşandı [...] Böylesi üzücü bir hikâyeye ilgili Bulgar hükümeti ve sınır ahalisi, Hristiyan ve iyi bir vatansever olarak görevini yapmaktadır [...] Askerler, korucular veya köylüler bu eşkıya çetesinin yakalanması için en küçük dikkatsizlik gösterir ve bu eşkıyalık eylemine yönelik bir sempatinin var olduğunun düşünülmesine sebep yaratırlarsa çirkin bir suç işlemiş olurlar. Çünkü bu yalnızca mevcut hükümete değil, Bulgar devletine, vatanına ve kişinin yakınlarına büyük bir kötülük yapmak anlamına gelecektir”.¹⁰⁸

Bulgaristan Prensiği Dışişleri Müdürlüğünün protokol amiri ve siyasi birim başkanı Vernatsa’ya göre Bulgar idareciler fidye konusunda çete efradıyla pazarlığa girilmesinin

Maria Stone, 89-90.

104 McClure’s Magazine, “Six Months Among Brigands” (May 1902), 14.

105 Reeve, *The Diplomatic Involvement of the United States in the Macedonia Question from 1900 to 1903: The Kidnapping of Ellen Maria Stone*, 90-92.

106 Aferata “Mis Stoun”, *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 206; Dobriyanov i Pandev, “Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun”, 111.

107 Reeve, *The Diplomatic Involvement of the United States in the Macedonia Question from 1900 to 1903: The Kidnapping of Ellen Maria Stone*, 92.

108 *Mir*, “Po Plenyavaneto na Mis Ston” (11 Oktomvri 1901), 1.

olumsuz bir emsal teşkil edip benzeri olaylara sebebiyet vermesinden çekinmekteydi. Bu nedenle para verilecekse kaçırılan kişilerin ailelerine verilmesinden yana olunmuştu. Zira böylece “Türkler, İngilizler ve Amerikalılar, tanınmış kişilerin Osmanlı topraklarında kaçırılmak ve ardından Bulgaristan topraklarına getirilip fidye almak için tertip edilen gizli komitelerin olduğu” iddiasında bulunamazlardı.¹⁰⁹ Bulgaristan Komiserliği Başkâtibi Selim Bey de fidye konusuyla ilgili olarak tahkikat yaptı ve akabinde merkeze yolladığı telgrafta Vernatsa'nın sözlerini destekler mahiyette kabul edilebilecek ifadeler kullandı. 14 Ekim 1901 tarihli bu telgrafla “misyonerlerin her ay diğer bir misyonerin dağa kaldırılması-na meydan vermesinden korkarak Maria Stone için fidye vermek istemediklerini” bildirdi.¹¹⁰

Gelişen olaylar neticesinde Sofya hükûmeti tarafından Bulgaristan Komiserliği yetkililerine 17 Ekim 1901 tarihinde bir sözlü nota verildi. Bu notada Bulgar askerleriyle jandarmaları tarafından gerçekleştirilen takibata atıfta bulunuldu. Notaya göre “bir çetenin, 15 kişilik bir grubu, umumi bir yerde, sınırda ve köylerde bulunan askerî noktalara belli etmeden kaçırması ve Osmanlı Devleti'nin bu olayı çetenin Bulgaristan'a geçmesinden sonra öğrendiğini itiraf etmesi, garip ve açıklanamazdı”. Çetenin Prenslik sınırları içerisinde bulunduğu dair dolaşan söylentiler tekrardan yalanlanarak kabul edilmedi. Bulgar makamlarına göre çetenin Bulgaristan'da olduğuna dair dolaşan iddialar asılsızdı.¹¹¹

Sofya hükûmetinin fidye görüşmeleriyle ilgili somut bir adım atmayacağına kani olunmasının ardından Dr. Haskell vasıtasıyla komitacılarla ilk temas sağlandı ve Haskell'e kaçırılma olaylarına karşı oluşturulan para fonunu kullanma yetkisi verildi. Charles M. Dickinson, Samakov'a gidip müzakerelerde bizzat bulunarak süreci idare etmek istediye de bu istek, komitacıları tedirgin edebileceği ve müzakerelerin basına sızabileceği gerekçeleriyle Haskell tarafından uygun bulunmadı. Örgüt, fidye olarak kendilerine 25 bin lira ödenmesi konusunda ısrarcıydı. Çünkü komitacılar basın yoluyla tüm fidye parasının toplandığıyla ilgili olarak ABD'de çıkan haberleri okumuşlardı. Haskell, bu haberlerin abartılı olduğunu öne sürerek örgüt müzakerecisinden makul bir teklif sunmasını beklemişti. Bununla birlikte ABD nezdinde kabul edilebilecek en yüksek meblağın ne olabileceği hakkında Amerikan Board Saymanı W. W. Peet'e danışacağını vaat etmişti.¹¹²

Dickinson'ın Bulgar hükûmetine yönelik var olan güvensizliği aynı şekilde Sofya'daki Rus Diplomatik Temsilciliğine ilişkin de mevcuttu ve bu temsilciğin Amerikalıların çalışmalarına engel olduğunu düşünmekteydi. Başkonsolosa göre Ruslar, Berlin Antlaşması'nı lağvedip Ayastefanos Antlaşması'nı yürürlüğe koymak adına Makedonya Komitesi'ni bir araç olarak kullanmaktaydı. Onun bu olumsuz görüşüne rağmen ABD Dışişleri Bakanlığı, Rus Diplomatik Temsilci Georgiy (Yuriy) Bahmetev'e olumlu hisler beslemekteydi ki Bakanlık, Maria Stone'un kurtarılmasına yönelik Bahmetev'in verdiği desteği “değerli” adanmaktaydı. Kaldı ki Rus diplomat, Dickinson'a fidyenin ödenmesi konusunda birtakım telkinlerde bulunarak onu uyarmaya çalışmıştı. Bahmetev'e göre gerçekten fidyenin ödenmesine karar verildiğinde komitacılarla kolay bir şekilde iletişime geçilebilecek ve Maria

109 Aferata “Mis Stoun”, Spomeni, Dokumenti i Materiali, 210.

110 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 36.

111 Aferata “Mis Stoun”, Spomeni, Dokumenti i Materiali, 218-219.

112 Reeve, *The Diplomatic Involvement of the United States in the Macedonia Question from 1900 to 1903: The Kidnapping of Ellen Maria Stone*, 95-96.

Stone özgürlüğüne kavuşacaktı. Kadının başına bir şey gelmesi durumunda ise sorumluluk şimdiye kadar fidyeyi ödemekle görevli olduğu hâlde bunu yapmayıp ciddi adımlar atmayan kişilerde olacaktı.¹¹³

Başkonsolos Dickinson, kendisine iletilen bilgilerin ardından müzakereleri yürüten Haskell'e bazı talimatlar verdi. Buna göre ilk olarak fidye pazarlığında yer alan örgütün temsilcisine gazete haberlerine itibar edilmemesi söylenmeliydi. Ardından talep edilen 25 bin liradan ABD'nin yapmış olduğu harcama ve masraflar düşülerek yeni bir bedel belirlenmeliydi. Son olarak bir teminatın verilmesi istendi: Maria Stone'un serbest bırakılması adına aracılık eden kişiler daha sonraki süreçte dava edilmeyeceklerdi. Öyle ki Dickinson, bu teminatla meselenin kısa bir zaman zarfı içerisinde halledilebileceğini tahmin etmekteydi. Bu esnada görüşmeler sürer ve belirli bir ilerleme sağlandığı düşünülürken müzakereler basına sızmıştı. Bu da sürecin sekteye uğramasına yol açarken 4 Kasım günü ikili görüşmeler kesildi.¹¹⁴ Bulgar Tüccar Vekili Atanas Şopov, bu haberi Selanik'teki Amerikalı Yardımcı Konsolos Khatzilazarou'dan öğrenerek Dışişleri Müdürü Stoyan Danev'i bilgilendirdi.¹¹⁵ Bulgar Kapıkethüdası Geşov ise fidye görüşmelerinin tekrardan başlayabileceği öngörüsündeydi. Zira İstanbul'daki Amerika Başkonsolosluğu tarafından Maria Stone'un kurtarılması adına maddi anlamda tüm sınırların zorlanacağı konusunda Danev'e teminat verilmişti.¹¹⁶

Yaşanan tüm bu gelişmelerden haberdar edilmesi amacıyla Maria Stone'a bir mektup yazıldı. Dickinson'ın kaleme aldığı bu mektuba göre birçok kişi misyonerin özgürlüğüne kavuşturulması için çalışmaktaydı. Fidyeye ABD'de bir miktar para toplanmış olsa da gazetelerin yazdığı gibi tüm paranın toplanması söz konusu değildi. Zaten bağış toplama kampanyası Osmanlı Devleti topraklarında yürütülen misyonerlik faaliyetlerini olumsuz etkileyeceği gerekçesiyle iptal edilmişti. Başkonsolos, yazdığı bu mektupta fidye teklif ederek komitacılar tarafından kabul edilmesini bekleyecekti.¹¹⁷

Amerikalı diplomat aynı zamanda bizzat komitacıların gönderdiği temsilcilerle Sofya'da görüşme imkânı buldu.¹¹⁸ Dickinson, farklı tarihlerde üç defa örgütün aracılıyla görüşme fırsatı yakalamıştı. İlk görüşme Kristyo Asenov ile olmuştu. İkincisi, Hristo Çernopeeve ile gerçekleşmişti. Üçüncü ise her ikisinin katıldığı bir görüşmeydi. Gerçekleşen pazarlıklar neticesinde kendisi tarafından sunulan 10 bin liralık teklifin komitacılar tarafından kabul edilmeyeceğini anlamıştı. Yeni bir teklif sunmak yerine komitacılara ultimatoma verdi. Bu ultimatomla 10 bin liralık teklifin kabul edilmemesi hâlinde paraların iade edileceğini ve tüm girişimlere son verileceğini duyurdu. Ardından Sofya'dan ayrılarak İstanbul'a döndü.¹¹⁹

113 Feldman, "Deynostta na Amerikanskite Predstaviteli za Osvojodavane na Misionerkata Elen Stoun", 70-71.

114 Reeve, *The Diplomatic Involvement of the United States in the Macedonia Question from 1900 to 1903: The Kidnapping of Ellen Maria Stone*, 97.

115 Aferata "Mis Stoun", *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 220.

116 Aferata "Mis Stoun", *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 221-224; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 115-117.

117 Reeve, *The Diplomatic Involvement of the United States in the Macedonia Question from 1900 to 1903: The Kidnapping of Ellen Maria Stone*, 98.

118 *Dvijeniето Otsam Vardara i Borbata s Virhovistit, Po Spomeni na Yane Sandanski, Çernopeeve, Sava Mihaylov, Hr. Kuslev, İv. Anastasov Girçeto, Petr Hr. Yurukov i Nikola Puşkarov*, 20.

119 Feldman, "Deynostta na Amerikanskite Predstaviteli za Osvojodavane na Misionerkata Elen Stoun", 70.

Dickinson'ın Sofya'daki bu görüşmelerinin başarısızlıkla neticelenmesi, onu ABD yetkilileri nezdinde suçlu konumuna getirdi. Bu sonuçsuz müzakereler aynı zamanda Maria Stone'un kurtarılamayacağına dair bir ümitsizliğin pekişmesine yol açtı. İstanbul'daki Amerikan Orta Elçi John G. A. Leishman, ABD Dışişleri Bakanlığına verdiği bir raporla Dickinson'ın hatalar yaptığını ve kendilerine zaman kaybettirdiğini yazdı. Bulgaristan Prensiği'nde gerçekleşen fidye görüşmelerinden bir sonuç alınamamasının ardından müzakerelerin Osmanlı sınırları içerisinde yapılmasına dair bir öneri gündeme geldi. Bu öneriyi Sayman W. W. Peet, Maslahatgüzar Eddy, Baştercüman Gargioulou ve diğer Amerikalı yetkililer desteklemekteydi. Onlara göre Bulgar hükümeti kadınları kaçıran çetenin liderlerinin kimler olduğunu bilse de fidye görüşmelerinin ve ardından gerçekleşecek "değiş tokuşun" Bulgaristan Prensiği sınırları dâhilinde olmasını istemiyordu.¹²⁰

Robert Kolej müdürü George Washburn bu konuya müdahil olarak bir rapor hazırlayıp Eddy'e sundu. Bu raporu kolejde eğitim görüp daha sonra Bulgar siyasetinde ve askeriyesinde görev alan Bulgarlarla yapmış olduğu görüşmeler neticesinde hazırlamıştı. Ona göre Maria Stone'u kaçıran komitacılar Prenslükte organize olmuş Bulgarlardan oluşmaktaydı. Ancak içinde bulunulan dönem itibarıyla onlar Bulgaristan Prensiği'nde değillerdi ve komitacıların Bulgaristan'da olduklarına dair güvenilir bilgiler de ortada yoktu. Tüm bu gerekçelerden dolayı Sofya hükümeti herhangi bir adım atamazdı. Washburn'e göre yapılması gereken doğrudan komitacılarla fidye anlaşmasını yapmaktı. O, Bulgaristan'da görüşme yapmanın fayda getirmeyeceği kanaatindeydi.¹²¹

Nihayetinde karar alındı. Bir fidye komisyonu tertip edilip W. W. Peet ve Gargioulou'nun Makedonya'ya gönderilerek komitacılara 66 bin dolara tekabül eden 15 bin lirayı teklif etmeleri uygun bulundu. Bu iki kişilik ekibe yapılacak pazarlıklarda tercümanlık görevini ifa edecek Dr. House katılacaktı. 30 Aralık 1901 tarihinde İstanbul'dan hareketle Selanik'e doğru yola çıkıldı. Söz konusu ikilinin amacı, Yukarı Cuma veya Razlık bölgesine gidip komitacılarla irtibata geçerek yukarıda dile getirilen teklifi sunmaktı. Onlar, Selanik'teki Amerikalı Yardımcı Konsolos Khatzilazarou aracılığıyla Bulgar Tüccar Vekili Şopov'dan yardım isteyerek bölgeyi iyi bilen bir kişinin yanlarına verilmesini talep etmişlerdi. Bu talebe sıcak bakmayan Bulgar diplomat, "Selanik'te böyle kişileri bulmak imkânsızdır" diyerek konuyu geçiştirmişti. Onlara bu yardımı Selanik'teki İngiliz konsolos yapacak ve komitacılarla görüşmek üzere bir aracı gönderecekti. Bu aracı hem Amerikalıların yeni teklifini komitacılara bildirecek hem de Maria Stone'un iyi olduğuna dair haber getirecekti.¹²²

ABD'nin İstanbul'daki maslahatgüzarı Eddy, Bulgar Kapıkethüdası Geşov ile bir araya gelerek eşkıyaların taleplerine sıcak baktıklarını ve gereğinin yapılacağı söyledi. Çete efradının talebi, belirlenen fidyenin Bulgaristan topraklarında teslim alınıp sayılması, Maria Stone ve Katerina Tsilka'nın ise Osmanlı topraklarında serbest bırakılmasıydı. Söz konusu çeteye Amerikalı diplomatlar tarafından teminat dahi verilmişti ki buna göre komitacıların her türlü emniyet ve güvenlikleri sağlanacaktı. Eddy'e göre çete efradı yukarıda zikredilen 15 bin lira fidyenin üzerine çıkılmayacağına kani olursa kaçırdıkları kişileri serbest bırakacaklardı.¹²³

120 Feldman, "Deynostta na Amerikanskite Predstaviteli za Osvoobodavane na Misionerkata Elen Stoun", 71-72.

121 Feldman, "Deynostta na Amerikanskite Predstaviteli za Osvoobodavane na Misionerkata Elen Stoun", 72.

122 Feldman, "Deynostta na Amerikanskite Predstaviteli za Osvoobodavane na Misionerkata Elen Stoun", 72-73.

123 *Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 233-235; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na

Charles M. Dickinson İstanbul'a dönmüş olsa da kendisine bilgi akışını sağlayacak bir adamını Sofya'da bırakmıştı. ABD'li yetkililerce onun verdiği bilgilere itibar edilmemektedir. Öyle ki ABD Dışişleri Bakanlığı, Dickinson'a verdiği bir emirle Maria Stone'u ilgilendiren konulardan uzak durmasını istemişti. Ayrıca adamının da aktif bir şekilde görüşmelere katılması yasaklanmıştı. Buna rağmen Dickinson, adamı aracılığıyla komitacıların 25 bin liradan daha az bir fidyeyi kabul etmeye meyilli olduklarını öğrenmişti ki hemen ardından Orta Elçi John G. A. Leishman'dan Sofya'ya gitme talebinde bulunmuştu. Bu talep, işleri daha da karmaşık hâle getireceği düşüncesiyle reddedildi. Bunun üzerine Sofya'daki adamına telgraf çekerek fidye görüşmelerini yapmak üzere bölgeye yetkili kişilerin (W. W. Peet, Gargioulou ve Dr. House) gönderildiğini komitacılara bildirmesini istedi.¹²⁴

Dickinson'ın Sofya'daki adamı tüm yasakların aksine 23 Ocak 1902 tarihinde yaptığı görüşmeyle 14.500 lira fidye üzerinden Kristyo Asenov ile anlaşmıştı. Asenov, ayrıca Dr. House ile de kadınların serbest kalma şartlarını müzakere edecekti. Amerikan orta elçi, bu anlaşma haberine itibar etmese de yeni bir karar aldı. Bu karara göre Dickinson hiçbir şekilde komitacılarla görüşmeye yetkisi olmayan adamına telkinde bulunup onu uyarmalıydı. Ancak bu kararlara riayet edilmedi. Oysa adamı aracılığıyla House ile iletişime geçerek ona Bansko'ya gidip komitacılarla şartları konuşmasını söylemişti.¹²⁵

Dr. House, yetkili sıfatıyla bölgede bulunan W. W. Peet ve Gargioulou'dan Bansko'ya gitmesine müsaade edilmesini istedi. Bu talebe evvela sıcak bakılmasa da daha sonra kendisine gerekli izin verilerek komitacılarla önden bir görüşme yapmasına rıza gösterildi. Nitekim görüşmelerde bir aşamaya gelindikten sonra Peet ve Gargioulou da ona katılacaktı. House, görevli misyoner sıfatıyla 18 Ocak 1902 tarihinde Bansko'ya gitmek üzere Serez'den yola çıktı. Burada bir Protestanın (İvan Graçenov) evinde ikamet edecekti. Peet ve Gargioulou ise başka bir Protestanın (Kostadin Petkançin) evinde kalacaklardı.¹²⁶

Komitacılar adına Kristyo Asenov, Yane Sandanski ve Sava Mihaylov'un görüşmelerde bulunmak üzere bölgeye gitmesi kararlaştırılmıştı. Hristo Çernopeeve kadınların yanında kalacaktı.¹²⁷ House, Bansko'ya varduktan sonra misyonerlik faaliyetleriyle meşgul oldu. Dikkat çekmemek adına bölgedeki Protestanlarla bir araya geldi, kilise işleriyle uğraştı, kütüphane okumaları tertip etti. Bunlar yaşanırken edindiği bilgiler neticesinde ABD Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir telgrafla herhangi bir somut ilerlemenin yaşanmadığını bildiren Leishman, Maria Stone'un yaşamadığını, öldüğünü düşünmekteydi. Buna rağmen bir yandan da yetkili sıfatıyla görevlendirilen kişilerden iyi haberler beklemekteydi.¹²⁸ Bulgar Kapıkethüdası Geşov'un yeniden görüşmelerin başlayabileceğine dair öngörüsüne rağmen geçen süre zarfında olumlu bir gelişme olmamıştı. Orta Elçi John G. A. Leishman, görüşmelerin tıkanığundan dem vurarak Gargioulou'nun çete efradıyla herhangi bir temas sağlayamadığından yakınmaktaydı. Kapıkethüdasının gözlemine göre Amerikalı

Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 120-121.

124 Feldman, "Deynostta na Amerikanskite Predstaviteli za Osvoobodjavane na Misionerkata Elen Stoun", 73.

125 Feldman, "Deynostta na Amerikanskite Predstaviteli za Osvoobodjavane na Misionerkata Elen Stoun", 73.

126 Feldman, "Deynostta na Amerikanskite Predstaviteli za Osvoobodjavane na Misionerkata Elen Stoun", 74.

127 *Dvijenieto Otsam Vardara i Borbata s Virhovistit, Po Spomeni na Yane Sandanski, Çernopeeve, Sava Mihaylov, Hr. Kuslev, İv. Anastasov Girçeto, Petr Hr. Yurukov i Nikola Puşkarov*, 22.

128 Feldman, "Deynostta na Amerikanskite Predstaviteli za Osvoobodjavane na Misionerkata Elen Stoun", 74-75.

diplomatta ciddi bir endişe hâkimdi. Çünkü uzun bir süredir Maria Stone'dan haber alınmaması misyonerin yaşayıp yaşamadığıyla ilgili şüphelerin artmasına sebep olmuştu.¹²⁹ Esirlerin öldüğüne dair söylentilerin çıkması, bu şüpheleri daha da arttırmıştı. Endişeleri ortadan kaldırmak için yetkililer tarafından bizzat Katerina Tsilka'nın kocasına; eşinin ve Maria Stone'un hayatta olduğuna dair güvence verilmişti.¹³⁰

Üç komitacı ve House, müzakere etmek üzere Kostadin Petkançin'in evinde buluştu. Komitacıların cebinde Maria Stone tarafından kaleme alınmış bir mektup vardı. House, görüşmeler neticesinde bir anlaşma zemini oluşsa da diğer arkadaşlarına danışmadan nihai bir karar alamayacağını beyan etmişti ki tek başına karar alabilme yetkisi de bulunmamaktaydı. Fidyeye olarak 14.500 liranın ödenmesi konusunda sözlü bir mutabakata varıldı. Buna göre fidye parası Banskó'ya yakın bir mahalde verilecekti. Kadınlar ise başka bir yerde serbest bırakılacaktı. Aynı zamanda House, Maria Stone'a yazdığı bir mektupla arkadaşlarını ikna etmek için çalışacağını temin etmişti.¹³¹

Anlaşmanın içeriğiyle ilgili olarak Selanik Valisi Mehmed Tefvik Paşa'nın eline istihbarat ulaşmıştı. Buna göre bir gazete muhabirinin Selanik'teki İngiliz konsolosuna çektiği telgraf, kadınların Osmanlı Devleti sınırları içerisinde serbest bırakılmasına dair alınan kararın Katerina Tsilka'nın yeni doğum yapmasından kaynaklı olarak değiştirildiği haberini vermektedir. Paralar, Banskó'da komitacılara teslim edilecekti, ancak kadınlar Bulgaristan Prensiği sınırları içerisinde serbest bırakılıp daha sonra Selanik'e gelecektlerdi.¹³² Bu muhabire göre kadınların Prensiğlik sınırları içerisinde salıverilmeleri, suçun Bulgaristan üzerine atılmasına sebep olabilirdi.¹³³

Sözlü bir anlaşmaya varılmış olsa da sürecin uzaması ve House'un diğer iki Amerikalı yetkiliye danışacak olması komitacıları oldukça rahatsız etmişti. Maria Stone'a son mektubunu yazması konusunda talimat verirken açıkça kadınları tehdit etmişlerdi. "Eğer şimdi bu işi bitirmezlerse sizden bir daha haber almayı beklemesinler. 25 bin lira ve üzeri fidye parası talep edeceğiz" sözleriyle Amerikalıların üzerinde bir baskı yaratmak istedikleri aşikârdı. Keza Maria Stone da ortaya çıkan bu durumdan hem kendisi hem de Katerina Tsilka ve onun esaret döneminde dünyaya gelen çocuğu için oldukça endişeliydi. House'un mektubunda arkadaşlarını ikna etmeye çalışacağına dair sarf ettiği sözler, iki kadını da öfkelenirerek sitem içerikli birer mektup yazmalarına sebep olmuştu.¹³⁴

Maria Stone, komitacıların teklifinin kabul edilmesini isteyip "neden bu gecikme? Özgür olacağımızın müjdesini almak için sizinle görüşmeye gönderilen kişilerin geri dönmelerini geceler boyu bekledik. Ama şimdi daha da uzun bir süre acı ve üzüntü içinde beklemek zorundayız" diyerek ruhsal hâlini tarif etmişti. Aynı şekilde Katerina Tsilka da "bize bu kadar acı çektirmeye cesaret eden bu insanlar kim?" sorusunu yöneltmişti. "Beş aya yakın çektiğimiz acıya bir ay bile dayanmalarını isterim. Küçük kızıma şefkat duymuyorlar mı? Çocuğumun acı çektiğinde benim çektiğim ıstırapı hayal etmeye çalışın. Görünüşe göre parayı elinde bu-

129 Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali, 236-237.

130 Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali, 237-238.

131 McClure's Magazine, "Six Months Among Brigands" (September 1902), 468.

132 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 12.

133 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 11.

134 McClure's Magazine, "Six Months Among Brigands" (September 1902), 468.

lunduranlar biz ölene kadar bekleyecek” sözleriyle Dr. House’a isyanını haykırıp “lütfen çabuk davranın” çağrısında bulunmuştu.¹³⁵

Amerikan Orta Elçi Leishman, Gargioulo ve Peet’e verdiği bir emirle sunulan şartlar üzerinden anlaşma yapılarak zaman kaybedilmemesini istedi. Neticesinde kısa bir süre sonra komitacıların şartları kabul edildi. Leishman’a haber gönderilerek paraların Bansko’ya yakın bir yerde komitacılara verileceği ve kadınların yaklaşık olarak on gün sonra serbest bırakılacağı bildirildi. Konuyla ilgili olarak Gargioulo’nun kurduğu bir planı vardı. Ona göre İstanbul’dan yola çıkacak paralar Serez’den Demirhisar’a trenle, Demirhisar’dan da Yukarı Cuma’ya kervanla taşınacaktı. Plana göre paraların taşınacağı ilk gece Demirhisar’dan geçilmesi gerekmektedir. Bu planın başarıyla yerine getirilebilmesi amacıyla İstanbul’daki Amerika Başkonsolosluğu da Babıali nezdinde girişimlerde bulunarak Hariciye Nezaretinden bazı izinler almaya çalışacaktı. Osmanlı yerel askerî ve mülki idare tarafından kendilerine engellerin çıkarılmaması adına bazı kararların alınması beklenmekteydi.¹³⁶

Gerekli hazırlıklar yapıldı. Osmanlı Bankasından para çekilip alınan güvenlik önlemleri neticesinde İstanbul’dan hareket edildi. Komitacılar tarafından 25 bin lira fidyeye talep edildiği herkesin malumuydu. Orta Elçi Leishman, bu açıdan bankadan 15 bin liraya tekabül eden 66 bin dolar çekerek merak uyandırmamak istedi. Aynı şekilde işin kolaylıkla tamamlanabilmesi için Osmanlı askerî ve mülki idarecilerden engellerin çıkarılmayacağı yönünde Babıali’den de gerekli sözler alınmıştı. Leishman, edilen taleplerin yerine getirilmesinin ardından komitacılar tarafından girişilebilecek eylemlerden Osmanlı Devleti’nin sorumlu tutulmayacağı konusunda teminat vermişti. Buna rağmen ilgili yerlere emirler iletildiyse de yerel idareciler tarafından buna uyulmadığı görülmüştü. Aksine tedbirler arttırılarak Osmanlı askerinin faaliyetleri yoğunlaşmıştı. Bu da görüşmeleri yapan iki tarafta tedirginlik yaratarak geri çekilmelerine sebep olmuştu. Leishman, Osmanlı hariciye nazırıyla birçok görüşme gerçekleştirerek yerel idarecilerin tutumundan şikâyet edip işleri kolaylaştırmalarını istemişti.¹³⁷

Bulgar Tüccar Vekili Atanas Şopov, önlemlerin sıklaştırıldığı bir dönemde yayılan bir söylentiye Sofya’ya bildirdi. Dışişleri Müdürlüğüne çektiği 30 Ocak 1902 tarihli bir telgrafla Selanik’teki siyasi çevrenin Katerina Tsilka ve eşinin Maria Stone’u kaçırma planının içinde oldukları ve onların bilgisi ve rızası dâhilinde kaçırılmanın gerçekleştiğine inandıklarını dile getirdi. Çiftin, Makedonya İhtilal Komitesi ile bağlantıları olduğu tahmin edilmekteydi.¹³⁸ Aslında bu yeni bir konu değildi. Zira Selanik Valisi Mehmed Tevfik Paşa, kaçırılma olayının kendisine aksettirildiği ilk zamanlarda Katerina Tsilka’ya yönelik şüphelerini merkeze bildirmişti.¹³⁹

Geçen süre zarfında Osmanlı Dâhiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa, hem Maria Stone ve Katerina Tsilka hem de Bulgar hükûmetiyle ilgili yapmış olduğu tahkikatı Sadarete bildirdi. Buna göre Maria Stone, Makedonya Komitesi’ne üye bir kişiydi ve kaçırılması kendi rızası dâhilinde gerçekleşmiş bir eylemdi. Adına talep edilen fidyeye ABD hükûmeti tarafından ödenecek olsa da paralar ilkbaharda tertip edilecek bir ayaklanma girişiminde kullanılmak

135 McClure’s Magazine, “Six Months Among Brigands” (September 1902), 468; *İlyustratsiya İllinden*, “Plenyavaneto na Mis El. Ston i gja Katerina Stefanova Tsilka” (Septemvri-Oktomvri 1933), 28.

136 Feldman, “Deynostta na Amerikanskite Predstaviteli za Osvobodjavane na Misionerkata Elen Stoun”, 75.

137 Feldman, “Deynostta na Amerikanskite Predstaviteli za Osvobodjavane na Misionerkata Elen Stoun”, 76.

138 Aferata “Mis Stoun”, *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 239-240.

139 BOA, A.MTZ.04, 15, 8, 13.

üzere bilahare Osmanlı Devleti'nden alınacaktı. Bulgar hükûmeti, bunu tüm devletler nezdinde Osmanlı Devleti'nin "şeref ve itibarını" zedelemek amacıyla yapılacağı konusunda komitacıları ikna etmişti. Hatta bir Bulgar olan Katerina Tsilka'nın dahi bu amaç uğrunda kaçırılarak olayın Türkler tarafından gerçekleştirildiğine dair propaganda yapılmasına bir vesile yaratmıştı.¹⁴⁰ Maria Stone'a dönemin Menlik Kaymakamı Süleyman Kâni Bey de şüphe duyuyordu. Ona göre Stone, Yane Sandanski ve Hristo Çernopeeve ile anlaşmıştı ve bu kaçırılma olayı "danışıklı bir dövüş" idi.¹⁴¹

Sadrazam Mehmed Said Paşa, Bulgaristan Komiserliğinden konuya ilişkin incelemeler yapılarak sonucun bildirilmesini istedi.¹⁴² Gerekli araştırmaları yapan Komiser Ali Ferruh Bey'e göre kadınları kaçıran komitacıların isimleri Amerikalı yetkililer tarafından bilinmekteydi. Bununla birlikte Katerina Tsilka'nın kocası kendisinden emin ve sakin bir şekilde eşini bulabilmek adına "kıtbiyane bir tavır" ile ortalarda dolaşmaktaydı. Kendisi Amerikalı konsolos tarafından Komiserhaneye gönderilerek elindeki mektubu okumuştur. Ali Ferruh Bey'e göre bu mektup, suçun Osmanlı Devleti'ne yüklenemeyeceğini gösterir ve meselenin gerçek yüzü herkesçe bilindiğinden dolayı Türklere isnat edilebilecek her türlü suçlamaları bertaraf edebilecek türdendi.¹⁴³

Kaçırılan kadınlara yönelik şüphelerin hissedildiği bir dönemde komitacılarla Amerikalı yetkililer arasında sunulan şartlar üzerinden 31 Ocak 1902 tarihinde bir anlaşmaya varıldı. Gargioulou, görüştüğü Miralay Osman Bey'e İstanbul'dan görevlendirilen elçilik ikinci tercümanının Sofya'ya giderek paraları komitacılara vereceğini ve kendisinin de Serez'e doğru yola çıkacağını söylemişti.¹⁴⁴ Aslında burada komutan üzerinden Osmanlı kuvvetlerini yanlış yönlendirme siyaseti benimsenmişti. Zira komitacılarla Amerikalıların yaptığı anlaşmaya göre bavul içinde taşınacak olan altın liralara Bansko'ya getirilecekti. Ancak bu paralar İstanbul'dan itibaren Osmanlı askerinin gözetiminde ve eşliğinde taşınacağından dolayı bir plan kuruldu. Buna göre askerî yetkililerin fark etmeyeceği şekilde paraların komitacılara verilip bavulların kurşunla doldurulması ve sanki fidye ödenmemiş ve komitacılarla henüz temas sağlanmamış gibi bavulların elçilik ikinci tercümanıya İstanbul'a geri gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Kurulan planın başarıya ulaştığı söylenebilirdi ki müzakerelerde bulunan House'un iddiasına göre paralar bir akşam yemeğinden istifade edilerek komitacılara verilmişti.¹⁴⁵

Gargioulou, Miralay Osman Bey'le yaptığı bu görüşmenin hemen ertesinde Leishman'a çektiği bir telgrafla fidyenin komitacılara ödendiğini bildirdi. Aynı şekilde Maria Stone da Gargioulou, Peet ve House tarafından ortak kaleme alınan bir mektupla durumdan haberdar edilerek kadınların hissettikleri endişe ve tedirginlikleri giderilmeye çalışıldı. Bu telgrafa

140 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 28.

141 Süleyman Kâni İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi, Balkanlar'ın Kördüğümü*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul: Temel Yayınları, 1999), 172-173.

142 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 6.

143 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 7.

144 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 14.

145 *Dvijenieto Otsam Vardara i Borbata s Virhovistit, Po Spomeni na Yane Sandanski, Çernopeeve, Sava Mihaylov, Hr. Kuslev, İv. Anastasov Girçeto, Petir Hr. Yurukov i Nikola Puşkarov*, 23; Feldman, "Deynostta na Amerikanskite Predstaviteli za Osvobodjavane na Misionerkata Elen Stoun", 76-77; Hristo Silyanov, *Osvoboditelnite Borbi na Makedoniya*, Tom 1 (Sofya: İzdatelstvo Nauka i İzkustvo, 1983), 88.

göre Maria Stone'u karşılamak üzere "büyük bir sevinçle" Serez'e doğru yola çıkılacaktı.¹⁴⁶ Ancak fidenin ödendiğinin resmen duyurulması bir süre geciktirildi. Bununla Osmanlı askerinin hemen takibat yaparak komitacıların izini sürmesi engellenmeye çalışıldı.¹⁴⁷ Öyle ki Yane Sandanski, paraların alınacağı zamanda 250 civarındaki Osmanlı askerinin bölgeyi sardığını ifade etmişti.¹⁴⁸

Sürecin gizlilikle yürütülmesi bazı şayiaların çıkmasına yol açtı. İstanbul'daki Bulgar Kapıkethüdası Geşov, görüşmelerin tamamen kesildiğine dair yayılan bir söylentiyle ilgili olarak Sofya'yı bilgilendirerek tahkikatını yaptı. Orta Elçi Leishman ile gerçekleştirdiği görüşmede böyle bir durumun söz konusu olmadığını öğrenmişti. Bölgedeki Osmanlı kuvvetlerinin hareketliliğinden kaynaklı olarak komitacıların ısrarıyla görüşmeler sadece askıya alınmıştı. Yapılan anlaşmada herhangi değişiklik yoktu ve sadece anlaşmadaki sözlerin yerine getirilmesi için uygun bir zaman beklenecekti. Geşov'a göre Gargioulo ve beraberindeki kişiler bazı zorluklar yaşasalar da bunlar İstanbul'daki Amerika Başkonsolosluğunu ilgilendirmeyen Osmanlı yerel askerî ve mülki idarecilerin tutumundan kaynaklı sorunlardı.¹⁴⁹

Osmanlı idarecileri, Maria Stone'un sağ salim kurtarılabilmesi için yerel askerî ve mülki idareciler vasıtasıyla işleri kolaylaştırmaya çalışmışlardı. Görüşmelerin yapıldığı bölgede bulunan Amerikalı yetkililer, Osmanlı Devleti tarafından alınan bu tedbirlerin kapsamının Serez, Demirhisar, Üsküp, Selanik ve Nevrekop'a kadar genişletilmesini faydalı görek bir talepte bulunmuşlardı. Bu talebin gerekçesi, Osmanlı kuvvetlerinin Makedonya'nın genelinde yoğunlaşan askerî hareketliliğiydi. Leishman, 5 Şubat 1902 tarihinde Hariciye Nezaretine verdiği bir taktirle Babıalî'den alışılmışın dışında ve yoğun taleplerde bulunduğunu itiraf etse de olayın vahametinin bu isteklerde bulunmasını zorunlu kıldığını dile getirmişti. Ona göre talepleri Osmanlı Devleti tarafından yerine getirilmezse komitacıların elinde bulunan Maria Stone'un hayatı tehlikeye girebilirdi. Eğer talebe olumlu yanıt verilip önlemler alınırsa Maria Stone ve beraberindekiler kısa bir süre içerisinde serbest bırakılırlardı. Amerikan orta elçi, Osmanlı Hariciye Nezareti aracılığıyla Sultan II. Abdülhamid'in bir karar almasını diledi.¹⁵⁰

Osmanlı yerel mülki ve askerî idareciler komitacılara karşı önlemler almayı sürdürürken diğer yandan ABD'nin taleplerine olumlu yanıt verilerek bazı tedbirlere başvurulmuş ve bu emirler Seraskerlik aracılığıyla gerekli mercilere iletilmişti. Ancak Babıalî'nin elinde hâlen iddia edildiği gibi bölgede yoğun bir askerî hareketliliğin yaşandığına dair malumat yoktu. Buna rağmen Amerikalı Baştercüman Gargioulo, Serez ve civarında devriyeye çıkılmamasını ve eşkiyaların izini sürmekle vazifeli takip müfrezelerinin kıtalarına geri çağrılmasını talep etmişti. Sadarete göre bu istekler, Amerikalı yetkililer tarafından daha önce edilen talepleri aşan isteklerdi. Bundan dolayı da Osmanlı askerî kuvvetleri ne görevlerini bırakabilir ne de bir süre erteleyebilirdi.¹⁵¹

146 *McClure's Magazine*, "Six Months Among Brigands" (September 1902), 469; *İlyustratsiya İllinden*, "Plenyavaneto na Mis El. Ston i g.ja Katerina Stefanova Tsilka" (Septemvri-Oktomvri 1933), 29.

147 Reeve, *The Diplomatic Involvement of the United States in the Macedonia Question from 1900 to 1903: The Kidnapping of Ellen Maria Stone*, 110.

148 *Dvijenieto Otsam Vardara i Borbata s Virhovistit, Po Spomeni na Yane Sandanski, Černopec, Sava Mihaylov, Hr. Kuslev, İv. Anastasov Girçeto, Petr Hr. Yurukov i Nikola Puşkarov*, 22.

149 Aferata "Mis Stoun", *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 240-241.

150 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 4.

151 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 20.

Keza Serez'deki Dokuzuncu Nizamiye Fırkası Komutanı Ferik İbrahim Paşa da Seraskerliğe gönderdiği bir yazıyla tüm askerî faaliyetlerin eskiden olduğu gibi devam etmesi ve bölgedeki emniyet ve güvenliğin korunup komitacıların yakalanması için görevlendirilen müfrezelerin aynı şekilde vazifelerini sürdürmeleri konusunda bilgilendirme yaptıklarını bildirdi.¹⁵² Seraskerlik de buna benzer kararları ilgili yerlere iletmisti. Serasker Mehmed Rıza Paşa, çete mensuplarını yakalamakla görevli takip müfrezelerinin kıtalarına geri dönmelerine gerek olmadığına dair Sadaret telgrafını Dokuzuncu Fırka Komutanlığına ve Üçüncü Ordu Müşiriyeti Vekâletine tebliğ etmişti.¹⁵³

Bir yandan ikili görüşmeler devam ederken öte yandan fidye parasının komitacılara ödenip ödenmediği konusu netleştirilmeye çalışılmaktaydı. Selanik ve civarında fidyenin ödenmediğine dair yaygın bir kanaat vardı. Bulgar Tüccar Vekili Atanas Şopov dahi net bilgilere ulaşamamıştı. Ona göre komitacılarla görüşmeler yapan Peet, House ve Gargioulo, Nevrekop üzerinden Serez'e dönmüşlerdi. Fidyeye parasını taşıyan ABD Temsilciliği ikinci tercümanı da aynı şekilde paralarla İstanbul'a dönmeye hazırlanmaktaydı. Şopov'a göre "Maria Stone'un kaderiyle ilgili şu an için hiçbir şey bilinmemekteydi".¹⁵⁴ Buna rağmen müzakereleri gerçekleştiren kişilerde misyoner kadının özgürlüğüne kavuşacağına dair "küçük birer umut" vardı.¹⁵⁵ Zira Amerikalı yetkililerin komitacılarla görüşmelerini başarılı bir şekilde sürdürdüğü tahmin edilmekteydi. Hatta fidyenin bir bölümünün verildiği, diğer kısmının yakın bir zamanda teslim edileceği düşünülmekteydi.¹⁵⁶

ABD Temsilciliğinin Osmanlı Hariciye Nezaretine verdiği 12 Şubat 1902 tarihli takrir, tüm bu bilinmezliği ortadan kaldırdı ve fidyenin komitacılara ödendiği netleşti. Kadınların sağ salim kurtarılması adına Osmanlı askerinin bölgede yürüttüğü faaliyetlerini sona erdirmesi için ilgililere bazı emirlerin verilmesi beklenmekteydi. Temsilciliğin bu takririne göre aksi durumda Osmanlı kuvvetleri tarafından girilecek bir harekât, kadınların ve çocuğun ölmesine yol açacağı gibi komitacılara ödenen büyük meblağı da "heba" edecekti.¹⁵⁷

Osmanlı Devleti'nin Üçüncü Ordu Komutanı Hayri Paşa, görüştüğü Selanik Bulgar tüccar vekiline fidyenin komitacılara ödendiği bilgisini vermişti. Şopov ise Selanik'teki siyasi çevrenin bu malumata itimat etmediği kanısındaydı.¹⁵⁸ Bunun gizlilikle yürütülen bir sürecin neticeleri olduğu söylenebilirdi. Nitekim Bulgar diplomata göre bazı kesimler ısrarlı bir şekilde fidyenin ödendiğine inanmamaya devam etmekteydi. Ancak kendisi bu bilginin doğru olabileceği ihtimali üzerine durdu ki yaptığı tahkikat neticesinde fidye paralarının Serez'e yakın konumda bulunan bir Rum manastırında sayıldığını tahmin etmekteydi. Ona göre komitacıların şartı paralar sayıldıktan 10 gün sonra Maria Stone'un serbest bırakılması olsa da içinde bulunulan dönem itibarıyla bu şarta uyulmamıştı.¹⁵⁹ Leishman, 17 Şubat 1902

152 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 23.

153 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 22.

154 Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali, 241.

155 Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali, 241.

156 Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali, 242.

157 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 98.

158 Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali, 243; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 123.

159 Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali, 243-244; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 124.

tarihinde görüştüğü Bulgar Kapıkethüdası Gešov'a yaklaşık olarak iki hafta önce komitacılara fidyenin ödendiğini söyledi. Amerikalı diplomata göre Maria Stone'un henüz serbest bırakılmamasının gerekçesi yerel koşullar ve durumlarda aranmalıydı. Ancak o, komitacıların sözünde durup misyoneri serbest bırakacaklarına inanmaktaydı.¹⁶⁰

Amerikan Orta Elçi Leishman, Dâhiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa ile yaptığı görüşmede Osmanlı kuvvetlerinin yürüttüğü çalışmalardan şikâyetçiydi. Ona göre fidyenin verilmesinin ardından Maria Stone ve beraberindeki kişiler Serez'deki bir yere götürülmüşlerse de serbest bırakılmamışlardı. Bunun sebebi Ferik İbrahim Paşa ile jandarmaların mahallerde yaptıkları aramalardı. Leishman, bu faaliyetlerin sürmesi hâlinde komitacıların kadınları öldürebileceği korkusu içerisindeydi. Ona göre bunun yaşanması, Osmanlı yetkilileri tarafından gösterilen çabanın sonuçsuz kalması anlamına gelecekti ki Maria Stone'un öldürülmesi aynı zamanda Babıali'yi bu hadiseden sorumlu kılacaktı. Bundan dolayı Leishman, misyoner kadının kurtarılması ve özgürlüğüne kavuşturulması için askerî operasyonlara geçici olarak ara verilmesini istedi. Dâhiliye nazırına göre Osmanlı sınırları içerisinde olduğu söylenen kadının öldürülmesi birtakım olumsuz seslerin yükselmesine neden olabilirdi. Bundan dolayıdır ki nazır, taleplere olumlu cevap verilmesinden yana kanaat belirtmişti.¹⁶¹

Leishman diğer yandan konuyla ilgili olarak Hariciye Nazırı Ahmed Tevfik Paşa ile görüşerek fidyenin ödendiğini yineleyip Maria Stone'un serbest bırakılmasına dair hazırlıkların yapıldığını söyledi. Ancak ona göre yerel askerî ve mülki idareciler merkezden verilen emirlere uymayıp faaliyetlerini sürdürmekte ve Maria Stone'un hayatını tehlikeye atmaktaydı. Amerikalı diplomat, yaşanabilecek olumsuz durumdan Osmanlı Devleti'nin sorumlu tutulabileceğini hatırlatarak bazı tedbirlere başvurulmasını bekledi. Nazıra göre ise padişah emri gereğince ABD yetkililerine daha evvel verilen taahhütlere riayet edilmekteydi. Paşa, tüm mevkilerde görev yapan Osmanlı askerine operasyonlarını ertelemeleri yönünde verilebilecek bir emrin bölgenin asayişini tehdit edebileceği kanısındaydı. Bundan dolayı talep edilen kararın alınmasını uygun bulmadı.¹⁶²

Amerikalı diplomat, ilgili bölgelerdeki tüm Osmanlı kuvvetlerinin silah bırakmasını talep etmemekteydi. Onun istediği sadece köyleri arayan askerlerin operasyonlarına ara vermesiydi. Ayrıca komitacıların "ürkmelerine" sebep olabilecek asker sevkinden de geçici olarak vazgeçilmesinden yanaydı. Kaldı ki ona göre bu tedbirlere başvurulması bir "zaruriyet" idi. Osmanlı hariciye nazırı ise daha öncesinden verilen teminatlara uygun hareket edildiğini yineleyerek hiçbir mesuliyetin kabul edilmeyeceğini belirtti. Nazır Ahmed Tevfik Paşa'ya göre bölge asayiş açısından Serez Sancağı dâhilindeki askerî faaliyetlere ara verilmesi mümkün değildi. Ancak gelecekte yaşanması muhtemel sorunlara sebep olmamak ve ABD yetkililerinin bir mesele çıkarmasına vesile yaratmamak adına bir kararın alınmasını faydalı gördü. Buna göre yerel askerî idareciler, görevli sıfatıyla bölgede bulunan Baştercüman Gargioulo ile fikir alışverişinde bulunarak ve iş birliği içerisinde hareket ederek bir orta yol tayin edilebilirdi.¹⁶³

160 Aferata "Mis Stoun", *Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 242; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Pleniyavneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 123.

161 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 33.

162 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 26.

163 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 26.

Osmanlı Hariciye Nezareti, bu görüşmenin ardından ABD Temsilciliğine bir takrir verdi. Fidyeye görüşmelerini yapmak ve Maria Stone'u özgürlüğüne kavuşturmak için görevlendirilmiş Amerikalı yetkililer, Osmanlı askerî ve mülki idaresi tarafından engellendikleri yönünde bazı söylemlerde bulunmuşlar ve bu söylemler Osmanlı Devleti nezdinde "üzüntüye" sebep olmuştu. Bu takrire göre genel barış ve huzurun korunması adına çalışan bir hükûmete ait sorumlulukla hareket edilerek Osmanlı topraklarının bir bölgesinde asayişin bozulmasına yol açabilecek askerî harekâtın iptali gibi bir tedbire başvurmak imkânsızdı. Nitekim yerel idarecilere gerekli emirler verilerek harfiyen uygulanmış ve uygulanmaya da devam edecekti. Son olarak konunun üzerinden Osmanlı Devleti'ne yüklenebilecek bir sorumluluğun kabul edilmeyeceği net bir şekilde ifade edildi.¹⁶⁴

Hariciye Nezareti, Makedonya'daki komitacı varlığının yaratmış olduğu tesiri anlatabilmek için yeni bir takrir hazırlayarak 19 Şubat 1902 tarihinde ABD Temsilciliğine verdi. Buna göre Serez'den alınan bir bilgiye istinaden komitacılar tarafından tertip edilen çetelerin sayısı günden güne artmaktaydı. Tüm bu çetelerin misyoner kadını esir ettikleri varsayılsa da onların serbest bırakılacağı mahallin tam anlamıyla bilinmemesi, karar alıcı yerel askerî ve mülki idarecileri zor durumda bırakmaktaydı. Bundan dolayı Amerikalı yetkililerin bazı talepleri Osmanlı askerinin çetelere yönelik operasyonlarını sekteye uğratabilecek türdendi. Fidyenin ödenmesinin ardından kadınlar Bulgaristan Prensiği ya da Serez Sancağı dâhilinde serbest bırakılabilirlerdi. Ancak bu takrire göre misyoneri kaçıran komitacılar birtakım bahaneler öne sürerek kadınları serbest bırakmayı erteleyip yaptıkları "edepsizlikleri" daha da büyütme amacıyla zaman kazanma arzusu içerisindeydiler. Hariciye nazırı aracılığıyla sunulan bu takrirden Amerika Temsilciliğine bir teminat verildi. Buna göre Babıali kendisine aktarılacak doğru ve net bilgiler neticesinde faaliyete geçme niyeti içerisindeydi. Bununla birlikte "hoşnutsuzluk yaratan bu hadisenin" olumlu neticelenmesine değin takibat yapılmayacak tutuklama olmayacaktı.¹⁶⁵ Bu karar, Sultan II. Abdülhamid nezdinde memnuniyet yaratmıştı ve padişah meselenin en kısa süre içerisinde tamamlanmasını arzu etmekteydi.¹⁶⁶

ABD Temsilciliği, Osmanlı takrirlerine cevap niteliğinde bir yazı hazırlayarak 19 Şubat 1902 tarihinde Hariciye Nezaretine verdi. Leishman'a göre yapılan görüşmelerde ortaya çıkan bir yanlış anlaşılma vardı. O, Babıali'nin kararlarından şikâyetçi olmadığı gibi Sadaret aracılığıyla ilgili kişilere verilen emirlere de itiraz etmediği iddiasındaydı. Ona göre aslında şikâyet ettiği husus, İstanbul'dan verilen emirlerle yerel idarecilerin uymaması ve neticesinde bu emirlerin sonuç getirmemiş olmasıydı. Leishman'a göre emirlere uyulmuş olunsaydı Maria Stone ve beraberindeki kişiler kurtarılıp ailelerinin yanlarında olurlardı. Ayrıca kadınların nerede serbest bırakılacağına dair bir malumatın olmadığını, aldığı istihbarata göre Serez civarında salıverilmelerinin muhtemel olduğunu belirtmişti. Üstelik yetkililer arasında yapılan anlaşmaya uyulmamasından dolayı fidye parası zamanında ödenememişti. Takrirden önce Osmanlı hariciye nazırı ile Amerikan orta elçi arasındaki taahhütlere bu şekilde uyulmaması ve bu emirleri yerine getirmekle görevli kişilerin cezasız kalması ABD nezdinde "üzüntü" yaratmıştı. Tüm bu yaşananlardan Osmanlı Devleti sorumlu tutulmaktaydı.¹⁶⁷

164 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 31.

165 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 32.

166 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 35.

167 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 39.

İkili görüşmelerin neticesinde belli bir aşamaya gelinmişti. Kadınların kurtarılmaya yakın olduğu belliydi. Serez'deki Dokuzuncu Nizamiye Fırkası Komutanı Ferik İbrahim Paşa, merkeze çektiği telgrafla Maria Stone ve beraberindeki kişilerin 23 Şubat'ın ilk saatlerinde Ustrumca'da serbest bırakıldığı haberini verdi.¹⁶⁸ Ardından İstanbul'daki ABD Temsilciliği, Hariciye Nezaretine kadınların ailelerine kavuştuğunu bildirdi. Bu olaya karışan kim olursa olsun ve nerede bulunursa bulunsun Osmanlı kuvvetlerince yakalanmaları adına çalışılacağı ümit edilmekteydi. Leishman'a göre bu komitacıların adli makamlara teslim edilmeleri için katı önlemler alınmalıydı.¹⁶⁹ Nitekim kadınları kaçıran komitacıların yakalanması amacıyla bölgeye takip müfrezesi gönderilmişti.¹⁷⁰ Hariciye Nazırı Ahmed Tefik Paşa'ya göre komitacıların yakalanması amacıyla tedbir alınmaya devam edilmekteydi. Osmanlı kuvvetleri, Babıali nezdinde istenen neticenin hasıl olabilmesi için teyakkuz hâlinde bulunmaları konusunda uyarılmışlardı.¹⁷¹ Baştercüman Gargioulou, Selanik valisiyle yaptığı görüşmede üstü kapalı ifadeler kullanarak komitacıların Bulgaristan Prensiği'nden hareketle sınırı geçip paraları almaya geldiklerini anlatmıştı. Ancak fidyenin Prenslikte mi yoksa Osmanlı Devleti tarafında mı verildiğini söylememişti. Komitacılarla yapmış oldukları bir anlaşmadan kaynaklı olarak bunu söyleyemeyeceğini ifade etmekteydi.¹⁷²

Atanas Şopov da Bulgaristan Prensiği Dışişleri Müdürlüğüne yolladığı 23 Şubat 1902 tarihli telgrafla misyonerin "özgürlüğüne kavuştuğunu" müjdeledi.¹⁷³ Serbest bırakılan kadınlar Selanik'e doğru yola çıkmışlardı. Gargioulou, kadınların Ustrumca'dan Selanik'e varmalarının ardından ilk vapurla İstanbul'a gideceklerini açıkladı. Selanik valisi, misyonerleri ne şekilde etkileyebileceğini de göz önünde bulundurarak kaçırılma olayına karıştığından şüphelenilen Katerina Tsilka'nın bir müddet şehirde kalıp sorguya çekilmesini faydalı gördü.¹⁷⁴ Aynı zamanda vali, daha evvel verilen bir tavsiyeyle Katerina Tsilka'nın kocasının gözden kaçırılmaması konusunda uyarılmıştı.¹⁷⁵ Atanas Şopov, bu konuyla alakalı olarak valiyle görüştü. Mehmed Tefik Paşa, Tsilka ailesine yönelik ciddi şüphelerin olduğunu belirtmişti. Fakat Şopov'a göre adli makamlarda bu şüpheleri doğrulayabilecek kanıtlar mevcut değildi. Ancak buna rağmen sorguları sürmekteydi.¹⁷⁶ Başkonsolos Charles M. Dickinson ise bay ve bayan Tsilka'nın idam edilmemesi için Selanik'e giderek yetkilileri ikna etmeye çalışmıştı.¹⁷⁷

Gargioulou, Selanik valisiyle gerçekleştirdiği yeni bir görüşmesinde kadınların İstanbul'a çağrılmasından vazgeçildiğini bildirdi.¹⁷⁸ Kadınlar, Ustrumca'daki ilk sorgularında olayı genel hatlarıyla anlatmışlardı.¹⁷⁹ Bu sorguda üstü kapalı ifadeler kullanan Stone, işin aslını ve gerçekleri Amerikan Orta Elçi Leishman ve Baştercüman Gargioulou'dan başkasına an-

168 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 49.

169 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 81.

170 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 49.

171 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 79.

172 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 60

173 *Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 244; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 124.

174 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 53.

175 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 45.

176 *Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 251.

177 *Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 251-252; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 129.

178 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 62.

179 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 89.

latmayacağını söylemişti. Selanik Valisi Mehmed Tevfik Paşa'nın verdiği bilgilere istinaden İstanbul'a gitmekten vazgeçen Maria Stone doğruca ABD'ye gidecekti.¹⁸⁰

Bulgaristan Komiseri Ali Ferruh Bey'e göre ABD'ye gidecek olan Maria Stone'un yaklaşık altı ay süren esaret dönemini anlatmak amacıyla yayımlar yapacağından ve konferanslar tertip edeceğinden "zerre şüphe yoktu". Komiser, misyoner kadının bir süre ABD'ye gitmemesi gerektiğini savunmaktaydı. Ayrıca ABD hâkimlerinin komitacıların tutuklanması ve verilen fidye parasının onlardan geri alınması amacıyla Sofya nezdinde girişimlerde bulunmayacakları muhtemeldi. Zira girişimlerde bulunulursa "malum olan fesat" tam manasıyla gün yüzüne çıkabilirdi.¹⁸¹ Bulgar Tüccar Vekili Atanas Şopov, Bulgaristan Prensiği Dışişleri Müdürü Stoyan Danev'e verdiği bir bilgiyle Maria Stone'un anılarını anlatmak amacıyla birçok konferans düzenleyeceğini bildirip bunları yayımlamak üzere bir dergi (*McClure's Magazine*) ile sözleşme imzalandığını duyurdu.¹⁸² Komiser Ali Ferruh Bey de bu bilgiye ulaşmıştı.¹⁸³ Nitekim Mayıs 1902'de çıkarılmaya başlayan seri, Ekim 1902'de son bulmuştu.¹⁸⁴ Bununla birlikte olaya karıştığından şüphelenilen bazı kişiler tutuklandıktan sonra serbest bırakılmışlardı.¹⁸⁵

SONUÇ

Makedonya Sorununun içinde barındırdığı birçok dinamiği vardır. İlgili sorun hakkında yapılacak bir değerlendirme, bu dinamikler göz önünde bulundurularak olmalıdır. Sosyoekonomik koşullar, Osmanlı Devleti'nin durumu ve olaylara yönelik tutum ve yaklaşımı, Büyük Güçlerin çıkar ve menfaatleri, Balkan hükümetlerinin gelişimleri ve benimsedikleri politikalar, milliyetçilik, din ve eğitim, diplomasi, silahlı mücadele yolunu tercih eden örgüt ve komitelerin varlığı bu dinamikler arasında sayılabilir. 1871 yılında basında tanımı yapılan Makedonya Sorununun 19. yüzyılın son çeyreğinde net bir hâl alıp büyümesi ve derinleşmesi, dönemin siyasetine yön verebilecek bir araca dönüşmesine yol açmıştır. Her bir dinamik, ayrı bir çalışma konusu olabilir. Bununla birlikte yukarıda sözü edilen dinamiklerin neden-sonuç ilişkisi bağlamında birbiriyle bağlantılı oldukları dile getirilmelidir.

Makedonya'nın özerkliğini siyasi hedef olarak belirleyen İç Makedonya Edirne-Trakya İhtilal Örgütü'nün (VMORO) faaliyetlerine de bu perspektiften bakılmalıdır. Eylemleriyle dikkat çekerek *Vilâyat-ı Selâse*'de reformlar gerçekleştirilmesini sağlamak, Avrupalı Büyük

180 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 71.

181 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 76.

182 *Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 250-252; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 128-129.

183 BOA, A.MTZ.04, 17, 3, 83.

184 *McClure's Magazine*, "Six Months Among Brigands" (May 1902), 3-16; *McClure's Magazine*, "Six Months Among Brigands" (June 1902), 99-109; *McClure's Magazine*, "Six Months Among Brigands" (July 1902), 222-231; *McClure's Magazine*, "Six Months Among Brigands" (August 1902), 291-300; *McClure's Magazine*, "Six Months Among Brigands" (September 1902), 464-471; *McClure's Magazine*, "Six Months Among Brigands" (October 1902), 562-570.

185 *Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali*, 252-253; Dobriyanov i Pandev, "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun", 129-130.

Güçlerin fiili müdahalesine yol açmak ve Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı yaratmak başlıca gayelerdir. Bu bakımdan Maria Stone'un 3 Eylül 1901 tarihinde alıkonulup dağa kaldırılması hadisesi birçok dinamiğin birbiriyle ilişkili olduğu önemli bir örnektir.

Maria Stone'un kaçırılması, kendi içinde ciddi çelişkileri olan ve oldukça komplike ve girift bir olaydır. Yetkililer arasında yapılan yazışmaların bazen birbirini tutmaması ve tutarsız ifadelerin yer alması bu karmaşıklığı daha da derinleştirmektedir. Bulgar makamları tarafından söylem ve eylemle ilgili olayın Osmanlı sınırları içerisinde yaşandığı ve çetenin aynı sınırlar dâhilinde bulunduğu konusunda ısrar edilerek yüklenilebilecek muhtemel sorumluluk reddedilmeye çalışılmıştır. Çünkü olayın mesuliyetinin bizzat Osmanlı Devleti'ne ait olması Bulgar hükûmetine Makedonya'da bir asayişsizliğin var olduğu konusunda propaganda yapmaya imkân verecektir. Aynı zamanda hükûmet nezdinde Berlin Antlaşması'nın 23. maddesi çerçevesinde reformların hayata geçirilmesi amacıyla yeniden bir kamuoyu yaratılması sağlanabilecektir.

Öte yandan VMORO bu olayı siyasileştirerek dikkatlerin örgüte çevrilmesini sağlamıştır. ABD'yi işin içine dâhil ederek Makedonya Sorununu daha geniş bir tabana yayma hedefinin gözetildiği aşikârdır. Bunda başarılı olduğu da söylenebilir. ABD'li yetkililerin olaya doğrudan müdahil olmaları, ABD'de ilgili konu hakkında haberlerin yapılması, Amerikalı diplomatların girişimleriyle İstanbul ve Sofya merkezli bir diplomasinin sürdürülmesi arzulan hedefe ulaşıldığının göstergeleridir. Bunların dışında Maria Stone'un özgürlüğüne kavuşmasının ardından Amerika'ya gidip orada anılarını kaleme alması Makedonya Sorununa uluslararası bir tanınırlık kazandırması noktasında VMORO'nun hanesine yazılmış bir artı olarak değerlendirilebilir.

Meseleye Osmanlı Devleti açısından bakıldığında ise kaçırılan kadınların sağ salim kurtarılabilmesi için Babalı'nın mümkün olduğunca esnek davrandığı görülebilecektir. Özellikle Makedonya'daki ciddi komitacı tehdidine rağmen alınan bazı katı tedbirlerin yumuşatıldığı olmuştur. ABD'li yetkililerle iş birliği içerisinde hareket edilerek istenen neticenin hasıl olmasına çalışılmıştır. Başta Selanik Valisi Mehmed Tevfik Paşa olmak üzere mülki ve askerî idareciler gerekli tahkikatı yapmış, bilgileri toplamış, merkezi bilgilendirmiş ve Osmanlı Devleti'nin kaçırılma hadisesinden sorumlu tutulmaması için uğraşmışlardır.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Bulgaristan Merkez Devlet Arşivi (Tsentralen Dırjaven Arhiv - TsDA)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadâret Bulgaristan (A.MTZ.04)

2. Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

Aferata "Mis Stoun", Spomeni, Dokumenti i Materiali. sıs. Konstantin Pandev - Maya Vaptsarova. Sofya: İzdatelstvo na Oteçestveniya Front, 1983.

Dobriyanov, Todor i Pandev, Konstantin. "Dokumenti za Plenyavaneto na Amerikanskata Misionerka Mis Stoun". İzvestiya na Dırjavnite Arhivi 33 (1977), 99-133.

Vitrešnata Makedono-Odrinska Revolyutsionna Organizatsiya (1893-1919 g.) – Dokumenti na Tsentralnite Rikvodni Organi. sıs. Ts. Bilyarski, İ. Burilkova. 1. Sofya: Dırjaven Agentsiya "Arhivi", 2007.

3. Süreli Yayınlar

İlyustratsiya İlinden. "Plenyavaneto na Mis El. Ston i g.ja Katerina Stefanova Tsilka" (Septemvri-Oktomvri 1933), 25, 28, 29.

Makedoniya. "Makedonskiy Vıpros" (18 Yanuari 1871), 2-3.

McClure's Magazine. "Six Months Among Brigands" (May 1902), 3-16.

McClure's Magazine. "Six Months Among Brigands" (June 1902), 99-109.

McClure's Magazine. "Six Months Among Brigands" (July 1902), 222-231.

McClure's Magazine. "Six Months Among Brigands" (August 1902), 291-300.

McClure's Magazine. "Six Months Among Brigands" (September 1902), 464-471.

McClure's Magazine. "Six Months Among Brigands" (October 1902), 562-570.

Mir. "Po Plenyavaneto na Mis Ston" (11 Oktomvri 1901), 1.

2. Kitap, Makale ve Tezler

Adanır, Fikret. *Makedonya Sorunu.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Aydın, Mahir. "Bulgaristan Komiserliği". *Belgeler* 17/21 (Ocak 1996), 71-120.

Aydın, Mahir. "Makedonya Meselesi ve Amerikalı Rahibenin Kaçırılması". *Osmanlı Araştırmaları* 18 (1998), 239-258.

Beydilli, Kemal. "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'ele'si'ne Dair". *Osmanlı Araştırmaları* 9 (1989), 77-99.

- Boškovna, Nada. "The Kidnapping of Miss Stone: The Balkans in 1903 in Western Perspective". in: *Albania and the Balkans. Essays in honour of Sir Reginald Hibbert*. ed. by James Pettifer. 25-50. Cornwall: Elbow Publishing, 2013.
- Carpenter, Teresa. *The Miss Stone Affair: America's First Modern Hostage Crisis*. New York: Simon & Schuster, 2003.
- Dvijenieto Otsam Vardara i Borbata s Virhovistit, Po Spomeni na Yane Sandanski, Černopec, Sava Mihaylov, Hr. Kuslev, Iv. Anastasov Giçeto, Petir Hr. Yurukov i Nikola Puşkarov*. sıb. L. Miletiç, Materiyali za İstoriyata na Makedonskoto Osvoboditelno Dvijenie. 8. Sofya: İzdava Makedonskiyat Nauçen İstitut, Peçatnitsa P. Gluşkov, 1927.
- Feldman, Lori. "Deynostta na Amerikanskite Predstaviteli za Osvobodjavane na Misionerkata Elen Stoun". *İstoriçeski Pregled* 3 (1978), 65-79.
- Fraser, John Foster. *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Balkanlar'da Kaos*. çev. Hamdi Akyol & Recep Yılmaz. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.
- Hacısalihoglu, Mehmet. *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
- İrtem, Süleyman Kâni. *Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi. Balkanlar'ın Kördüğümü*. haz. Osman Selim Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları, 1999.
- İsoy, Mümin. "Makedonya Hareketi'nde Savaşa Giden Liderlik Mücadelesi: VMORO ile VMOK Arasındaki İlişkilerin Bir Boyutu (1896-1903)". *Balkan Tarihi Araştırmaları*. ed. Dr. Öğr. Üyesi Bülent Akyay. 1 / 221-254. Edirne: Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2021.
- Karabacak, Şeyma Nur. *Dinler Tarihi Bağlamında Ellen Stone Olayı*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Kurt, Elif Tuğçe. *II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı Devleti ve ABD Arasındaki Diplomatik İlişkiler*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Nikolov, Boris Y. *Vitreşna Makedono-Odrinska Revolyutsionna Organizatsiya, Voyvodi i Rıkovoditeli (1893-1934), Biografiçno-Bibliografski Spravoçnik*. Vtoro İzdanie. Sofya: İzdatelska Kışta "Tip-Top Pres", 2022.
- Osmanlı Avrupası'nda Bölücülük Cereyanı-Makedonya Komitacılarının Anıları*. der., çev. ve not. Mümin İsoy - Ergün Hasanoğlu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Reeve, Annetta Atken. *The Diplomatic Involvement of the United States in the Macedonia Question from 1900 to 1903: The Kidnapping of Ellen Maria Stone*. Texas: Texas Tech University, Master's Thesis, 1972.
- Saatçi, Meltem Begüm. "XIX. Yüzyıl Sonunda Makedonya Sorunu ve Makedonya'da Kurulan Örgütler". *Yeni Türkiye, Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı-3* 68 (Mart-Haziran 2015), 2929-2940.
- Silyanov, Hristo. *Osvoboditelnite Borbi na Makedoniya*. Tom 1. Sofya: İzdatelstvo Nauka i İzkustvo, 1983.
- Taşev, Taşo V. *Ministrite na Bulgariya 1879-1999*. Sofya: Akademiçno İzdatelstvo Prof. Marin Drinov, 1999.
- Tokay, Gül. *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*. İstanbul: AFA Yayınları, 1995.

EKLER

Resim 1: Ellen Maria Stone'un Kaçırılmasını Planlayanlar: Sava Mihaylov, Yane Sandanski, Kristyo Asenov, Hristo Çernopee (Soldan Sağa)

Kaynak: TsDA, 1957K, op. 1, a.e. 34, l. 1.

Resim 2: Ellen Maria Stone

Kaynak:
McClure's Magazine
(May 1902), 5.

Resim 3: Katerina Tsilka

Kaynak:
McClure's Magazine
(May 1902), 4.

İki Bin Yıllık Geleniğin Sonu: 19. Yüzyıl Karadeniz'de Yunus Avcılığı ve Balık Yağı Endüstrisi

THE END OF A TWO-THOUSAND-
YEARS-OLD TRADITION:
PORPOIS HUNTING AND FISH OIL
INDUSTRY IN THE BLACK SEA
DURING THE 19TH CENTURY

SÜLEYMAN UYGUN*

ÖZ ABSTRACT

Bu makalede insan ve yunusların etkileşimini tarih disiplini içerisinde araştırılmakta ve alanın sınırları denizcilik, biyoloji ve sosyolojiyle etkileşimlerle genişletilmektedir. Bölgedeki yunus avcılığının ve balık yağı endüstrisinin sosyo-ekonomik etkileri ele alınmakta, Sanayi Devrimi'nden sonra çevresel sonuçlarını ve gelişmelerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Geleneksel olarak başta aydınlatma olmak üzere deri, demircilik ve gemi inşa sektöründe istifade edilen balık yağının kullanım alanı Endüstri Devrimi'nden itibaren genişlemiştir ve ekosistemin bozulmasına neden olmuştur. Avcılık, yüksek tonajlı buhar gemileri ve modern teknikler sayesinde artmış ve böylece doğayı zarara uğratmış ve bu memeli türünün üzerinde yok olma tehlikesi yaratmış ve türleri zarara uğratmıştır. Yunus avcılığı bir zanaat olarak Doğu Karadeniz ve Kafkasya şehirleri için hayati önem taşıran, Karadeniz'in batı bölgesi gelişmelere uyum sağlayamamış veya balık yağı endüstrisinden faydalanamamıştır. Bu makalede dönem kaynakları, görsel materyaller, yerel anlatılar ve olay incelemeleri temel kaynakları arasında yer almaktadır ve balık yağının kullanım alanlarının nasıl genişlediği ve bu endüstrinin yunus popülasyonu üzerindeki etkileri değerlendirilmektedir.

Amabtar Kelimeler: Yunus, Yunus Avcılığı, Balık Yağı Endüstrisi, Uluslararası Ticaret.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 6 Şubat 2024 | Date Received: 6 February 2024
Kabul Tarihi: 24 Mart 2024 | Date Accepted: 24 March 2024

ATIF | CITATION

Uygun, Süleyman. "İki Bin Yıllık Geleniğin Sonu: 19. Yüzyıl Karadeniz'de Yunus Avcılığı ve Balık Yağı Endüstrisi". *Kadim* 8 (Ekim 2024), 115-142. doi.org/10.54462/kadim.1432556

* Doç. Dr. Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, suygun27@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6682-6698.

GİRİŞ

Üç tarafı denizlerle çevrili olan Küçük Asya kıyılarında balıkçılık tarihi süreç boyunca ekonominin en önemli meşguliyetleri arasında yer alagelmıştır. Karadeniz ise kendine has canlı ekosistemiyle ve denizcileriyle, diğer denizlere nazaran balıkçılığın daha da aktif yaşandığı mümbit deniz havzası pozisyonunu asırlar boyunca sürdürmüştür. Güney Karadeniz kıyılarında iklim ve coğrafyanın sunduğu fiziki şartlar dolayısıyla oldukça dar ve yerleşime pek de uygun olmayan koylar üzerinde kümelenen toplumlar, hayatlarını idame ettirebilmek açısından sınırlı imkânlarla sahiptir. Burada yaşayan insanların sarp yamaçlarda hayvancılık, ormancılık ve madencilik, denizlerde ise balıkçılıktan başka seçenekleri söz konusu değildi. Ekseriyetle, kuzeyden ve kuzeybatıdan gelen soğuk hava dalgalarının, kısa aralıklarla denize doğru kollarını uzatan ve bariyer gibi yükselen dağlara çarpmaları denizde ve karada ciddi anlamda düzensizlikler ve mevsimsel anomaliler sergilemekte, bu ise hızlı ve sık değişen öngörülemez hava diyalektiğinin ortaya çıkışına neden olmaktaydı.¹ Denizciler için bu durum hayli ürkütücü ve korkunç kazalara yol açabildiğinden, bu sulara yelken açan denizcilerin mahir denizciler olmaktan başka seçenekleri yoktu. Ani değişen hava olayları kıyı şeridi boyunca denize doğru uzanan derin vadi yarıkları üzerinde taşkınlara neden olduğundan, çaylar ve akarsuların denize döküldüğü havzalar balıklar ve balıkların üremesi için mükemmel sahalara dönüşmekteydi. Bu durum, denizci olsun olmasın, Karadeniz kıyı şeridinde yerleşen kavimleri, bu mümbit sahadan istifadeye teşvik etmekte hatta zorlamaktaydı. Baharın gelmesiyle beraber muhtelif balık türleri açık denizlerden yiyecek açısından zengin olan bu koylara, mağaralara, kumlu yarıklar ve gölgesi burunlara göç eder, havalar soğuyuncaya kadar Karadeniz'i terk etmezlerdi. Hamsi, istavrit, ringa (aşlında tirsî²) gibi küçük balık sürülerini; kılıç balıkları, ton balıkları, palamutlar ve yunuslar gibi devasa balık türleri takip eder, irili ufaklı balık türleriyle ortaya çıkan mükemmel işleyen bu ekosistem, denizcilere adeta balık cümbüşü sunardı.³ Kara tarafındaki verimsizlik böylelikle denizdeki verimli avlanma sahalarıyla tolere edilirdi.

Karadeniz'de balıkçılık ve bu balıklardan elde edilen ürünler Antik çağlardan bu yana yoğun bir şekilde yapılagelmekte, bölgeye yerleşen muhtelif toplumlara zenginleşerek tevarüs etmekteydi. Ksenophon, *Onbinlerin Dönüşü* adlı eserinde Miletosluların yurtlarına dönüşü esnasında burada yaşayan kavimlerden biri olan Mossynoikialılara ait (Terme'nin Doğu'sunda kalan Karadeniz kıyıları), ambarlarda küplere bastırılmış yunus eti ile amforalar içinde balık yağı bulunduğunu bu yağın Miletosluların zeytinyağına benzer amaçla, yani aydınlatmada kullanıldığını ifade etmektedir.⁴ Strabon, Khalyblerin karşında yer alan Pharnakia kıyılarında ikamet eden denizcilerin, ton balığı, palamut ve yunus avladıklarını,

- 1 Süleyman Uygun, *Fransız Seyyah ve Konsolosların Gözünden Ordu-Fatsa-Ünye* (Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2023), 5-6.
- 2 Batılıların Hareng ya da ringa adını verdikleri bu balık sürülerinin Karadeniz'de olmadığını, bunun aşlında Tirsî balıklarına benzedikleri için bunu yanlışlıkla Hareng olarak adlandırdıklarını ifade etmektedir. Karakin Deveciyan, *Türkiyede Balık ve Balıkçılık*, çev. Erol Üyepazarcı (İstanbul: Aras Yayınları, 2013), 19.
- 3 Max de Nansouty, "La guerre maritime aux aux Marsouin l'industrialisation du marsouin a Trebizonde", *Le Temps* 36/12636 (4 Ocak 1896).
- 4 "Bu yerleri yağmalayan ve altüst eden Yunanlar, farklı evlerde hazineler ve küme küme yığılmış ekmekler keşfettiler. Mossynoikosların söylediğine göre bunlar, 'geçmiş dönem hasatları' idi fakat yeni hasat ise sapından ayrı olarak başaklarıyla birlikte stok edilmişti. Bu hasadın çoğu kılıksız buğdaydı. Yunus et dilimleri de başka bir keşişti, dar ağızlı kavanozlarda hepsi özenle salamura yapılmıştı ve tuzlanmıştı. Ayrıca bazı kaplarda Mossynoikosların aynı Yunanların zeytinyağını kullandıkları gibi kullandıkları yunus yağı vardı." Ksenophon, *Anabasis, Onbinlerin Dönüşü*, çev. Sinem Deniz, (İstanbul: Parola Yayınları, 2014), 208; Arianus, *Arianus'un Karadeniz Seyahati*, çev. Murat Aslan (İstanbul: Odin yayıncılık, 2005), 127.

bunların yunusların yağlarını çok amaçlı şekilde kullanan insanlar olduğunu belirtir.⁵ Bir başka eserde ise MÖ. IV. yüzyıldaki Heraklia Devleti sikkelerinde bir yüzünde elinde bir yunus balığı tutmuş olduğu halde deniz tanrısı Poseidon'un resmi bulunmaktaydı.⁶ Diğer balıklara kıyasla besin olmanın yanı sıra muhtelif şekillerde ve farklı alanlarda istifade edilmesi yunus avcılığını hayli cazip kılmaktaydı. Trakyalı ve Bizanslı balıkçılar, hafif tekneler ile kıyıda açılır, teknelerine yaklaşan yunuslara üç çatallı zıpkınlarını saplar, hayvanın vücudunda derin delikler ve öldürücü yaralar açarlardı. Yunus'un Karadenizli denizciler ve toplumlar üzerindeki etkisinin oldukça fazla ve önemli olması, döneme ait sikkeler üzerinde de kendini göstermişti. M.Ö. 3. ve 2. yüzyıl sikkeleri üzerinde yunus ile birlikte Hermias betimi yer almaktaydı. M.S. 2. yüzyılda Antoninus Pius dönemine ait Nikaia kenti sikkesinde Poseidon ve yunus betimi yer alırken, Commodus'un Caesarlı dönemine ait bir diğer sikkede de yunus, Eros ile birlikte resmedilmmişti.⁷ Chalybler, Mossynoikialı, Miletoslular ve Bizanslılar gibi Antik Dönem'de yaşayan toplulukların yunus avcılığı ve bundan elde ettikleri yağın muhtelif kullanım alanlarına dair tecrübeleri bölgedeki topluluklara ve Türk denizcilerine bıraktıkları en önemli miraslardan biri oldu.

Tarih öncesi çağlardan beri bölge halkı için önemli bir zanaat haline gelen balıkçılık ve yunus avcılığı ve usulleri üzerine Osmanlı öncesi, özellikle Antik Dönem'e ait çok sayıda kaynak eser mevcutken, Osmanlı dönemine ait kaynak eserler yok denecek kadar azdır. 1852 yılında Et ve Balık Kurumu'nun kurulması ve düzenli olarak mecmualar yayınlaması sayesinde Cumhuriyet dönemine ait yunus avcılığı ve balık yağı endüstrisine dair çok sayıda araştırma yapılmış ve makale kaleme alınmıştır.⁸ Yazdığı yegâne eseriyle alandaki boşluğu dolduran Deveciyan da Osmanlı dönemine ait araştırma eksikliği ve kaynak yetersizliğini şöyle eleştirmektedir:

"Memleketin tabii servetlerinden bulunan balıklar ile sair su hayvanları hakkında ecebi memleketlerde tetkik ve mükemmel icra ve mezkûr hayvanların cinsleri ve şekilleriyle hayat ve avlanma suretleri ve ticareti hakkında muhtelif lisanlarda çeşitli eserler yazılıp yayınladığı hâlde bunlara dair şimdiye kadar hiçbir inceleme yapılmaması ve buna dair bir eser vücuda getirilmemesi bizde balıkçılık fen ve ticaretinin zamanın terakkisinden nasibini almamasına neden olmuştur."⁹ demektedir.

Deveciyan dışında Evliya Çelebi'nin sayyad taifesi ve av sırasında kullandıkları araç ve gereçlere dair önemli bilgiler vermesi bu sahadaki eksikliği kısmen gidermektedir.¹⁰ İki eserde de balıklar ve Sayyad taifesinden söz edilse de Karadenizli denizcilerin önemli bir geçim kaynağı olan yunus avcılığı hakkında çok sınırlı miktarda bilgi verilmesi, Evliya Çelebi'nin ise bu konuya birkaç cümleyle değinmesi önemli bir eksikliklerdir. Bunların haricinde Ahmet Mithat'ın *Sayyadane bir Cevalan* ve Halit Eyüb'ün *Kayıkla bir Cevalan* adlı eserleri¹¹ benzer

-
- 5 Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: 12-13-14)*, çev. Adnan Pekman (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000), 29-30.
 - 6 Minas Bişişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, trc. Hırand D. Andressyan (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969), 9.
 - 7 Pınar Bursa, *Antikçağ'da Anadolu'da Balık ve Balıkçılık* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2007), 102.
 - 8 *T.C. Resmî Gazete*, 8221, 1 Ekim 1952, 1.
 - 9 Deveciyan, *Türkiye'de Balık ve Balıkçılık*, 15.
 - 10 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zallı, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 9/71, 73, 402; Çelebi, *Seyahatname*, 1/283; Çelebi, *Seyahatname*, 3/252.
 - 11 Ahmet Mithat Efendi, *Sayyadane bir Cevalan*, ed. Davut Yılmaz (İstanbul: Kapra Yayıncılık, 2002); Yenişehirli Halit Eyüp,

kaynaklar arasında sayılabilir. Buna mukabil Karadeniz'de yunus avcılığı üzerine çok sayıda yabancı kaynak eser ve arşiv malzemeleri ve materyal mevcuttur. Bu bağlamda yerli ve bilhassa yabancı kaynaklardan istifade edilerek oluşturulan, tarihin yanı sıra biyoloji, sosyoloji, denizcilik ve iktisat gibi farklı disiplinlere temas edilerek yapılan bu çalışma 19. yüzyılda Doğu Karadeniz havzasında yapılan yunus avcılığı ve balık yağı endüstrisi üzerine yoğunlaşmakta, bu geleneksel zanaatın yok olacağı sürecin hülasasıyla son bulmaktadır.

1. Osmanlılar Dönemi'nde Yunus Avcılığı ve Balık Yağı Üretimi

Karadeniz'de yoğun olarak yapılan yunus avcılığına okyanuslardan denizlere ve nehirlere kadar dünyanın birçok noktasında da tesadüf edilmektedir. Ancak bunların hiçbirinde yunus avcılığı Karadeniz'deki kadar ileri seviyede, sistemli, geleneksel ve asırlara yayılan bir durumda değildir. Dünyanın farklı noktalarında avlanılan yunuslar hakkında hülasa bilgi vermek konunun anlaşılmasına ve mukayesesine katkı sunacaktır. Güney Afrika, Danimarka, St. Lawrence ve Kanada, Uzak Doğu Asya'nın Pasifik, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında eski çağlardan beri yunus avcılığı yapıldığından bunun üzerine çok sayıda eser vücuda getirilmiştir.¹² Yunuslar ve benzeri olan balinalar, etinden ziyade yağları için avlanılmaktadırlar. Bir Alman gazetesinde yunusların Güney Caroline taraflarında bulunan Fear Nehri ile Virginie arasında gidip geldikleri ve buralarda avlandıkları anlatılmaktaydı. Sürekli hareket hâlindeki bu memelilerin şeritler hâlinde suya bırakılan ağır ağlarla yakalandığı, sonrasında öldürülüp derisinin yüzüldüğü ve yağının çıkarıldığı belirtilmekteydi.¹³ Avrupa'da en çok Manş Denizi kıyıları, Normandiya taraflarında yunus avcılığı yapılmaktaydı. Normandiya'nın çoğu yerinde Osmanlı'daki dalyanlar gibi "vasces" adı verilen yunus tuzakları kurulmaktaydı. Yine Brestle'den Treport ve Couesnon ağızları boyunca benzer şekilde tuzaklar kurulurdu. Fransa'da 10-11. yüzyıllarda balık avlanmasına dair çıkarılan yasaların birçok başlığı "Marsouin" adı verilen Yunus türünün yakalanması üzerineydi. La Seineli balıkçılar bu deniz memelilerinin avlanmasını ve ticaretini Londra'ya kadar taşımışlardı. Bu sayede Marsouin eti ve pastırması ticareti kayda değer bir şekilde artış göstermişti. Marsouin eti çoğu pazarda taze, tuzlu ve kurutulmuş olarak tezgâhları süslemekteydi. Yağı ise bu dönemde kiliselerin aydınlatılmasına hizmet etmekteydi. II. Henri (1189-1154),¹⁴ Marsouin etine Paris'te tesadüf etmiş, bu etin kullanımının geç bir dönemde İngiltere'de yaygınlaşmasına vesile olmuştu. İngiliz Kraliçesi I. Elizabeth'in (1558-1603)¹⁵ mutfak lezzetleri arasında bu etin ayrı bir yeri vardı. Saray aşçıları çok sert olan bu eti lezzetli hâle getirebilmek için sarf ettikleri çabadan dolayı yakınmaktaydılar.¹⁶

Dünya üzerinde birçok bölgede yapılan yunus avcılığı Karadeniz'deki kadar sistemli,

Kayıkla Bir Cevelan, haz. Ahmet Koçak (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016). Bunların haricinde Şenay Özdemir Gümüşün, *Osmanlı Sularında Balık Avcılığı* (İstanbul: Kitapyaynevi, 2019) adlı eseri de bu alanda yazılmış önemli bir tetkik eserdir.

12 Alfred H. Allen, *Commercial Organic Analysis* (Philadelphia: P. Blakiston & Co.1887), 2/167.

13 E. G. "Marsouin" *Bulletin mensuel de la Chambre de commerce française de Constantinople*, 31 Mayıs 1911, 25/290 (İstanbul: 1911), 629-630.

14 Michael David Knowles, "Henry II, King of England", *Henry II | Biography, Accomplishments, & Facts | Britannica*; (Erişim Tarihi: 16. 02. 2024).

15 Steohen J. Greenblatt-John S. Morrill, "Elizabeth I, Queen of England", *Elizabeth I | Biography, Facts, Mother, & Death | Britannica*; (erişim tarihi: 16. 02. 2024).

16 Casimir Raveret Wattel, *Atlas de Posche des poissons de mer de la France et de la Belgique* (Paris: Librairie de Sciences Naturelles, 1909), 205-206.

profesyonel bir zanaat haline gelmemiştir. Karadeniz'deki profesyonel avcılık Batılar tarafından geç dönemde fark edilmiş, Batı dünyasının övgüsüne mazhar olmuş hatta örnek dahi gösterilmiştir. Tarihi süreç boyunca Doğu Karadeniz ve Kafkasya havzasında yapılagelen bu avcılık çok kültürlü ve unsurlu geleneksel bir zanaat ve meslek hâlinde birbiri ardına gelen topluluklara ve devletlere önemli bir miras olarak tevarüs etmiştir. Selefi devletlerde olduğu gibi Osmanlı'da da bu zanaat gelişerek devam etmiş hatta denizcilikle uğraşan Laz taifesinin en önemli geçim kaynakları arasında yerini almıştır. Bu sayede Laz taifesinin Osmanlı bahriyesinde aranan mahir denizciler haline geldiği ihtimal dâhilindedir.

Osmanlı klasik dönemi kaynaklarında yunus avcılığına dair sınırlı bilgiler verilmektedir. Bir eserde İstanbul'un fethi sırasında gemilerin Haliç'e indirilmesi için kazanlar dolusu yunus yağını kayması için kalaslara ve kızaklara döktükleri ifade edilmektedir.¹⁷ 17. yüzyılda yunus avcılığına temas eden yegâne seyyahlardan biri Evliya Çelebi'ydi. Çelebi, yunusların 200-300'den oluşan sürüler hâlinde İstanbul Boğazı'nda görüldüğünü, avlanırken diğer balıkları kıyıya sürdükleri için balıkçılar tarafından bunlara "mübarek balık" dendiğini belirtmektedir.¹⁸ Çelebi, yunusun mübarek yönüne ve göçüne dair her sene nice bin yunusun çevre denizlerden Bahr-i Umman'a gelip Bahr-i Hürmüze geçtiğini, oradan Musul'da Hazret-i Yunus'u yutan yunusu ziyaret edip avdet ettiğini, burada Hz. Yunus'un ve onu yutan balıkların medfun olduğunu, buraya ulaşarak can veren yunusları bölge ahalisinin anladığını ve aynı yere defnettğini belirtir.¹⁹ Tournefort, 1700'lerin başında Sinopluların yunus ve foklardan çıkardıkları yağı, İstanbul'a gönderdiklerine tanık olmuştu.²⁰

Osmanlı arşiv vesikalarında ise bu konuda az miktarda da olsa vergilendirme ve ticaretine dair belgeler mevcuttur. Melek Öksüz'ün Narh Defterleri'nden tespit ettiği bilgilere göre Karadenizli balıkçıların geçim kaynakları arasında önemli yer alan balık yağının 1714'te kıyyesi 15 akçe, 1749'da 20 akçe, 1762'de 18 akçe, 1766 tarihinde 24 akçe olmuştur. En yüksek olduğu yıl 36 akçe ile 1776 yılıdır. 1783 yılında yeniden 21 akçeye gerilemiştir.²¹ Yunustan elde edilen balık yağının Trabzon ve Giresun Hıristiyan mahallelerinde testi hesabı ile satılması bu dönemlere tekabül etmektedir.²² Bijişkyan, özellikle Sürmene'den çok miktarda balık yağı çıkarıldığını, bu ürünün Sürmeneliler için bir ticaret kaynağı olduğunu ve elde edilen yağın Lazistan'a kadar olan yerlerde kandil yağı olarak kullanıldığını belirtir.²³ Karadeniz'de bilhassa Trabzon ve Sürmene ahalisinin bu işle yoğun bir şekilde meşgul oldukları ve bundan geçimini sağladıklarına dair Osmanlı resmî kayıtlarında bazı bilgiler verildiği görülmektedir.²⁴ 1894 *Trabzon Vilayet Salnamesi*'nde Sürmeneli yunus avcıları hakkında: 'Sürmene

17 Mustafa Zengin, "Karadeniz'de Yunus Avcılığı", *Sümae Yunus Araştırma Bülteni* 8/1 (2008), 9.

18 Zengin, "Karadeniz'de Yunus Avcılığı", 9.

19 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 4/300.

20 Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du roy* (Lyon: 1717), 2/205-206; Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, 29.

21 Mukayese etmek babında 1849'da tulum peynirinin kıyyesi 12 akçe, 1850 yılında 15 akçe, 1883 yılında ise 21 akçedir. Bunun haricinde 1855 yılında süzme yoğurdun kıyyesi 12 akçe, 1849 yılında kuyruk yağının kıyyesi 24 akçe, iç yağının kıyyesi 15 akçedir. 1754 yılında yağlı çörek 12 akçe, simit 20 akçedir. Melek Öksüz, *Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon, Toplum-Kültür-Ekonomi* (Trabzon: Serander Yayınları, 2006), 268-270, 274, 277.

22 Mustafa Aça, *Denizin Çocukları, Giresun ve Trabzon Yöresi Balıkçılarının Meslek Folkloru* (Trabzon: Türkiye Alim Kitapları, 2015), 101-102.

23 Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, 61.

24 Başkanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), Cevdet Maliye (C.ML), 474/193/12, 29 C. 1266 (12 Mayıs 1850); Sürmeneli Ali Ağa ve

kazasının yukarı cihetlerinde bulunan ahali ziraatla meşgul olup sahilde bulunanları dahi balıkçılıkla iştigal ve külliye üzere sayd etmekte oldukları yunus balıklarından balık yağı imal ederek bu sayede geçinmektedirler. Sürmene'de bunun için üç beş bin kiloluk sefaın dahi yapıldığı...²⁵ belirtilmekte, 1900 yılına ait Trabzon Salnamesi'nde ise: 'Yunus balığı pek kesret ve saydı da sevahil halkınca ve hususiyile Sürmene ahalisince pek sehldir. Oralarda yegâne sanat bu balığı sayd ile yağını alıp satmaktır.'²⁶ şeklinde ifade edilmektedir.

Doğu Karadenizli balıkçılar için yunus avcılığı babadan oğula intikal eden bir meslek olduğundan buradaki denizciler bu zanaatta hayli mahir balıkçılar hâline gelmişlerdi. Hatta balıkçılığın yanı sıra "Yunusçuluk" adıyla özel bir zanaatın bile var olduğunu geç dönemlerde de olsa öğrenmekteyiz.²⁷ Zira muazzam büyüklükteki bu balıkları avlamak 'bilgi, cesaret, hüner ve özellikle keskin nişançılık isteyen bir işti.'²⁸

Antik ve Orta Çağ'da Karadeniz'de yunus etinin muhtelif şekillerde yendiğine dair bilgiler mevcutsa da Türk hâkimiyeti döneminde yunus etinin diğer balık etleri gibi tüketildiğine dair malumata sahip değiliz. Siyah ve kırmızımsı özelliğe sahip yunus etinin az miktarda da olsa yabancılar ve gayrimüslimler tarafından tüketildiğine dair bilgiler mevcuttur. Trabzon'da bulunan yabancı bir tüccar, 'kırsal kesimde de zaman zaman tadına baktığımız ve domuz etine oldukça benzeyen bu hayvanın etinin kullanımının yaygınlaştırılacağını ümit ederiz.'²⁹ şeklinde bilgi vermektedir. Halbuki son dönemlerde yapılan araştırmalarda yunus etinde yüksek miktarda civa ve çinkonun bulunduğu, bunun ise insan sağlığına zararlı olduğu özellikle Alzheimer gibi hastalıkları tetiklediği anlaşılmıştır.³⁰ Dönemin insanların bunu bilmemeleri muhakkak olsa da bu memelinin etinin tüketilmemesinde en önemli neden şüphesiz etinin sert ve tatsız olması, bir diğer etken de bilhassa İslam toplumlarında Evliya Çelebi'nin de bahsettiği üzere bu hayvana insansı bir kutsiyet atfetmelerinin etkisi yadsınamazdı.

1.1. Karadeniz'de Avlanan Yunus Türleri ve Özellikleri

Her ne kadar farklı tür ve formlarda olsalar da dünya sularında avlanan yunusların tümü tek bir memeli familyasından gelmektedir. Delphinides ya da Dolphinides familyasından olan yunuslar diğer balık gruplarından farklı olarak memeliler sınıfından deniz canlılarıdır.³¹ Akciğerleri ile nefes aldıklarından zaman zaman su yüzeyine çıkmak zorundadırlar. Yazın açık denizlerde kışın ise sahillerde bulunurlar. Çiftleşmeleri daha ziyade yazın olmaktadır. 11 aylık gebelik dönemleri vardır. Memeliler gibi düzenli olarak adet görürler. En fazla bir veya iki adet yavru doğururlar. Aşırı avlanılmaları durumunda nesillerinin yok olma tehlikesi

Mehmet Reis'in kayığına tahminen dokuz fiçi ve derununda olarak 10405 kıyye balık yağını Dersaadet'e göndermiş... BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL) 836/38, 1 Ş. 1276 (23 Şubat 1860), Trabzon'da avlanan yunuslardan çıkarılan yağdan alınan vergiye dair. BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL) 683/88, 29 C. 1281 (29 Kasım 1864).

25 *Trabzon Vilayet Salnamesi*, (TSV) 1311 (1894), 211.

26 *TSV*, 1318, (1900), 96-97.

27 Akçaabat'ta Malkoçoğlu Mustafa Reis, Mersin köyünden Mehmet Reis, Sürmene'den Çolak Hasan gibi meşhur Yunusçular bulunmaktaydı. Mustafa Aça, "Giresun ve Trabzon yöresi Balıkçıların Yunus Avcılığı ile İlgili İnanışları", *Balık Kitabı* (İstanbul: Kitapevi 2015), 335.

28 Zengin, "Karadeniz'de Yunus Avcılığı", 11.

29 "Pêche au fusil des marsouins", *La Croix des Marins* 4/148 (31 Ocak 1897), 3.

30 Bünyamin Sürmeli, "Yunus, Civa ve İnsan Sağlığı", *Yunus, civa ve insan sağlığı-* (yachturkiye.com); (erişim tarihi: 14. 03. 2024).

31 C. Raveret Wattel, *Atlas de Posche des poissons de mer de la France et de la Belgique* (Paris: Librairie de Sciences Naturelles, 1909), 200, 203.

vardır. Bir yunus günde 10 kilogram civarında balık tüketir.³² Saatte 40 mil süratle hareket ederler. 60 saniyede bir su yüzeyine çıkarlar. Vücut ısıları 47 derecedir. Bu nedenle vücutlarında ısınan su dışarı atılırken, soğuk havalarda sis oluşturur. Sisten dolayı su kütesinin yükseklerine kadar ulaştığı izlenimi verir. Bu durum onların kolay av olmalarına neden olur. Isık, havlama gibi sesler çıkarırlar, ses alma kabiliyetleri hayli gelişmiştir.³³ Suların bu güzide memelileri, yumuşak huylu, meraklı ve oyun sever hayvanlardır. Aynı zamanda çok zeki yaratıklardır.³⁴ Zekâları yönüyle insana en yakın deniz canlılarından biridir.³⁵ Kabile hâlinde yaşayan yunuslar için en kolay gıda temini balıkçı ağlarına takılmış olan balıklardır. Balıkları bu şekilde bir nevi "hırsızlık suretiyle" avlarlar. Bunu yaparken ağları da parçaladıklarından balıkçıların nefretlerine sebep olurlar.³⁶ Bazen de balıkları kovaladıkları ve yerlerini tespit ettikleri için balıkçılar tarafından mübarek balık şeklinde anıldıkları da olur.

Dünya sularında çok sayıda yunus türü bulunmaktaydı. 20. yüzyılın sonuna doğru yapılan araştırmalarda dünya sularında 22 tür yunusun tespit edildiği bilinmektedir.³⁷ Daha sonra yapılan bilimsel araştırmalarda daha fazla sayıda yunus türünün mevcut olduğu anlaşılmıştır.³⁸ Karadeniz’de ise bu türlerden yalnızca üçüne tesadüf edilmekteydi. Fransız kaynaklarda yunusun Karadeniz’de en çok avlanılan türünün, “petit cochon” yani küçük domuz adıyla da anıldığı görülmektedir.³⁹ Deveciyan, eserinde ‘Türkiye’de yunusun eti yenilmez, tütün tarımında gübre gibi kullanılır. Yakalanan yunusların yağından istifade edilir, bu yağ hemen derinin altında iki ya da üç parmak kalınlığında bir tabaka oluşturur.’⁴⁰ demektedir.

Bunlar arasında özellikle Fransızların “marsouin,” İngilizlerin “porpoise”, Almanların ise “meerschweinöl” (deniz domuzu) şeklinde telaffuz ettikleri bu yunus türünü⁴¹ Deveciyan da Batı literatürünün etkisinde kalarak, “domuz balığı” şeklinde adlandırmıştır. Aşağıda resmi görülen bu yunus türünün ağırlığına göre yağ yoğunluğu diğerlerine oranla oldukça fazla miktarda olup verimlidir.⁴²

32 Recai Ermin, “Karadeniz ve Balıkları”, *Balık ve Balıkçılık Mecmuası* 4/1 (Ocak 1956), 6-7.

33 Altan Acara, “Balık Yağlarının İstihsalı”, *Balık ve Balıkçılık Mecmuası* 4/12 (Aralık 1956), 8; Rıdvan Tezel, “Dünyanın Muhtelif Denizlerinde Yaşayan Balıklar”, *Balık ve Balıkçılık Mecmuası* 9/1 (Ocak 1961), 28.

34 “Yunusların sonar sesleri ile yerleri tespit etmeleri istihbaratta kullanılmalarına da yol açmıştır. Vietnam Savaşı’nda ABD deniz kuvvetleri, eğitilmiş 6 adet büyük Yunusu savaşta istihbarat amacıyla kullanmıştır. Yunuslar Camnah Körfezi’nde ABD Hava üssüne denizden gelebilecek komünist balık adamların sabotajına karşı korumuşlardır. Bu balıklar radyo sinyalleri vasıtasıyla üsleriyle haberleşmişlerdir. ABD Savunma Bakanlığı resmi açıklamasında Yunusların denizaltı haber alma araştırmaları için Vietnam’a gönderildiklerini bildirmişlerdir.” Şeref Karapınar, “California’daki Akvaryumlar”, *Balık ve Balıkçılık Mecmuası* 22/4 (Ağustos 1975), 23-24.

35 Boy ve beyin ağırlığı nispeti bakımından insanın bir metre uzunluğuna karşı 800 gram beyin ağırlığı düşmesine mukabil, en akıllı hayvanlardan gorillerde 265 gram, Yunuslarda ise 700 gramdır. Şeref Karapınar, “Yunus Balıkları”, *Balık ve Balıkçılık Mecmuası* 24/1 (Şubat 1976), 37-38.

36 Sıtkı Üner, “Balıklar Düşmanlarından ne Şekilde Korunmaya Çalışırlar”, *Balık ve Balıkçılık Mecmuası* 4/6-7 (Haziran-Temmuz 1956), 8.

37 Şeref Karapınar, “California’daki Akvaryumlar”, *Balık ve Balıkçılık* 23/6 (Aralık 1975), 38.

38 National Geographic’in güncel araştırmasına göre 36 Yunus türü tespit edilmiştir. “Dolphin”, *Dolphin Facts* (nationalgeographic.com); (erişim tarihi: 26. 02. 2024).

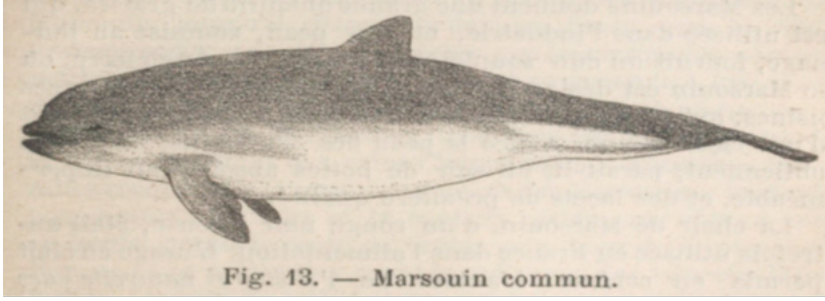
39 Wattel, *Atlas de poche des poissons*, 203.

40 Karekin Devedjian, *Peche et Pecheries en Turquie*, Imprimerie de l’Administration de la Dette Publique Ottomane, (İstanbul 1926), 240-242, Türkçe çevirisi için bk. Deveciyan, *Türkiye’de Balık ve Balıkçılık*, 264-265.

41 Allen, *Commercial Organic Analysis*, 167; Wattel, *Atlas de Poche des poissons*. 205.

42 *Department of Commerce and Labor-Bureau of Manufactures, Weekly Consular and Trade Reports* (Washington: 5 Mart 1910), 1-1/468.

19. yüzyıla gelindiğinde uluslararası ticaretin ve seyrüseferin artmasıyla dünya sermayesinin Karadeniz'e yönelik ilgisinin tarihte hiç olmadığı kadar yükseldiği yadsınamaz bir gerçektir. Bölgenin ihracata konu olabilecek ürünleri hakkında raporlar hazırlayan yabancı yatırımcılar ve diplomatların en çok ilgisini çeken hususlardan biri de bölgede yoğun olarak görülen yunus avcılığı ve balık yağı endüstrisi olmuştur. Bunun üzerine çok sayıda rapor hazırlanmış, Batı basınında makaleler neşredilmiştir. Amerikan dış ticaret raporunda da Karadeniz'de yerel denizcilerin avladıkları yunusların üç tür olduğu teyit edilmiştir.⁴³ Montour (bugün hâlen denizciler motur olarak adlandırmaktadır) adı verilen yunus çeşidi küçük olup her yanı siyahtır, çok kısa kafası ve burnu vardır. Her birinden yaklaşık 2 galon (1 Galon 3.78,5 litre) yağ üretilir. Uzunluğu 1,60 metre civarındadır.⁴⁴ Batılı kaynaklarda marsouin şeklinde isimlendirilen bu yunus türünün yerel adlandırmanın Fransız yazılı lisansındaki fonetik karşılığı ise "montour" u işaret etmektedir.

Görsel 1: Porpois/Marsouin ya da Domuz/Motur Balığı⁴⁵

İkincisine tertak (günümüzde tırtak) denir, daha büyüktür, siyah sırtı ve beyaz göbeği ile uzun bir burnu vardır. Daha büyük olduğundan 6 galon yağ üretilir.⁴⁶ Fransız Balıkçılık atlasında bu tür için 'kafatasından belirgin bir çöküntüyle ayrılan dar ve uzun burunlarıyla tanınabilmektedir. Balıkçılar, konik ve sivri burnu nedeniyle bunu sıklıkla fark ederler. Tüm denizlerde görülür, 2 metre civarında boyları vardır. Sırtları gri siyah bir geçişken fondadır. Yeşilimsi yansımaları vardır. Karın kısmı oldukça açık tonlardadır.'⁴⁷ şeklinde belirtilir.

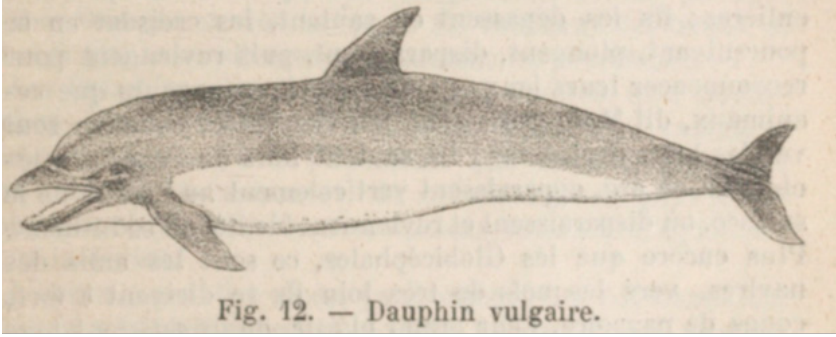
43 Department of Commerce and Labor-Bureau of Manufactures, 468.

44 Wattel, *Atlas de Posche des poissons*, 204.

45 Wattel, *Atlas de Posche des poissons*, 204.

46 Wattel, *Atlas de Posche des poissons*, 205-206; Department of Commerce and Labor-Bureau of Manufactures, 468.

47 Wattel, *Atlas de Posche des poissons*, 200-201.

Görsel 2: Dolphine Vulgaire ya da Tırtak⁴⁸

Sonuncunun adı alphalinadır (afala, afalina). Görünüm olarak ikinciyeye benzer, dikkat çekici derecede daha büyüktür ve ondan 8 ila 30 galon arasında yağ üretilir. Ş. Karapınar makedesinde: 'Bizim sularımızda afalina, motur, tırtak vesaire gibi birçok mahallî isimleri olan yunuslar Karadeniz ve Marmara'da sürüler halinde bulunur' şeklinde üç farklı tür olduğunu belirterek yabancı kaynakları teyit etmekteydi.⁴⁹

1.2. Yunus Avlama Yöntemleri

Yunusların Karadeniz kıyılarında ne şekilde avlanıldığı ve yağının nasıl çıkarıldığına dair kaynaklarda ayrıntılı bilgiler mevcuttur. 1866 yılına ait Fransız dış ticaret yıllığında Lazistan kıyılarında 1.500'den fazla insanın bu meslekte geçindiği, yunuslardan yıllık 300 ton yağ elde ettikleri ifade edilmektedir.⁵⁰ 1896 tarihli *Le Temps Gazetesi*'nde de bu husus, 'Karadeniz ve komşusu Kafkas vilayetlerinde yunus avcılığı buradaki denizci toplumların birinci dereceden geçim kaynağıdır.' şeklinde belirtilmekteydi.⁵¹ Trabzon Fransız Konsolosu Bertrant ise 1890 tarihli raporunda 'Boğaz'dan Sürmene'ye kadar uzanan sahil şeridinde yaşayan denizcilerin çoğu yunus avcılığıyla iştigal ederler Barke adı verilen teknelere 5-6 denizci binerek 25 mile kadar uzanan sahada ağlarını denize bırakırlar, yakaladıkları yunuslardan her yıl her biri 200 kilogram olan 3.000 varil (600.000 kilogram) yağ imal edilir.'⁵² demekteydi. Bu durum 30 yıl sonra yunus avcılığının ve yağ üretiminin yüzde yüz arttığını göstermektedir. Bir yandan göçlerle sürekli düzensiz şekilde artan nüfus ve kırsal bölgedeki üretimin ekonomik ve toplumsal etkenlerin bir araya gelmesiyle tekrarlanan besin mücadelesi ve geçim sıkıntısı, buna bağlı olarak gıda üretiminin nüfus artış hızına ulaşamaması, diğer yandan sahil kentlerinin uluslararası ticaret ağlarıyla bütünleşmesi yunus avcılığına olan ilgiyi yüzyıl boyunca artırdı.

48 Wattel, *Atlas de Posche des poissons*, 200.

49 Şeref Karapınar, "Yunus Balıkları", *Balık ve Balıkçılık Mecmuası* 24/1 (Şubat 1976), 36-37.

50 Faits commerciaux, N. 24, *Ministère de l'agriculture du commerce et des travaux public* 3. *Serie des avis divers*, N. 1654. Avril 1866, *Annales du commerce extérieur Turquie (Fait commerciaux N. 15-26)* (Paris: Publiés par le Département de Agriculture et du Commerce 1860-1868, 1869), 3.

51 *Le Temps*, 36/12636 (4 Ocak 1896).

52 Bertrant, Le gerant du consulat de France a Trebizonde, Turquie d'Asie, Commerce de Trebizonde en 1889, *Ministère du commerce, de l'industrie et des colonies, Bulletin consulaire Français recueil des rapports commerciaux*, 2 Semestre (Paris: 1890), 20/119.

Yunus yakalama yöntemleri ve kullanılan aletler zamanla değişime uğramıştır. Antik Dönem'de üç kancalı bir zıpkın kullanılırken, zamanla sadece zıpkınlar kullanıldı. Güçlü ağlar ve ateşli silahların ortaya çıkmasıyla da tüfekler bu zıpkınların yerini almıştır. Kürekli ve yelkenli gemilerin yerini ise makinalarla mütcharrik olan deniz taşıtları aldı.

Havaların soğumaya başlamasıyla sayı olarak artan ve hayli yağlanan yunusların çoğalmasıyla verimli balık sezonu başlamaktaydı. Kış esnasında yunuslar, hamsi ve ringa (tirsi) sürülerini takip ederek Karadeniz'e gelirlerdi. Balıkçılık mecmuasında özetle:

"Yunusların en sevdiği balıklar kolayca avlayabilecekleri, dikensiz balıklardır. Kefal, sardalya, istrongilos, torik ve palamutu çok severler. Yunusların saldırılarından kolayca kurtulabilen balık türü hamsilerdir. Sürüler halinde yaşayan bu balıklar, yunus saldırıları karşısında iç güdüsel bir savunma mekanizmasına sahiptirler. Saldırı karşısında pullarını bırakarak yunusların gözüne bir nevi perde çekerler. Hamsinin pulları yunusların gözlerine kaçtıklarında yunusları adeta kör eder, bunu fırsat bilen hamsi sürüsü kolaylıkla av olmaktan kurtulur."⁵³

Yunus avcılığı oldukça profesyonel yapılmaktaydı. Fransız ticaret muhabiri, Laz denizcilere vurgu yaparak, 'Karadeniz'in Laz taifesi (les lazes de la Mer Noire) yunusları tüfeklerle avlayarak bunlardan yağ imal ediyorlardı' demekteydi.⁵⁴ Barke adı verilen belirli sayıda tekne yunusların etrafını güçlü iplerden yapılmış ağlarla çevrelemekte, sonrasında bunları tüfeklerle vurarak avlamaktaydılar.⁵⁵

Balıkçılık ve deniz ticaretinden dolayı bölge tersaneleri gemi inşası ve denizcilik ekipmanları için oldukça canlı bir endüstriye sahipti. Samsun'dan Trabzon'a kadar uzanan sahada kendir ve kenevir tarımı yoğun olarak yapılmaktaydı. Bu bitkiden muhtelif türlerde ve sağlamlıkta ipler yapılmaktaydı. Fatsa'da laz, ayırma ve sira adında üç tür kenevir yetişmekte ve bunlardan mamul ipler Avrupa'da bile yüksek talep görmekteydi.⁵⁶ 2 metrenin üzerinde olan yunusların gücüne dayanıklı güçlü ve sağlam ipler ve halatların üretilmesi bir zorunluluktur. Kendir bitkisinin kabuğundan elde edilen ipliklerden dokunan "ıgırıp" adı verilen ipler, evlerde "yığ" denilen tezgahlarda ip haline getirilmekte, sağlam olsun diye iki-üç kat sarılmakta, 18-20 metre boyunca parça parça dokunarak büyük ağlar haline getirilmekteydi.⁵⁷ Fransız mecmuası *Revue des science*'de yunus avcılığı hakkında: 'Yunus avcılığı küçük teknelerden oluşan filuyla yapılır, bunlar yunus avlamazlarsa günlerce denizde kalır, yıllık ortalama 400.000 kilogram yunus avlar ve bunlardan 200.000 litre yağ çıkarılır, bu yağ aydınlatmada ve makinaların yağlanmasında kullanılır.' şeklinde ifade edilmekteydi.⁵⁸ Cuinet de yunus avcılığı için:

"Balık avcılığı Trabzon sancağının doğu limanlarında özellikle Lazistan sahillerinde oturan sakinlerin büyük bir kısmı tarafından yapılmaktadır. Yunuslar, genellikle yağı için yakalanır. Trabzonlu, Sürmeneli, Rizeli balıkçılar tarafından avlanır ve yağı çıkarıldıktan sonra yabancı ülkelere ihraç edilir. Bunlar aynı zamanda bol miktarda hamsi avcılığı da yaparlar. Bu balığın fiyatı oldukça düşük olduğundan fakir sınıflar için iyi bir besin kaynağıdır."⁵⁹ demekteydi.

53 Üner, "Balık Düşmanları", 7-8.

54 E. G., "Marsouin", 620.

55 *Le Temps*, 36/12636 (4 Ocak 1896).

56 AFL. 1997 002 4467, *Rapport General de Service de Samsun, Chapitre 1, Personnel*, 1906.

57 Zengin, "Karadeniz'de Yunus Avcılığı", 11-12.

58 *Revue des sciences naturelles appliquées: bulletin bimensuel de la Société nationale*, 1er semetre, Société nationale d'acclimatation de (Paris: 1889), 1/837.

59 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, géographie administrative: statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure* (Paris: E Leroux 1892), 1/22.

Yenişehirli Halit Eyüp tarafından 1901 yılında yazılan eserde, Yunusçu Baba adında mahir bir yunus avcısının hikâyesi üzerinden, yunus avcılığının Laz balıkçılar tarafından ne derece zor şartlar altında, büyük bir tecrübeyle yapıldığına dair mübalağalı ve çoşkulu bir hikâye konu edilmektedir. Yunusçu Baba'nın arpacığı olan ancak gezi olmayan el yapımı bir tüfeği vardır. Yunusçu Baba bu nâtamam ve nişangâhsız tüfekle denize dalıp batarak şimendifer suratıyla deniz üzerinde giden yunusları çalkalanması tabii olan sandalının içinden avlamaktadır. Hem de yunusları tam ciğerinden ya da bel kemiğinden vurmaktadır. Yunusçu baba nişan alırken iki gözü de açıktır. Böyle nişan almanın hikmeti sorulduğunda da gülerek Laz şivesiyle bir gözünü yunusun dalıp batma hareketine diğerini de nişan almaya odakladığını söyler. Sağ göz her daim nişangâhtayken sol göz balığın hareketini takip eder. Yunusçu Baba bu şekilde ateş ettiğinde avını yüzde doksan dokuz vurduğunu söylemektedir:

“Yunusçu Baba'nın maharet-i kâbilesine vakıf olan balıkçıların tümü buna böylece şahadet ederler. Yunusçu Baba ava çıkacağı mahut tüfeğini alır, yanında birkaç da refiki olduğu hâlde denize açılır. Yunusların güzergâhına yakın bir yere gelir ve beklemeye başlar. Yunuslar zuhur edince nişan alır, ateş eder, bazen yunus olmayacak yerinden yaralanınca Yunusçu Baba tüfeğini sandala atar yunusun arkasından denize dalar, baygın hâlde denizin dibine doğru giden yunusa yetişir, parmaklarını iki taraftan yunusun sağ ve sol kulaklarına geçirdiği gibi koskoca yunusun başını yukarıya doğru kaldırır. Bu şekilde balığın hareketini denizin üstüne doğru çevirip yukarıya kadar çıkarır. Bu esnada arkadaşları yetişerek yaralanan yunusu sandala çıkarırlar.” Böyle bir avcılık Yunusçu Baba'dan başka bir baba yiğidin kârı değildir. Üstelik Yunusçu Baba yetmişlik hâliyle böyle bir sanatla meşgul olan ihtiyar bir adamdır.⁶⁰

Le Temps Gazetesinde Karadenizli balıkçıların yunus avcılığına dair neşredilen makalede benzer ifade ve yöntemlerden söz edilmektedir:

“Karadeniz ve komşusu Kafkas vilayetlerinde yunus avcılığı denizci toplumların birinci dereceden geçim kaynağıdır. Türkiye her yıl özellikle Trieste, Londra ve aynı zamanda Marsilya'ya çok miktarda bu büyük balıkların yağın ihraç ediyor. Yunuslar, kış esnasında büyük hamsi ve ringa adı verilen büyük balık sürülerini takip eder. Balık sürülerini kovalayan yunusların avlanması oldukça profesyonel yapılmaktaydı. Barke adı verilen belli sayıda tekne, sürünün etrafını çepeçevre saracak şekilde güçlü iplerden yapılmış ağırları geriyor. Yunus tehlikeyi görünce ağa doğru yüzüyor, ama o sınırı aşamıyor, hâlbuki yunus balığı için olağanüstü şekilde sıçramak ona zevk verirken kendisine sunulan zayıf engelden korkarak, panikliyor ve sıçramayı yapamıyor. Bu nedenle balıkçıların bir tavşan gibi onu silahla öldürmeleri kolay oluyor, bundan sonra balıkçılar için tek şey kalıyor o da acele etmek. Avcılık başarılı olduktan sonra kıyıdaki tüm küçük barınaklarda bir tür doğaçlama mutfaklar kuruluyor. Homeres'in kahramanlarının anladığı gibi, bu büyük deniz canlılarının aceleyle parçalara ayrılan kısımları kaynar büyük tencerelere atılıyor ve bol miktarda yağ elde ediliyor. İmal edilen bu yağ fiçılara konuluyor ve Trabzon'a doğru yola çıkıyor, oradan da Avrupa'ya ve petrol tüccarlarına karışım için yollanıyor.⁶¹

Balıkçılık atlasında da Trabzon ve havalisinde avlanan yunusların Barke adı verilen teknelerle yapıldığını yeterince yunus avlanması durumunda kıyıda fabrikaya benzer şekilde küçük yağ imal mahallerinin kurulduğunu, özütlenen yağların Avrupa'ya gönderilmek üzere

60 Yenişehirli Halit Eyüp, *Kayıkla Bir Cevalan*, haz. Ahmet Koçak (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016), 53-55.

61 *Le Temps*, 36/12636, (4 Ocak 1896).

Trabzon'a doğru yola çıktığı detaylı şekilde ele alınmaktaydı.⁶² Batılı ülkelerin balık yağına olan talebi arttıkça bu işten elde edilen gelir de artmaktaydı. 1889 tarihli bir Fransız mecmuasında Bahar ayından kış ayına kadar avlanan yunuslardan ihracatçılar için yeterince yağ çıkarıldığı, yıllık 2.240 ila 4.480 ton arasında yunus yakalandığı, bundan 1.120 ila 2.240 ton arasında yağ elde edildiği, avlanma işinin Laz kayıkçılar tarafından oldukça ilkel şartlarda yapıldığı ve yağın 112 kilogramının 12,50 franga satıldığı, büyük bir kısmının da Avrupa pazarına ihraç edildiği ifade edilmekteydi.⁶³

1.3. Yunus Yağının Kullanım Alanları

Yabancı vapur kumpanyaları ve Batılı sermaye grupları Karadeniz liman kentlerinde yoğunlaştıkça, balık yağına olan dış talep de o oranda artmaktaydı. Batılı tüccarlar, yatırımcılar ve sanayiciler balık yağını olabildiğince farklı alanlarda kullanmaktaydılar. Balık yağının aydınlatma amacıyla kullanılması Antik çağlardan beri süregelen bir uygulamaydı. Zeytin yağına oranla daha düşük bir maliyete sahipti. Ayrıca zeytin yağının muhtelif alanlarda kullanımı çok yaygın olduğu için aydınlatmada kullanımı pek de avantajlı değildi. Örneğin 1863 tarihli bir belgede, 'Samsun hapishanesinde revgan-ı zeyt (zeytin yağı) ile kandil yakılmakta iken...ehven olduğu cihetle balık yağı kullanılması tenbih edilmişti...' Ayrıca balık yağı kullanılması durumunda aylık 100 kuruş farkla hapishanenin daha ucuz aydınlatılacağı bildirilmekteydi. Yalnız balık yağının aydınlatmada kullanılması bazı astım hastalarının nefes darlığının daha da arttırdığı için şikâyete konu olmuştu.⁶⁴

Aydınlatmanın yanında, yunus yağından en fazla istifade edilen alanlardan biri de deri işleme sektörüydü. Derinin tabaklanması esnasında bilhassa yunus yağından istifade edilmekteydi. Dünyanın farklı bölgelerinde balina yağı da deri tabaklanmasında kullanılmaktaydı. Ancak balina yağı yunus yağına göre daha çabuk donduğu için zorunlu olunmadıkça pek fazla tercih edilmemekteydi.⁶⁵ Karadeniz'de dericilik sektörünün bu sayede önemli bir konuma yükseldiği söylenebilir. Örneğin 1843 yılında Trabzon'da 36 çalışanın tamamının Ermeni olduğu 8 fırınlı bir tabakhanenin olduğu bilinmektedir.⁶⁶ Batı'da yüzyılın sonuna doğru dericilik sektörün en fazla geliştiği yerlerden biri de Amerika'ydı. Endüstriyel deri işleme sektörünün hızlı gelişmesinden dolayı balık yağı arzı hayli yetersiz kalmaya başlamıştır. Bu nedenle Trabzon Amerikan Konsolosu Milo'nun Karadeniz'de yunus avcılığı ve balık yağı üretimine dair yazdığı raporunda: 'ABD'de deri endüstrisinin hızla büyümesiyle birlikte deri işlemek için yağ arzı talebi karşılanmakta nispeten yetersiz kalmaktadır. Trabzon'dan yıllık 10.000 varil balık yağı ihraç ediliyor. Talebin fazla olması durumunda muhtemelen daha da fazlası tedarik edilebilir.'⁶⁷ şeklinde ifade etmesi Amerikan dericilik sektörünün yönünü Karadeniz'deki balık yağı endüstrisine çevirmesini talep etmekteydi. Batı'da deri endüstrisi geliştikçe bu sektöre yönelik alternatif arayışlar da yoğunluk kazanmaya başladı. 20. yüzyılın başında petrol tüccarları için balık yağı iyi bir karışım olduğundan bu sektörde

62 Wattel, *Atlas de Posche des poissons*, 206.

63 *Revue Française de l'étranger et des colonies et exploration gazette géographique*, 2. Semestre (Paris: 1889), 10/428-429.

64 BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL.) 645/31, 11 N. 1279 (2 Mart 1863).

65 Allen, *Commercial Organic Analysis*, 167.

66 ACCIM, *Anneles du Commerce Exterieur Turquie, Faite Commerciaux*, 3. Serie 1/190 (Paris: Ministres de l'Agriculture du Commerce et des Travaux Publics, 1895), 6.

67 *Department of Commerce and Labor-Bureau of Manufactures*, 468.

de kullanılmaya başlanmıştı.⁶⁸ Sektörde öncül bir konumda olan Amerika'da yunusların sadece yağından istifade etmek yerine derisinden de istifade edilmeye başlanmıştı. Güney Caroline ve Virginie taraflarında yakalanan yunusların fabrikalarda yağları çıkarıldıktan sonra derileri tuzlanmakta tabaklanmak üzere fabrikalara gönderilmekteydi. Kullanım alanı yaygınlaşmaya başlayan yunus derisinin bazı yönleriyle kara hayvanlarının derisine göre oldukça sağlam ve dayanıklı olduğu anlaşılmıştı.⁶⁹

Oldukça kaliteli ve sağlam olan yunus derisi suya dayanıklı olduğu için özellikle kışlık ayakkabı ve kıyafetlerin imal edilmesinde kullanılmaya başlanmıştı. Ancak yunusun düzenli olarak tedarikinde sıkıntılar yaşanmaktaydı. Karadeniz'deki yunus avcılığı ise oldukça ilkel yöntemlerle yapıldığından içi saçma dolu el yapımı tüfekler yunusun derisini delik deşik ettiği için derinin kullanılması imkânsız bir hâle gelmekteydi. Karadenizli Laz taifesinin uyguladığı bu yöntem Batılı tüccarlar tarafından çok fazla eleştirilmekteydi. Saçmalar balığın yağı ve etine de temas ettiği için, barutun kalıntıları yağın kalitesine de etki etmekteydi. 1900'lere doğru Uzakdoğu'daki özellikle Japonya'daki fabrikalarda Balık yağının daha saf bir şekilde çıkarılmaya başlanacağı güne kadar, Batılılar Karadeniz'den balık yağı tedarik etmeye devam ettiler. Fransız Ticaret Odası muhabiri bu hususu eleştirmekte 'Tüfek atılarak öldürmek ya da avlamak yerine, Karadenizli balıkçılar yeni avlanma tekniklerine yönelmelidirler, yunuslara dayanabilecek ağların üretilmesi ve bununda yunusların avlanması sayesinde bu balıklardan daha kaliteli yağ ve tuzlu deri elde etmek mümkün olacaktır.'⁷⁰ demektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısına doğru balık yağı endüstrisinin gelişmesiyle Amerika'dan Uzakdoğu'ya kadar çok sayıda şirket kurulmuştu. 'Whale Oil Group, Codliver and Allied Oils, Shark-liver Oil, Menhaden Oil, Sardine Oil, Japan Fish Oil, Herring Oil, Seal Oil, Whale oil, Porpoise Oil' adlı şirketler dünya balık yağı sektöründe kıyasıya rekabet hâlinde idi. Antik çağlardan beri dünyada en fazla balık yağının imal edildiği Karadeniz'de ise bu işle iştigal eden tek bir balık yağı şirketi söz konusu değildi.⁷¹ Bu nedenle Avrupalı ve Amerikalı şirketler Karadeniz'e ilgi duymaya başladılar. Nansouty'nın 1896'da *Le Temps* Gazetesi'nde yayınladığı makalede ilginç bilgiler verilmektedir.

"Şu ana kadar aslında yunusun etini yemiyoruz ve onları korumuyoruz, önerdiğimiz şey bu canavarları işlemek. Ancak oraya geldiğimizde Amerikalıların New-York'tan ayrılmak zorunda olan yüzen konserve fabrikasını kullanmak zorunda kalacağımızı düşünelim. Bu bir Golette, 8 beygir gücünde bir vapur kazanıyla donatılmış ve üç kazan ve her biri demode 112 litre kapasiteye sahip. Kazan geminin tam ortasına güverteye yerleştirilmiş. Başta balık olmak üzere konserveye dönüştürülecek malzemeler üç kazanda kaynatılır, daha sonra gemideki teneke kutular içerisine konur, kutular kapatılır ve sonra özel bir aparat ile buhardan geçirilir. Bu olağandır. Bu konserve gemisi balık sürülerinin peşindeki balıkçılara eşlik edebilir, sonra balık ürünlerini transforme ederek konserve edebilir. Bu kesinlikle ilginç ve pratik bir fikirdir. Mevzu bahis olan ilk Golette New-York'tan dolu olarak geri dönmek üzere 150.000 boş konserve kutusu ile ayrıldı. Armatörler aynı zamanda faaliyetlerini av hayvanları, sebzeler, meyveler gibi konserve yapılabilecek her türlü ürüne yönelik kapsamı genişletmeyi öneriyor. Filolar gıda üreten çeşitli ülkelere gidecekti. Hiçbir şekilde

68 *Le Temps*, 36/12636 (4 Ocak 1896).

69 E. G., "Marsouins", *Bulletin mensuel de la Chambre de commerce française de Constantinople*, 31 Mayıs 1911, 25/290 (İstanbul: 1911), 629.

70 E. G., "Marsouins", 629-630.

71 Alfred Henry Allen, *An Introduction to the Practice of Commercial Organic Analysis* (London 1882), 2/129-136.

kaybetmemek için yerinde üretilen mamul manifatura ürünleri getirilip pazarlanacak, sonra da konserve gemisine dönüştürülecekti. Bunlar bir nevi yüzen pazar olacaktı. Nakliyat ilerledikçe gemi mürettebatının yerini ticari nakliyatı şimdiki kadar bilinmeyen bir pozisyon olan mutfak şefi alacaktı.”⁷²

Nansouty'nin belirttiği New-York'tan ayrılan 15.000 boş konserve kutusuyla dolu buharlı geminin Trabzon'a ulaşıp ulaşmadığına dair mevcut kaynaklarda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bu bile Trabzon ve havalisinde imal edilen balık yağının Amerika'da ne derece ilgi odağı hâline geldiğini göstermektedir. 1896 tarihli *Le Petit Bastias*'da *Le Temps Gazetesi* referans gösterilerek “Les Marsouin” başlığıyla neşredilen bir makalede Trabzon ve havalisinde geleneksel bir meslek hâline gelen Yunus avcılığı ve balık yağı üretiminin Avrupa ve diğer dünya ülkeleri için örnek teşkil edebileceğinden söz edilmekteydi. Buna göre eğer Yunuslardan yeterince istifade edilebilirse, oluşacak olan bu yeni endüstriden çifte fayda sağlanabilirdi. Bu sayede Yunus avcılığı rekabetçi bir pozisyona gelir, balıkçılar onların peşine düşünce sayılarında ciddi bir azalma yaşanırdı. Fransız sularında akın akın görülen çok sayıda Yunus familyasının balık sürülerini yok ettikleri, balıkçı ağlarını parçaladıklarına dair Fransız denizcilerden sürekli şikâyetler gelmekteydi. Bu tehlikenin bertaraf edilebilmesi için bunların yenilebilir, derisinin ve yağının kullanılabilir şekilde sanayiye uyarlanması gerekmekteydi. Bu bağlamda Batılı araştırmacıların ve girişimcilerin yönü Antik Dönem'den bu yana avlanılagelen yağdan muhtelif sektörlerde istifade edilen Doğu Karadeniz'deki Yunus avcılığı ve yağ imalatına çevrilmişti.⁷³ Nansouty'nin makalesinde:

“Hiçbir şeyin yeni olmadığını kanıtlamak istercesine doğudaki muhabirimiz bize Trabzon'da bu şeyin zaten uygulanmakta olduğunu yazıyor: Yunus endüstrisi burada başladı ve geriye kalan tek şey bu faydacı yolda ısrar ederek yola devam etmek. Karadeniz ve komşusu Kafkas vilayetlerinde Yunus avcılığı denizcilerin başlıca geçim kaynağıdır. Türkiye, bu büyük balıklardan önemli miktarda yağ elde ederek her yıl ihracat yapar ve ihracatın büyük bir kısmı Trieste, Londra ve Marsilya'ya yapılır. Yunus endüstrisine dair bu düşünce belki Marsilya ve Provence sahilleri gibi yüksek nüfuslu merkezler arasında filizlenebilir ve sonra da diğer kıyı kentlerine dağılılabılır.”⁷⁴

denilerek, Trabzon ve havalisindeki Yunus avcılığı ve muhtelif alanlarda kullanılması örnek gösterilmekteydi. Yunuslar, endüstriye uyarlandıktan sonra, derisinden, yağından, kemiğinden, hatta dişlerinden bile istifade edilen geriye kalan tüm atıkları işlemden geçtikten sonra gübre olarak kullanılan son derece önemli deniz memelisi hâline geldi.⁷⁵ Balık yağından geleneksel olarak zaten birçok alanda istifade edilmekteydi. En fazla aydınlatma amacıyla olmak üzere hanelerde, camilerde, kiliselerde, kamu kurumlarında, sokaklarda hatta deniz fenerlerinde dahi bu yağın kullanıldığına daha önce değinilmişti. Çelebi, “Her gece ateşi karşı Rumeli Boğazı tarafında göklere doğru uzanmış yüksek bir kulenin tepesinde büyük bir fener içinde Yunus yağı yakarlar. Bütün Karadeniz gemileri ona bakarak karanlık içinde gecede boğazdan içeri esenlikle girer...”⁷⁶ demekteydi. Bu yağ demir işlerinin vazgeçilmez bir bileşimiydi. Demirden mamul ürünler bununla yağlanırdı. Ayrıca yağlanmış saya ve koşum takımları

72 *Le Temps*, 36/12636 (4 Ocak 1896).

73 “Les Marsouins”, *Le Petit Bastias*, *Journal Quotidien*, 21/17 (19 Ocak 1896).

74 “Les Marsouins”, *Le Petit Bastias*, Trabzon'dan Nemçe vapuruyla tahminen İbrail'e irsal olunan 55 varil balık yağı vasıl olduğu... BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat (HR. TH. 71/25), 5 Cemaziyelahir 1304 (1. Mart 1887).

75 *Le Temps*, 36/12636 (4 Ocak 1896); Ermin, “Karadeniz ve Balıkları”, 7.

76 *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi* İstanbul, haz. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: İTO Yayınları 2021), 249.

tabaklanmış derileri beslemekteydi. Geç dönem kayıtlı bir Osmanlı arşiv kaydında askeri amaçlar için kullanılmak üzere Harbiye Komisyonu tarafından Trabzon'dan külliyeletli miktarda balık yağı satın alındığı bildirilmekteydi. Buradan balık yağının askeri ihtiyaçlar için de önemli mamul ürün olduğu sayı ve koşum takımları, makine ve ateşli silahlar gibi teçhizatlarla ve farklı amaçlarda balık yağından istifade edildiği anlaşılmaktadır.⁷⁷ Gemi inşası için de önemli bir yalıtım malzemesiydi. Evliya Çelebi; zift, katran ve balık yağının bir yerde kaynatıldıktan sonra bu karışımın bir mala vasıtasıyla geminin ahşabına sürüldüğünü, bu işlemde geçen geminin gayet metin hale geldiğini, 'nice yüz ademi süvar ederek Habeş ve Yemen'e kadar gidip geldiğini' ifade etmekteydi.⁷⁸

Daha önce zikredildiği üzere İstanbul'un fethi sırasında gemilerin kalaslar üzerinden kayması için de balık yağı kullanıldığına dair bilgiler mevcuttu. Buradan Sürmene'den Giresun, Fatsa, Ünye hatta Kastamonu'ya kadar uzanan kıyı şeridinde bulunan tersanelerde de balık yağından istifade edilebileceği anlaşılmaktadır. Batılı tüccarların ve sanayicilerin de olağanüstü talepleriyle balık yağı üretiminin yaygınlaştığı bir dönemde, balık yağı üzerine yazılmış literatürün de takip edilmeye başlandığına tanıklık etmekteyiz. 1874 tarihli belgede balık yağının faydalarına dair Mekteb-i Tıbbiye'de okutulmak üzere Mösyö Conkun tarafından yazılan bir eserin okutulması kararlaştırılmıştı. Hatta bunun için eserin müellifine 4. rütbeden bir kıta Mecidiye Nişanı bile verilmişti.⁷⁹

Balık yağının endüstriye uyarlanması ve inovasyonuna yönelik çalışmalar da bilimsel makalelere yansımaktaydı. Yunus yağının bazı işlemlerden geçirildikten sonra mükemmel bir antiseptik ya da dezenfektan olacağı kanıtlanmıştı. Hijyenistlere (Hıfzısihha uzmanı) göre bu dönemde insanlığın önemli bir sorunu olan bulaşıcı hastalıklar ve salgınlar bu sayede önlenebilirdi. Tifüs, kolera, kötü huylu humma, çiçek hastalığı, veba, saçkıran ve uyuz gibi hastalıkların yayılması bu yağdan üretilecek karbolik asit sayesinde engellenebilirdi. Fransa'nın Bastia kentinde yunusun yağı ve derisi çıkarıldıktan sonra kalıntılarından gübre yapılmasına yönelik bir fabrika kurulmuştu. Bazı bölgelerde balıkçılar yalnızca gübre yapımına yönelik avlanma yapmaktaydılar. Bu memelinin atıklarından elde edilen gübre oldukça yüksek kaliteye sahipti.⁸⁰

Karadeniz'de balık yağı üretiminin bu derece yüksek oranda yapıldığına tanıklık eden fırsatçı bir İngiliz tüccar, Polinezya takımadalarından olan Fiji'yi ziyareti sırasında ada yerlilerinin köpek balıklarını yakalayıp bunlardan kolyeler ve müteyeyin olanlarının ise kutsallığına inanarak muskalar yaptıklarını gözlemlemişti. Köpek balığı dişine diğer ülkelerden de yoğun talep olmaktadır. Hatta bir İngiliz tüccar sadece köpek balığı dişi ticareti yapabilmek için buraya yerleşmişti. Ancak bu vahşi balıkları yakalamak oldukça zor ve tehlikeli bir meziyetti. Yoğun talebe karşılık yetersiz bir arz söz konusuydu. İngiliz tüccar bu saf yerlileri kandırabilirdi. Zira Trabzon ve havalisinde yağı çıkarıldıktan sonra kalıntıları hiçbir işe yaramayan yunusa ait dişler Trabzon'dan temin edilip Fiji ve diğer Afrikalı yerel toplumlara köpek balığı dişleri olarak satılabilmekteydi. Bu haberi gazetede yayım-

77 Hacı Ömer Oğlu Hüseyin Efendiye ait balık yağlarının Lazistan Teklif-i Harbiye Komisyonu'na mübayaaya edilmek üzere Trabzon'a sevk edilmiş olduğu... BOA, Dahiliye İrade-i Umumiye (DH.İ.UM.) 93/1, 19 Haziran 1334 (19 Haziran 1918).

78 Çelebi, *Seyahatname*, 9/402.

79 BOA, İrade Dahiliye (İ. DH.), 682/47514, 19 Safer 1291 (7 Nisan 1874).

80 *Le Temps*, 36/12636 (4 Ocak 1896).

layan Nansouty'e göre bu durum merkantilizmin ne kadar yüksek bir dereceye geldiğinin kanıtıydı.⁸¹

1.4. Yunus Yağı Ticareti

Batı dünyasının yükselen küresel ticareti 19. yüzyıldan itibaren Karadeniz ve hinterlandını da etki sahasına dâhil etti. Daha çok ürün ve hizmetlerin nitelik kazandığı bu süreçte balık yağı da bu kapsama girdi ve ilgi odağı haline gelen bir ürün oldu. Avrupa piyasalarından gelen talebe göre 1878'de 3.647 sterlin, 1879'da 17.450 sterlin, 1880'de 3.647 sterlinlik ihracat yapılmıştı. Balık yağının değeri ve ihracatı yunusların az ya da çok avlanmasına göre değişmekteydi. Trabzon'dan yapılan balık yağı ihracatına dair İngiliz konsoloslar önemli istatistikî bilgiler vermişlerdir. Trabzon İngiliz Konsolosu Bliotti'nin 1883 yılı raporunda 1878-1882 yılları arasında Trabzon'dan yapılan balık yağı ihracatı hakkında verdiği bilgiler aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 1: Trabzon Balık Yağı İhracatı (1878-1882)⁸²

YILLAR	STERLİN
1878	3047
1879	17540
1880	6464
1881	5488
1882	14925
Toplam	47464

Balık yağı ihracatının en yüksek seviyeye ulaştığı 1879 yılında toplam ticaret 385.129 sterlin idi. Buna göre balık yağı ihracatı toplam ihracatın oransal olarak %4,4'üne tekabül etmekteydi. Aynı yılda ürün başına yapılan en yüksek ihracat 48.272 sterlin ile tütün iken, diğer bir önemli ürün olan fındık 27.156 sterlin idi. Verilen rakamlar yıldan yıla değişiklik gösterse de balık yağı ihracatı genel ihracat içerisinde önemli bir yere sahipti.⁸³

Trabzon vilayetinde özellikle Sürmene de dâhil olmak üzere Trabzon ve etrafındaki yerleşim birimlerinin her birinde oldukça fazla miktarda balık yağı üretilmekteydi. *Trabzon Vilayet Salnamesi*'nde özellikle 1898-1901 yılına ait Trabzon vilayeti ve vilayete bağlı kazalardan yapılan balık yağı ihracatı aşağıdaki tabloda verilmektedir.

81 *Le Temps*, 36/12636 (4 Ocak 1896).

82 *Trade Reports of the Trebizond Province 1830 – 1914*, haz. Musa Şaşmaz (Ankara: TTK, 2014), 2/726.

83 *Trade Reports of the Trebizond Province*, 726.

Tablo 2: Trabzon Vilayeti'ne Bağlı Kazalardan Yapılan Balık Yağı İhracatı (1898-1901)⁸⁴

YILLAR	TRABZON		RİZE		TİREBOLU		GİRESUN		ORDU	
	KIYYE	KURUŞ	KIYYE	KURUŞ	KIYYE	KURUŞ	KIYYE	KURUŞ	KIYYE	KURUŞ
1898	331700	364870	30000	23760	?	?	98075	77660	?	?
1899	205500	404470	21482	21482	?	?	27200	32340	30000	52800
1900	527000	625944	24000	24000	50000	72600	59.900	42152	10000	17600
1901	273300	369000	43000	56000	42000	57737	47600	42850	60000	90000

Yunus yağı ihraç eden bölge Ordu'dan Rize'ye kadar uzanan sahil şeridinde yoğunlaşmaktadır. İhracatta en yüksek rakamlara 1900 yılında ulaşılmıştır. Bu yıl yapılan 20.029.600 kıyyelik toplam ihracat 54.678.506 guruşa tekabül etmektedir. Aynı yıl yapılan fındık ihracatı 3.278.500 kıyye (11.411.488 guruş), tütün, 1.924.400 kıyye (10.925.376 guruş) olmuştur.⁸⁵ İhracatın en fazla Trabzon'dan yapılmasının nedeni diğer kıyı kentlerinde imal edilen balık yağının önemli bir kısmının Trabzon üzerinden ihraç edilmesidir.⁸⁶

Bunun haricinde Samsun'un da ihraç kalemleri arasında bir yıl da olsa balık yağı yerini almıştır. 1898 yılında 100.000 kıyyelik (110.000 kuruş) balık yağı olduğu belirtilmektedir.⁸⁷ Ordu'nun balık yağı ihracatı da sonrasında benzer şekilde önemli oranda artış göstermiştir. 1897 yılında 14.880 franklık 31.000 kilogram balık yağı, Avusturya ve Romanya'ya, 1904 yılında 10.000 franklık 25.000 kilogram balık yağı çeşitli Avrupa ülkelerine, 1910 yılında 11.486 frank değerinde 54.277 kilogram balık yağı İtalya, Romanya, Bulgaristan gibi ülkelere ihraç edilmiştir.⁸⁸ Buradan balık yağı üretimini değer olarak tespit etmenin imkânsız olduğu anlaşılmaktadır. Zira 1910 yılında 54.277 kilogram balık yağı 11.500 frank civarında bir değere sahipken, 1897 yılında 31.000 kilogram balık yağı 14.880 franga alıcı bulmuştur.⁸⁹

84 Trabzon Vilayet Salnamesi. (TSV), 1319, (1901), 218-227; TSV, 1320 (1902), 325-355; TSV, 1321, (1903), 457-467; TSV, 1322, (1904), 415-425.

85 TSV, 1321, (1903).

86 Le Temps, 36/12636, (4 Ocak 1896). 19 Haziran 1334 Tarihli tezkireye göre Hacı Ömer Oğlu Hüseyin Efendi'ye ait balık yağlarının doğruca Trabzon'a sevk edilmiş olduğu... BOA, Dahiliye İrade-i Umumiye (DH.İ.U.M.) 93/1, 19 Haziran 1334 (19 Haziran 1918).

87 Trabzon Vilayet Salnamesi, 1319 (1901), 218-277.

88 Bulletin mensuel de la Chambre de Commerce Française de Constantinople, 13/145 (İstanbul: 30 Nisan 1899), 807-808; Bulletin mensuel de la Chambre de Commerce Française de Constantinople, 24/219 (İstanbul: 30 Haziran 1905), 743; Bulletin mensuel de la Chambre de Commerce Française de Constantinople, 24/281 (İstanbul: 31 Ağustos 1910), 250-254.

89 Bulletin mensuel de la Chambre de Commerce Française de Constantinople, 13/145 (İstanbul: 30 Nisan 1899), 807-808; Bulletin

Balık yağı fiyatlarının dış pazar rekabetine, döviz paritesine ve üretime göre değişiklikler gösterdiği verilen rakamlardan anlaşılmaktadır.

Trabzon vilayetinden yapılan balık yağı ihracatına dair en düzenli bilgilere Trabzon İngiliz Konsolosluk Belgeleri'nde tesadüf etmekteyiz. İngiliz konsolosları bu ürünün dış ticarete konu olmaya başlamasından bir müddet sonra bu ürüne ait düzenli istatistikî raporlar tutmuşlardır. Bu raporlara göre *Porpois oil* olarak 1883 yılından 1913 yılına kadar kayıtlara yansıyan ve Trabzon vilayetinden ihraç edilen balık yağı miktarı ve değeri aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 3: Trabzon balık (Porpois) yağı ihracatı (1883-1913).⁹⁰

YILLAR	CWTS ⁹¹	STERLİN	YILLAR	CWTS	STERLİN
1883	17519	17800	1900	6635	3310
1884	6720	6050	1901	4110	3680
1885	9290	9290	1902	10540	5690
1888	8050	4830	1903	5460	3280
1889	10110	6065	1904	1230	1170
1890	8330	5015	1905	270	210
1891	13105	7860	1906	7020	5070
1892	5155	3090	1907	8200	5900
1893	6350	3810	1908	8370	7606
1894	4300	2600	1909	4330	2250
1895	7825	3910	1910	8060	3910
1896	6870	3435	1911		5510
1897	6505	3255	1912		4170
1898	3155	1895	1913		3200
1899	2590	1555			

Trabzon ve havalisinden elde edilen balık yağı ihracatının 30 yıla yansıyan istatistik verilerine göre balık yağı ihracatı dalgalı bir seyir izlemektedir. İhracatın en yüksek olduğu yıl 1883 iken en fazla düşüş gösterdiği yıl 1905'tir. Rağbetin olduğu ilk dönemler cwts başına (1 cwts= 50, 80 kg.) 1 paund düşerken sonrasında ise balık yağının değeri %50-%70 oranı nispetinde azalma göstermiştir. 1883 yılında buharlılarla yapılan 157.331 sterline tekabül eden toplam ticaretin 17.800 sterlini balık yağına aitti. Oransal olarak ise toplam ticaretin 10,2%'sine tekabül etmekteydi. Aynı yıl fındık ihracatı 11.820 sterlin iken, tütün ihracatı 2.600 sterlin idi. Verilen rakamlar balık yağının yurt dışına ihracatının mütemadiyen yapıldığı ve toplam ihracat içerisinde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

mensuel de la Chambre de Commerce Française de Constantinople, 19/219 (Constantinople: 30 Juin 1905), 743; *Bulletin mensuel de la Chambre de Commerce Française de Constantinople*, 24/281 (İstanbul: 31 Ağustos 1910), 250-254.

90 *Trade Reports of the Trebizond Province* 2-3/875, 1083, 1153, 1172, 1192, 1209, 1247, 1272, 1308, 1362, 1421, 1449, 1489, 1523, 1565, 1579, 1629.

91 1 Cwts= 50, 80 kilograma denk gelmektedir. Convert cwt to kilo - Conversion of Measurement Units (convertunits.com); erişim tarihi: 28. 12. 2023.

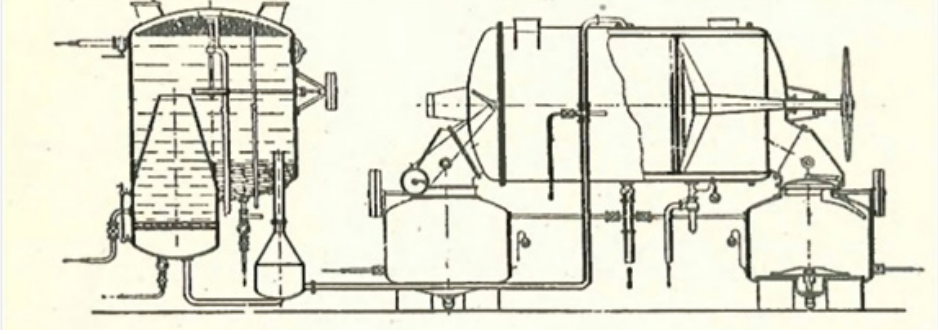
1.5. Yunus Avcılığı ve Balık Yağı İstihsalinde Arayışlar

Batılılar tarafından hayli geç bir dönemde fark edilen, aslında tarih öncesi çağlardan bu yana avcılığı ve yağ üretimi yapılan bu ürüne ve ticaretine olan rağbetin her geçen gün artması, hatta bunun Batı basınına övgüyle yansımaları başta Uzakdoğu olmak üzere dünyanın muhtelif ülkelerinde deniz ve okyanuslarda yunus ve balina avcılığının yaygınlaşmasına neden olmuştur. Avlanan yunusların dilimlere ayrılarak ilkel şartlarda parçalanması, devasa tencerelere konularak kusurlu bir şekilde ekstraksiyon yani özütleme işleminin yapılması yağın saflık derecesini hayli olumsuz etkilemekteydi.

Uzakdoğu'da özellikle Japonya'da büyük fabrikaların ortaya çıkması yağ çıkarma işinin daha profesyonelce yapılmaya başlanması Batılı tüccarların yönünü Uzakdoğu'ya dönmesine neden olmuştur. 1909 tarihli Fransız İstanbul Ticaret Odası Mecmuası'nda bununla ilgili şunlar ifade edilmekteydi: "Lazlar tüfekleriyle avladıkları yunusların (dauphins) yağını çıkartarak satıyorlar. 100 kilogramını 50-60 franga satıyorlar. Eskiden buradan çok miktarda balık yağı Avrupa limanlarına ihraç ediliyordu. Şimdilerde, Japon Balık yağı daha iyi hazırlandığı için Avrupa'da daha fazla kabul görüyor." Balık yağına olan talebin her geçen gün düşmesine rağmen Laz balıkçıları ısrarla geleneksel avlanma ve özütleme işlemine devam etmişlerdir. W. Nüman'ın Karadeniz'de yunus avcılığına dair kaleme aldığı makalesinde ateşli silahların kullanılmasından dolayı son yıllarda yunusların avlanma yerlerinin sürekli değiştiği zira korkan yunusların sürekli hareket halinde oldukları ifade edilmekteydi. Nüman'a göre yunusların avlanmasında kullanılan motorlu kayıklar hayli yetersizdi. Rus tipi büyük kayıklar bu konuda daha avantajlıydı. Bunun yanında Rusya'da silahla avlanmak yasak olduğundan yunusların derisi sağlam kalmaktaydı. Bulgar balıkçıları ise tam tersine silahla avlanmaktaydılar. Bu konuda tartışmalar sürekli yaşanmaktaydı. Ateşli silahlarla avlanan yunusların önemli bir kısmı dibe çökmekte, sonrasında şişerek kıyıya vurmaktaydı. Silah yerine zıpkınla bile avlanılmasında daha fazla fayda vardı.

Karadeniz'de yunus avcılığı ve buna dayalı profesyonel balık yağı endüstrisi tam manasıyla hiçbir zaman kurulmadı. 1856 tarihli *Et Balık Kurumu Dergisi*'nde bu konu masaya yatırılmıştı:

"Denizlerimizde önemli miktarda yunus bulunmaktadır, Yunus yağı elde edilmesine uygun olarak görülen bilhassa Kanada, İngiltere, Amerika, Norveç gibi balina yağı istihsal eden memleketlerde tatbik edilen metotların hülasası şöyledir. Kullanılan metotlar prensip itibarıyla aynı olup neveleri yalnızca kazan cinslerine göre iki türlüdür. Vertikal ve Horizontal. Aşağıda şekli görülen bu kazanlar iki yandan ısıtıcıya bağlıdır. Gerek balina gerekse yunuslardan yağlı deri kısmı yüzülerek alınmıştır. Bunlar parçalara ayrılarak otomatik olarak kazan içindeki baskı azaldıkça en içteki kazan dahiline verilir. İçteki kazan bir şaft ile döndürülür. İçteki kazanda islimle eriyen yağlar su ile karışık olarak alttaki kazana akar, bu işlem baskı, sühnet ve kazanın dönmesi ile en mükemmel ve iktisadi bir hâle getirilmiştir."

Görsel 3: Balık Yağı Çıkarılmasında Kullanılan Bir Makine

Yunus'un en fazla yağ çıkan bölgesi kafa ve çene boşluklarıdır. Kafa boşluğundaki yağ canlı haldeyken sıvı haldedir. Oysa Karadenizli balıkçıların önemli bir kısmı yağ çıkarırken bu kısmı es geçerler. Dolayısıyla yunusun yağından tam manasıyla istifade edemezler. Yağından istifade edemedikleri gibi yunusun hayli değerli olan diğer kısımlarından da istifade edemedikleri için bunlar çöp olarak toprağa ve denize atılır. 1952 tarihli *Balık ve Balıkçılık Mecmuası*'nda bu hususa ayrıntılı olarak değinilmişti. Buna göre Türkiye'de 2.500 ton yunus yağı senelik olarak imal edilmekteydi. Bu fabrikaların çoğunluğu Trabzon'da yer almaktaydı. Avlanmanın yoğun olduğu dönemlerde Trabzon'daki fabrikalarda yıllık 1000 ton civarında yağ çıkarılabilmektedir. Özellikle Akçaabat'ta bulunan fabrikada yıllık 30 ila 200 ton arasında yağ imal edilmekteydi. Açık alanlarda olduğu gibi bu fabrikalar da sade ve sıradandı. Yunustan ancak %50 oranında yağ çıkarılmaktaydı. Bu nedenle resimde de görünen modern manada yağ çıkarma fabrikalarının bir an önce açılması gerektiği bahsi geçen dergide şu şekilde vurgulanmaktaydı:

“Birkaç tane küçük fakat modern ve az miktarda iptidai maddeyi de işleyebilen fabrikanın Karadeniz sahili boyunca dağınık bir şekilde kurulması, yağ istihali bakımından en ekonomik hareket olacaktır. Fena işleyenle iyi işleyen iki fabrikanın masraflarının aynı olduğu düşünülürse, iyi işleyen bir fabrikada elde edilen fazla yağ safi bir kazanç şeklinde ele geçer. Bundan başka, yalnız yağ elde eden bir fabrika maksada elverişli değildir. Etin, derinin ve kemiklerin kullanılmadığına, yağ istihraç edildikten sonra mezkûr kısımların atıldığına vakıf olmak, hayreti muciptir... Avlama gemilerinde de yağ çıkarmak denenmektedir. Yunus avcılığı bakımından materyali avladığı yerde tamamen işleyen fabrika gemisi, en ideal ayrı bir metottur. Yunusların avlandıkları yerlerin dağınık olması dolayısıyla böyle bir fabrika, bu problemi en iyi bir şekilde tanzim eder.”⁹²

diyerek 1950'li yıllarda bile Türk balık yağı endüstrisinin ne derece geleneksel kaldığını belirtmektedir. Ayrıca makalede belirtilen sanayi tipi balık yağı üretim gemileri yukarıda da değinildiği üzere henüz 1896'da Amerika'dan Karadeniz'e gönderilmek istenen yağ imalat gemilerine iktibas etmektedir.

92 *Balık ve Balıkçılık Mecmuası*, 4/1 (İstanbul 1952), 17-18.

Dış talebin azalmasına rağmen balık yağı üretimi yoksulluğun hüküm sürdüğü Karadeniz sahil şeridinde Hopa'dan İstanbul'a kadar özellikle Trabzonlu balıkçıların geçim kaynağı olmaya devam etti. Cumhuriyetin ortalarına kadar yunus avcılığı ve balık yağı endüstrisi azalarak da olsa devam etti.

Görsel 4: *Balık ve Balıkçılık Mecmuası*, 23/2 (Nisan 1975), 36.

Yunus avcıları Sürmene ve Akçaabat'ın köylerinden çıkardı. Bunun haricinde Rize, Çayeli ve Pazar, Giresun Gülburnu, Ordu Perşembe, Kışlaönü köyleri, Karadeniz Ereğlisi, Sarıyer ve Fener köyleri yunus avcılığı ile anılırdı. 1930 yılında Yunuslarla ilgilenen İtalyan Profesör Brunelli, Türkiye sularındaki yunusların biyolojisi ve saydı hakkında İktisat ve Maarif vekâletine yönelik bir mektup yazmıştı. Bu mektupta: "Özellikle Türkiye'de yunuslara müteallik olmak üzere intişar etmiş ilmi mahiyette eserler hangileridir. Hangi cins yunuslar Türk sularında yaşarlar, bunların mevsimi hangi devrelerdir. Bu gibi ahkâmın mevcudiyeti halinde Türk hükümeti bazı kanun ve talimatlar meydana getirmesini faydalı görmekte midir?"⁹³ şeklinde sualler yöneltmişti. Yunus avcılığı ve balık yağı endüstrisini desteklemek için 1936 yılında balık yağlarının av vergisinden istisna tutulması hakkında bir kanun tasarısı meclise sunulmuştur.⁹⁴ İtalyan profesörün değindiği üzere o tarihlere kadar yunuslara has böyle bir çalışmaya tesadüf edilmemiştir. Ancak et ve balık kurumuna ait mecmualarda bu tarihten sonra yunus avcılığı ve balık yağı endüstrisine dair bazı makalelere yer verilmiştir.

2. Asırlar Üstü Zanaatın Sonu: Yunus Avcılığının Yasaklanması

1950'lerden sonra denizler ve okyanuslardaki memelilerin avlanmasına yönelik uluslararası tepkilerin artmaya başladığı dönemde Türk hükümeti de peyderpey yunusların avlanmasına kısıtlama getirmeye başlamıştır. Öncelikle 1856'dan itibaren yunusların üreme mevsimi olan 1 Haziran-15 Ağustos arası avlanma yasağı getirilmiş sonra bu yasağın Eylül'e kadar çekilmiştir.⁹⁵

93 Cumhuriyet Arşivi, (CA), 541, 44242, 210164, Sıra 1, 3, 5, 7,8 (16.01 1930); (02.01.1930).

94 CA, 61.4.13 (21. 01.1936).

95 İbrahim Bilge, "Amatörlerin avlayacakları balıklar ve av araçları ile av yerleri", *Balık ve Balıkçılık* 21/2 (Nisan 1974), 39; *Balık*

İbrahim Bilge, *Balık ve Balıkçılık Mecmuası*'nda yayınladığı makalesinde yunus avcılığına karşı adeta savaş başlatmıştır. Bilge bu makalesinde; uçsuz bucaksız kuzey buz denizinde balına avcılığının yasaklanması gibi, Marmara ve Karadeniz'de de yunus avcılığının birkaç yıl yasaklanmasını istemektedir. Denizlerde yunus avlayan teknelerin engellenmesini ve balık yağı istihsal eden yerlerin de kapatılmasını talep etmektedir.⁹⁶ Bilge yine bir başka makalesinde devlet tarafından fişek verilerek yunus avcılığının teşvik edilmesini şiddetle eleştirmektedir. Rusya gibi ülkelerin bu avcılığı yasaklamasından dolayı yunusların Karadeniz'in kuzeyini mekân tuttıklarını bundan ders alınması gerektiğini ifade etmekteydi.⁹⁷

Fakirliğin hüküm sürdüğü Karadeniz sahil şeridinde yunus avcılığı bir zaruretten ibaretti. Hatta çoğu ailenin yegâne geçim kaynağıydı. Yunus avcıları da bu meslekten duygusal manada hayli mustarıptı. Sürmeneli yunus avcılarında İsmet Kalyoncu'nun şu ifadeleri bu durumu gözler önüne sermekteydi:

"Yunusun eti yenilmez, gönü giyilmez. Etini korduk bahçeye, gübre niyetine, yağına ekmek batırıp yedik, ilaç niyetine. Balığı tutardık kuyruğundan, alırdık bıçaklarımızı, şah damarına dayardık, keserdik. Yunus gözlerini bize çevirirdi; ağlardı, sızlardı, kıyameti koparırdı. Onların da annesi, babası, yavrusu var; nasıl inlerdi. En büyük katil biz, vururduk bıçağı benim ciğerlerim parçalanırdı, bu zanaat kaybolda derdim. Bu hayvanı hiçbir zaman tutmak istemezdim. Ama ne yapacaksın çarığımız bile yoktu giymeye. Eğer bir taraftan 5 kuruşluk bir gelirin varsa o mesleği yapmayacaksın. Birgün Ünye'den gelirken balık harmanına girdik. Sardık ıgripi, girdi ona çok sayıda yunus, korkusundan hepsi doğurdu. Kıpkırmızı oldu ağın içerisi, kırk hayvan kurtardı gerisini denize saldık, bu zanaatı da paydos ettik o zaman."⁹⁸

Yunus avlayanların yaptığı meslekten bu derece rahatsız olması Yunus'un insani hislerinin hayli gelişmiş olması ve Yunus peygambere atfedilen mübarek bir hayvan olmasının etkisi büyüktü. Hatta halk arasında yunus avlayanın iflah olmayacağına dair inanış hayli güçlüydü. Sürmene'de yunus avcılığıyla meşgul olmayan mahalle sakinleri: "Yunus mübarek hayvandır, Onu avlayanın çoluk çocuğu sakat doğdu. Bu avcılıktan kimse onmadı. Başlarına türlü türlü dert geldi."⁹⁹ demektedir. Yunus Avcısı Dursun Karabacak'ın takımında bir sene yunus avcılığı yapan bir denizci:

"Balıklı'dan Zahra'ya kadar yunusçular vardı. Yunus avlamak hayır etmez. Bu hayvan insan gibi akıllıdır. Tekneye aldığı zaman çocuk gibi ağlar. Vurup da tekneye aldığı denizde yavrusu varsa gitmez kayığın etrafında feryat eder, ağlar. Yunus avlayanlar bu yavruların bedduasını alırdı adeta. Çoluk çocukları arızalı doğardı. Aldıkları para hayır vermezdi. Ben de sadece bir defa yaptım bu işi."¹⁰⁰

Bu ve benzeri çok sayıda yunus sergüzeştî balıkçılar arasında dilden dile dolaşmaktaydı. Karadeniz'de yunus avcılığı iptidai de olsa 1938 yılına kadar sürekli olarak yapılmış hatta bu dönemde yüksek seviyelere ulaşmıştır. Uluslararası baskılar Rusya, Romanya ve Bulgaristan gibi komşu ülkelerin yasaklamasıyla Türk hükümeti de peyderpey yasaklamaya doğru bir yol

ve Balıkçılık Mecmuası 23/2, (Nisan 1975), 25.

96 Bilge, "Balık Ürünlerimiz" 23/4 (Ağustos 1975), 19-21.

97 Bilge, "Su ürünleri Problemi" 22/5 (Ekim 1974), 33-35.

98 Aça, *Denizin Çocukları*, 202-203.

99 Aça, *Denizin Çocukları*, 203-204.

100 Aça, *Denizin Çocukları*, 203-204.

takip etmiştir.¹⁰¹ 1956'dan itibaren Haziran-Eylül arası üreme döneminde av yasağı getirilmiş,¹⁰² 1979 yılında İsviçre'nin Bern kentinde alınan bir kararla yunusların koruma altına alınması kararlaştırılmış ve Karadeniz de buna dâhil edilmiştir. 1983 yılında Türk hükümeti de bu karara imza atarak uyacağını dünyaya ilan etmiştir.¹⁰³ Çok eski çağlardan beri avlanmaya konu olan, nehirler, denizler ve okyanusların sevimli efendileri olan yunusların kaderi bu tarihten itibaren değişmiştir.

SONUÇ

İnsanlar, tarih öncesi çağlardan beri Karadeniz ve dünya sularında avladıkları yunuslardan muhtelif alanlarda istifade edegelmişlerdir. Politeizm, panteizm ve semavi dinlerin çoğunda yunusa kutsiyet atfedilmesi, insani özelliklerinin olması ve adeta insanın denizlerdeki yansıması olarak görülmesi bu memelinin avlanılmasına şüpheyle bakılmasına yol açsa da tabii şartların besine ulaşımında hayli tamahkâr davrandığı Karadeniz bölgesinde yunus avcılığı hayati bir ihtiyaçtan kaynaklı bir zorunluluk olmuştur. Bu memeli türünün Antik dönemlerden beri tabii döngünün mizanına meşru şekilde müdahaleyle avlanılmasının, deniz ekosistemine olumsuz bir etkisinin olmadığı iddia edilebilir. İnsan tabiat ile uyumlu hareket ettiği, doğadaki besinlerden istifade ederken muvazeneli olduğu sürece denizlerde ve karada tabii işleyişin bir parçası olmuştur. Ancak modern zamanlarda bu nispetin meşruiyetini bozarak doğal işleyişi bozması tüm canlılarda olduğu gibi yunus ekosistemi üzerinde de ciddi tahribatlar oluşturmuş, hatta türü yok olma tehlikesine düşürmüştür. 20. yüzyılın ortalarına kadar yunus türlerinin yoğun bir şekilde Marmara, Karadeniz ve diğer denizlerde ve okyanuslarda görülmesi buna kanıt olarak gösterilebilir.

Doğu Karadeniz'de bilhassa Laz denizci taifesinin kadim dönemlerden beri iştilig etmiş oldukları bu meslek babadan oğula geçen bir miras olarak 20. yüzyılın sonuna kadar tevarüs etmiştir. Bu avcılık ve üzerine inşa edilen yağ endüstrisi Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'sinin geç dönemlerine kadar bölge halkının ve balıkçıların yegâne geçim kaynağı olmaya devam etmiş, bölgenin tarihsel sosyolojisi ve ekonomisine derinden tesir etmiştir. Osmanlı bahriyesinin mahir denizci taifesinin önemli bir kısmını oluşturan Karadenizli, bilhassa Laz denizci taifesinin yetişmesine de önemli katkı sağladığı iddia edilebilir. Tarım arazilerinin sınırlı olduğu, besine ulaşabilmenin hayli güç olduğu bu topraklara yönelik 19. yüzyıldan itibaren yaşanan yoğun göç dalgası besin kaynaklarına ulaşımı daha da güç kıldığından insanların bu yüzyıldan itibaren denizlere ve yunus avcılığına olan ilgisi daha da artmıştır.

19. yüzyılın ortalarına doğru modern dünya sisteminin ilgi sahasına giren ve uluslararası ticaretin konusu olan balık yağı endüstrisi, 20. yüzyılın ilk yarısına kadar adeta yeni bir çağ yaşamıştır. Endüstri ve sermaye çağına geçildiği andan itibaren her türlü ürünün işlenerek mamul ürün hâline gelmesi ve bundan hat safhada istifade edilmesi düşüncesi, dünya üzerinde birçok canlı ve cansız türünü kapitalizm ve endüstrisinin nesnesi hâline getirmiştir. Yunusların endüstriyel sektöre entegrasyonu klasik kullanımın haricinde hayli muhtelif alanlara hizmet eder hâle gelmesi, arz-talep dengesini de derinden etkiledi. Bu noktada teknolojik gelişme-

101 Bilge, "Su ürünleri Problemi", 33-35.

102 *Balık ve Balıkçılık* 4/5 Mayıs 1856, 6.

103 Mustafa Zengin, "Karadeniz Türk Balıkçılığının Yüz Yıllık Tarihine Genel Bir Bakış", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 5/7 (2019), 40, 43.

lerle her geçen gün modernize olan deniz taşıtları ve avlanma yöntemleri, bunun karadaki yansımaları devasa endüstri sektörü ve ulaşılması gereken pazarlar, dünya üzerinde birçok canlının yaşam ve gelecek savaşını kaybetmesine neden oldu. Batı endüstrisinin merkez halkasına eklenen canlı-cansız ekosistemin tüm parçaları ve bileşenlerinde olduğu gibi yunusların da geleceği bilinmeyen mukadderata sürüklendi. Yunus neslinin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalması neticesinde Batı merkezli alınan kararlar yunusların avlanması yasaklandı. Ancak dünyanın birçok noktasında bilhassa Uzakdoğu ülkelerinde yunus avcılığı devam etti. Karadeniz havzasında eski çağlardan beri yapıla-gelen sosyo-kültürel ve iktisadi tarihin konusu olacak kadar uzun bir zaman dilimine yayılan bu zanaat böylelikle ortadan kalkmış oldu.

Yunus avcılığı ve balık yağı endüstrisi üzerine Antik Dönem ve 20. yüzyıla ait birkaç çalışma olmasına rağmen, Batı endüstrisinin etki alanına girdiği 19. yüzyıl gibi önemli bir asra ait hiçbir çalışmanın olmaması bu araştırmaların tarihsel süreç içerisindeki değişim ve gelişimini eksik ve bağlantıdan mahrum bırakmaktadır. Çalışma, bu yönüyle her ne kadar sınırlı bir dönemi ele alsada Antik Dönem ile 20. yüzyıl arasındaki boşluğu doldurmaktadır. Geleneksel avlanma ve endüstri yönteminin dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinde hızlı bir değişim ve dönüşüm sürecine girmesi, kullanım alanının yaygınlaşması, 20. yüzyıldaki gelişmelere zemin hazırlaması bakımından önem taşımaktadır. Etki sahası itibarıyla on binlerce insanın günlük yaşamına doğrudan etki eden muhtelif disiplinlere ve alanlara temas eden bu türden çalışmalar literatürdeki boşluğu kısmi manada da olsa doldurmakta, benzeri çalışmalara da kapı aralamaktadır.

Yunus avcılığına dair ticari kazanç aslında bu tarihten sonra kısmen de olsa farklı form ve şekillerde devam etmiştir. Balık yağı endüstrisi eğlence sektörüne kaymaya başlamış, antidepresan ve saire ilaçlar verilerek sakinleştirilen, kapalı havuzlarda dar bir sahaya sıkıştırılarak özgürlükten mahrum bırakılan yunusların sevimli hal ve hareketleri insanlar tarafından sömürülmeye maruz bırakılmıştır. Denizin bu güzide memelilerinin 20. ve 21. yüzyıllardaki bu yeni ticari fonksiyonuna dair menfi ya da müspet yaklaşımlar gelecekte yapılacak yeni çalışmalarla ortaya konulmuş olacaktır.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

- Cevdet Maliye (C.ML), 474/193/12.
Dâhiliye İrade-i Umumiye (DH.İ.UM), 93/1.
İrade Dâhiliye (İ. DH), 682/47514.
Hariciye Nezareti Tahrirat (HR. TH. 71/25).
Meclis-i Vâlâ (MVL), 645/31.
Meclis-i Vâlâ (MVL), 683/88.
Meclis-i Vâlâ (MVL), 836/38.
Trabzon Vilayet salnamesi. 1318 (1900).
Trabzon Vilayet Salnamesi. 1311 (1894).
Trabzon Vilayet Salnamesi. 1319 (1901).
Trabzon Vilayet Salnamesi. 1320 (1902).
Trabzon Vilayet Salnamesi. 1321 (1903).
Trabzon Vilayet Salnamesi. 1322 (1904).

ACCIM (Archives de la Chambre de Commerce et d'Industrie Marseille)

ACCIM, *Anneles du Commerce Exterieur Turquie, Faite Commerciaux*, S. 1, Ministres de l'Agriculture du Commerce et des Travaux Publics, 3. Seri Numarası: 190, (Paris: 1895).

AFL (Archives de l'Association French Lines)

AFL. 1997 002 4467, *Rapport General de Service de Samsun*, Chapitre 1, Personnel, 1906.

Cumhuriyet Arşivi

- Cumhuriyet Arşivi (CA.), 61.4.13, (21.01.1936).
Cumhuriyet Arşivi (CA.), 541, 44242, 210164, Sıra 1, 3, 5, 7,8, (16.01 1930); (02.01.1930).

2.Kitap ve Makaleler

- Acara, Altan. “Balık Yağlarının İstihsalı”. *Balık ve Balıkçılık Mecmuası*. 1/12 (Aralık 1956), 7-8.
- Aça, Mustafa. “Giresun ve Trabzon yöresi Balıkçılarının Yunus Avcılığı ile İlgili İnanışları”. *Balık Kitabı* (İstanbul: Kitapevi, 2015), 333-361.
- Aça, Mustafa. *Denizin Çocukları, Giresun ve Trabzon Yöresi Balıkçılarının Meslek Folkloru*. Trabzon: Türkiye Alim Kitapları, 2015.
- Ahmet Mithat Efendi. *Sayyadane bir Cevalan*. ed. Davut Yılmaz. İstanbul: Kapra Yayıncılık, 2002.
- Alfred H. Allen, *An Introduction to the Practice of Commercial Organic Analysis*. 2. Cilt. London: 1882.
- Alfred H. Allen. *Commercial Organic Analysis*. 2. Cilt. Philadelphia: P. Blakiston & Co., 1887.
- Arianus. *Arianus'un Karadeniz Seyahati*. çev. Murat Aslan. İstanbul: Odin yayıncılık, 2005.
- Bertrand, Le gerant du Consulat de France a Trebizonde, Turquie d'Asie, Commerce de Trebizonde en 1889. *Ministère du commerce, de l'industrie et des colonies, Bulletin consulaire Français recueil des rapports commerciaux*. 20/2. Semestre, Paris: 1890.
- Bıjışkyan, Minas. *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*. çev. Hırand D. Andressyan. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969.
- Bilge, İbrahim. “Balık Ürünlerimiz ve Bizlere Düşen Görev”. *Balık ve Balıkçılık*. 23/4 (Ağustos 1975), 19-21.
- Bilge, İbrahim. “Su ürünleri Problemi ve Alınması Gereken Tedbirler”. *Balık ve Balıkçılık*, 22/5 (Ekim 1974), 33-35.
- Bursa, Pınar. Antikçağ'da Anadolu'da *Balık ve Balıkçılık*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2007.
- Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie, géographie administrative: statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*. 1. Cilt. Paris: E. Leroux, 1892.
- Deveciyan, Karakin. Türkiye'de *Balık ve Balıkçılık*. çev. Erol Üyeparzarıcı, İstanbul: Aras Yayınları, 5. Baskı, 2013.
- Devedjian, Karekin. *Peche et Pecheries en Turquie*. İstanbul: Imprimerie de l'Administration de la Dette Publique Ottomane. 1926.
- E. G. “Marsouins”. *Bulletin mensuel de la Chambre de commerce française de Constantinople* 25/290, İstanbul: 31 Mayıs 1911.
- Ermin, Recai. “Karadeniz ve Balıkları”. *Balık ve Balıkçılık Mecmuası* 4/1 (Ocak 1956), 6-7.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), 9. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali

- Kahraman-Robert Dankoff. 1. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi* İstanbul. haz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: İTO Yayınları, 2021.
- Evliya Çelebi. b. Derviş Mehmed Zilli. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman. 3-4. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Faits commerciaux, S. 24, Ministere de l'agriculture du commerce et des travaux public 3. Serie des avis divers, N. 1654. Nisan 1866, Annales du commerce exterieur Turquie (Fait commerciaux s. 15-26)*. Paris: Publies par le Departement de Agriculture et du Commerce, 1869.
- Gümüş, Özdemir Şenay. *Osmanlı Sularında Balık Avcılığı*. İstanbul: Kitapyayınevi, 2019.
- İlge, İbrahim. "Amatörlerin avlayacakları balıklar ve av araçları ile av yerleri". *Balık ve Balıkçılık*. 21/2 (Nisan 1974), 35-41.
- Karapınar, Şeref. "California'daki Akvaryumlar". *Balık ve Balıkçılık* 22/4 (Ağustos 1975), 23-24.
- Karapınar, Şeref. "Yunus Balıkları". *Balık ve Balıkçılık* 24/1 (Şubat 1976), 36-38.
- Ksenophon. *Anabasis. Onbinlerin Dönüşü Ksenophon*. çev. Sinem Deniz. İstanbul: Parola Yayınları, 2014.
- Nüman, W. "Doğu Karadeniz Bölgesinde Türk Balıkçılığı". *Balık ve Balıkçılık* 1/4 (İstanbul 1952), 14-15.
- Öksüz, Melek. *Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon, Toplum-Kültür-Ekonomi*. Trabzon: Serander Yayınları, 2006.
- Strabon. *Antik Anadolu Coğrafyası*, (Geographika: 12-13-14). çev. Adnan Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- Tezel, Rıdvan. "Dünyanın Muhtelif Denizlerinde Yaşayan Balıklar". *Balık ve Balıkçılık* Mecmuası 9/1 (Ocak 1961), 21-28.
- Tournefort. Pitton de, *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du roy*. 2. Cilt. Lyon 1717.
- Trade Reports of the Trebizond Province 1830 – 1914*. Derleyen Musa Şaşmaz. 2-3. Cilt. Ankara: TTK, 2014.
- Üner, Sıtkı. "Balıklar Düşmanlarından ne şekilde Korunmaya Çalışırlar". *Balık ve Balıkçılık* Mecmuası 4/6-7 (Haziran-Temmuz 1856), 7-10.
- Wattel, C. Raveret. *Atlas de Posche des poissons de mer de la France et de la Belgique*. Paris: Librairie de Sciences Naturelles, 1909.
- Yenişehirizade Halit Eyüp. *Kayıkla Bir Cevelan*. haz. Ahmet Koçak. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016.
- Zengin, Mustafa. "Karadeniz Türk Balıkçılığı'nın Yüz Yıllık Tarihine Genel Bir Bakış". *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 5/7 (2019), 31-67.
- Zengin, Mustafa. "Karadeniz'de Yunus Avcılığı". *Sümae Yunus Araştırma Bülteni* 8/1 (Mart 2008), 8-12.

3. Gazeteler, Dergiler ve Raporlar

Balık ve Balıkçılık, 23/2 (Nisan 1975).

Balık ve Balıkçılık, 23/6 (Aralık 1975).

Balık ve Balıkçılık, 4/1 (Eylül 1952).

Bulletin mensuel de la Chambre de commerce française de Constantinople. 23/268.
İstanbul: 31 Temmuz 1909.

Bulletin mensuel de la Chambre de Commerce Française de Constantinople. 13/145.
İstanbul: 30 Nisan 1899.

Bulletin mensuel de la Chambre de Commerce Française de Constantinople. 19/219,
İstanbul: 30 Haziran 1905.

Bulletin mensuel de la Chambre de Commerce Française de Constantinople. 24/281.
İstanbul: 31 Ağustos 1910.

Department of Commerce and Labor-Bureau of Manufactures, Weekly Consular and Trade Reports.
1/1. Washington, 5 Mart 1910.

La Croix des Marins. "Peche au fusil des marsouins". 4/148 (31 Ocak 1897).

Le Petit Bastias, Journal Quotidien. "Les Marsouins". 21/17 (19 Ocak 1896).

Le Temps. 36/12636, Cumartesi 4 Ocak 1896.

Revue des sciences naturelles appliquées : bulletin bimensuel de la société nationale. 1/1. Dönem. Paris:
Société nationale d'acclimatation de, 1889.

T.C. Resmî Gazete. 8221, 1 Ekim 1952.

4. İnternet kaynakları:

Greenblatt, Steohen J. - Morrill, John S. "Elizabeth I, Queen of England". Erişim 16. 02. 2024.
Elizabeth I | Biography, Facts, Mother, & Death | Britannica.

"Dolphins". Erişim 26. 02. 2024. Dolphin Facts (nationalgeographic.com).

Knowles, Michael David. "Henry II, King of England". Erişim 16. 02. 2024. Henry II | Biography,
Accomplishments, & Facts | Britannica.

Symbolism in the Mosques of Mimar Sinan: Inscriptions, Meanings, and Architectural Order*

MİMAR SİNAN'IN
CAMİLERİNDE SEMBOLİZM:
KİTABELER, ANLAMLAR VE
MİMARİ DÜZEN

CEMİLE FEYZAN ŞİMŞEK**
ALİ UZAY PEKER***
SİNAN MERT ŞENER****

ABSTRACT

Architectural spaces not only consist of structural elements but also bear traces from the period in which they were built. These traces can be religion, culture, economy, power, technology, abstract concepts, or symbols. Worship places, in particular, contain diverse symbols and indicators due to their mission. Mosques specific to the Islamic religion also have various symbolic elements besides their original architectural features. It is seen in history that these elements are included in mosque architecture with abstract ornaments and calligraphy. In the mosques of Mimar Sinan's period, the inscriptions mainly consist of Qur'an verses. These verses are placed on many architectural elements, starting from the dome. The study aims to systematically question and reveal the relationship between these verses and the architectural elements where they are placed using the semiotic method. Five mosques, the richest in terms of the epigraphy program, were selected as samples for the study. All the inscriptions in the mosques were identified on-site, and their accuracy was ensured by comparing them with sources related to the period. In this study, the symbolism of the inscriptions in Mimar Sinan's mosques, which has not been revealed before, is presented uniquely for each architectural element by reading them through the inscriptions and structural elements.

Keywords: Mimar Sinan, Mosque, Symbol, Architecture, Inscription, Meaning, Epigraphy.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 15 Ağustos 2023 | Date Received: 15 August 2023
Kabul Tarihi: 30 Eylül 2024 | Date Accepted: 30 September 2024

ATIF | CITATION

Şimşek, Cemile Feyzan - Peker, Ali Uzay - Şener, Sinan Mert. "Symbolism in the Mosques of Mimar Sinan: Inscriptions, Meanings, and Architectural Order". *Kadim* 8 (October 2024), 143-189. doi.org/10.54462/kadim.1343868

* This article is based on Cemile Feyzan Şimşek's master's thesis (Cemile Feyzan Şengün, *Mimar Sinan Dönemi Cami Mimarisinde Yazı ve Kozmolojik İçerik* (Istanbul: Istanbul Technical University, Graduate School of Science Engineering and Technology, Master's Thesis, 2015) and presented within the framework of new works of literature and evaluations. The photographs (except Figure 31) belong to Cemile Feyzan Şimşek. The authors would like to thank Colin Sutcliffe for proofreading the text.

** Asst. Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Architecture and Fine Arts, Department of Architecture, cfsimsek@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3503-3633.

*** Prof. Dr., Middle East Technical University, Faculty of Architecture, Department of Architecture, peker@metu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1175-6121.

**** Prof. Dr., Istanbul Technical University, Faculty of Architecture, Department of Architecture, mert@itu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8711-104X.

ÖZ

Mimarî mekânlar sadece yapısal unsurlardan oluşmazlar aynı zamanda yapıldığı dönemden izler taşırlar. Bu izler din, kültür, ekonomi, iktidar, teknoloji, soyut kavramlar veya semboller olabilir. Özellikle ibadethaneler, misyonları gereği çeşitli semboller ve göstergeler barındırırlar. İslam dini ibadet mekânı olan camiler, özgün mimari tasarımlarının yanında çeşitli sembolik unsurları da barındırmaktadır. Tarihsel perspektifte bu unsurların soyut süslemeler ve yazıyla cami mimarisinde yer aldığı görülmektedir. Osmanlı döneminde cami mimarisini zirveye taşıyan ve bu çalışmanın konusu olan Mimar Sinan dönemi camilerinde kitabeler ağırlıklı olarak Kur'an ayetlerinden oluşmaktadır. Bu ayetler kubbeden başlayarak birçok mimari elemana yerleştirilmiştir. Çalışmanın amacı, bu ayetlerin yerleştirildiği mimari elemanlarla olan ilişkisini göstergebilimsel yöntemle sistematik olarak sorgulamak ve ortaya koymaktır. Çalışmada, Mimar Sinan döneminde inşa edilen epigrafi programı bakımından en zengin camiler olan Şehzade Mehmet, Süleymaniye, Selimiye, Kılıç Ali Paşa ve Sokullu-İsmihan Sultan camileri örneklem olarak seçilmiştir. Camilerde yer alan bütün yazılar yerinde tespit edilmiştir, ayrıca dönemle ilgili kaynaklardan da karşılaştırma yapılarak doğruluğu sağlanmıştır. Bu çalışmada, daha önce ortaya çıkartılmamış olan Mimar Sinan camilerindeki yazıların sembolizmi yazılar ve yapı elemanları üzerinden okunarak her mimari eleman için özgün olarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mimar Sinan, Cami, Sembol, Mimari, Yazı, Anlam, Yazıt.

INTRODUCTION

Architecture incorporates signs similar to those found in language and writing, and the idea that architectural works are a means of communication has been widely accepted. Places of worship, in particular, are charged with symbolic meaning. Inscriptions (written with calligraphy) can be a direct means of communication, just like other symbols in mosque architectural design. In Islamic architecture, due to the established aniconism, lettering and abstracted decorative compositions come to the fore, which can be attributed to the utmost importance placed on the *Qur'ân* and the words of the Prophet Muhammad, the *hadith*.¹ The design features, materials, and structures of the mosques from the Mimar Sinan period have been widely studied. However, no research has touched on the symbolic dimension of the inscriptions in the mosques of the period and its reflections on mosque architecture elements. Therefore, this study examines the concept-symbol relationship in the calligraphic inscriptions found on the various elements of mosque structures and analyzes the meaning they generate.

1. Methodological Approach: Studying Signs and Symbols in Architecture Through Semiotics

Studying the theme of symbolism in architecture requires understanding the concept-symbol-system-semantic dimensions' structure. The sign analysis approach from the field of semiotics is helpful in its ability to reveal the interaction among them. Various tools have been developed to aid communication. The dissemination of these tools, as well as our encounters with various groups and cultures, require individuals to learn different communication systems to survive, and semiology analyses these systems.²

Linguistics and semiotics, founded in ancient times, have also been processed into architecture as a reflection of the worldview of societies from the past to the present. Many philosophers have produced ideas on the concept of signs from ancient times to the present and have examined signs in various fields, especially linguistic signs. The word *semiotics* comes from the Greek term *semeiotike*, and the word *semiology* comes from the Greek words *semeion* (sign) and *logia* (from *logos* meaning "theory"; "word"). The adventure of semiotics, which began with the Stoics in the 3rd century BC, continued with Plato, Modus, Locke, Leibniz, Diderot, Condillac, and Lambert in the 17th and 18th centuries, and continued with Hoene-Wronski, Bolzano, and Husserl. The foundations of general semiotics in the contemporary sense were laid by the American philosopher Charles Sanders Peirce (1839-1914) and the Swiss linguist Ferdinand de Saussure (1857-1913) in the early 20th century.³

1 "Aniconism is a term that generally refers to the practice of avoiding or prohibiting the creation of images of living creatures. However, Islamic aniconism involves avoiding or prohibiting the depiction of living beings, such as humans and animals, in art and other visual forms. This form of aniconism is driven by the belief that the creation of animate forms is a privilege reserved for God alone and is therefore considered to be a religiously motivated practice." For detailed information about aniconism in Islam, see: Fariha Ali, "Aniconism in Islam", *Al-Salihat (Journal of Women, Society, and Religion)* 1/02 (2022), 13-27.

2 Mehmet Rifat, *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları 1 - Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 113.

3 Rifat, *XX. Yüzyılda Dilbilim*, 115-116.

Pierce focused on the logical function of signs and tried to classify semiotic phenomena completely. The most striking triad is the icon, the index, and the symbol. An icon is a sign with a feature that makes it meaningful even if the object it represents does not exist (a pattern or a photograph). An index is a sign that will immediately lose the feature that makes it a sign when its object disappears but will not lose this feature if there is no interpreter (like a cloud being a sign of rain). A symbol is a sign that would lose the feature that makes it a sign if there was no interpreter (like a scale being a symbol of justice).⁴

F. de Saussure describes the indicators that are formed from signs or symbols as parts of a binary model, consisting of a signifier (*signifiant*) and the signified (*signifié*), and claims that the concept and sound-image together constitute the “sign” (Figure 1).⁵ Signs produce meaning in language, individually, or in interaction within a system.

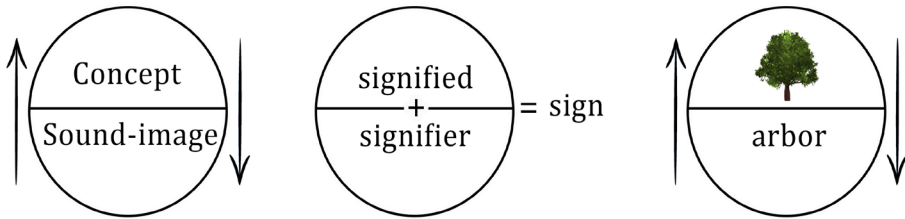

Figure 1: F. de Saussure's diagram of “sign”

Roland Barthes, a follower of Saussure, continues the understanding that all areas of culture, science, and society can be considered as various “languages” and that language can be a part of semiotics.⁶ The fact that architecture is also seen as a language depends on this.

On the other hand, Umberto Eco followed Barthes's footsteps and became an architectural semiotics advocate. According to Eco, “If all cultural phenomena were systems of signs, any function must be related to communication. All architectural artifacts serve a communicative function by fundamentally communicating their function to be fulfilled before their actual use. Eco explains how society needs cultural codes generated step by step to communicate. Anything publicly emerging enters the realm of codes and entangles itself with connotations, tracing itself and its historical representation in collective memory. The architectural message becomes expected and comprehensible only by resting on these codes.”⁷

Architecture itself represents something other than its material reality, explains something, and conveys the message of something. From this perspective, architectural production also refers to the aspect of representation, a language incorporating signs of communication in its means of representation. Hence, by nature, the space, structure, and even

4 Rifat, XX. *Yüzyılda Dilbilim*, 118.

5 Mehmet Rifat, XX. *Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları 2 - Temel Metinler (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008)*, 24.

6 André Loeckx and Hilde Heynen, “Meaning and Effect: Revisiting Semiotics in Architecture”, *Conditioning Architectural Theory, 1960s–1990s*, ed. Sebastiaan Loosen, et. al. (Leuven: Leuven University Press, 2020), 32.

7 Efe Duyan, “Rethinking Semiotics in Architecture: Architecture As A Perceived Sign”, *Adam Arts 4* (2023), 32.

the city might represent themselves and other things, whether they are society, culture, usage, needs, pleasure, or economy.

The conclusion we can draw from semiotics research in architecture is that architecture, as a means of communication and a set of signs (space, form, structural elements, and other components), carries a message and has its unique meaning. Semiotics allows us to consider space with all these parameters and examine the messages it conveys to the user.

The primary reason for considering and explaining semiotics in this study is to provide a basis for the study. Starting from this point, the meaning-design integrity in mosque architecture will be examined in the most basic way through the concept-symbol relationship put forward by Saussure. It will be investigated whether the verses written with Islamic calligraphy in the interior and exterior spaces of mosques are considered as “meaning/concept” and whether the architectural elements where the writings are located are symbols/icons in which this concept finds expression. As a result, the question of whether the concept-symbol integrity, that is, the signifier-signified relationship required to create the sign, can be explained with the writings and structural elements in the mosque will be sought an answer.

2. Content and Objective of the Research

In the sixteenth century, when the Ottoman Empire had reached the height of its power, expressions of grandeur could be seen everywhere and indeed played a role in the diversification of design. To understand how the epigraphic program and architectural design relation was created in architecture, the mosques constructed in the Mimar Sinan period, as the peak of architectural expression at the time, are opened to discussion, with the diversity of building scales, the richness of the epigraphical programs and the availability of written resources being influential in this choice. Information for the study is garnered from early and late five architectural works from the period to provide a rich source and holistic view of the issue. There are 25 mosques known to have been built by Mimar Sinan. The Şehzade Mehmed, Süleymaniye, Selimiye, Kılıç Ali Paşa, and Sokullu-İsmihan Sultan mosques selected for the study are the 5 mosques that have writings on almost all their architectural elements and are the richest in terms of writing programs.⁸ Thus, the study was based on more data and diversity. Since these mosques were built by sultans and statesmen, they were large-sized mosques, and their epigraphic programs were more intense and diverse. Information for the study is garnered from early and late works of Sinan mosques from the period, to provide a rich and holistic view of the issue.

The present study examines and interprets the relationship between writing (meaning) and architectural design through a semiotic methodology, aiming to understand the symbolization and the production of meaning through the inscriptions made in mosque architecture. In other words, the study will carry out a meaning analysis based on examples of the art of calligraphy found in mosques' interior and exterior spaces within the concept-symbol relationship. The content of inscriptions within the mosque constitutes the “signified”, while the architectural

8 When all of Sinan's mosques are examined, it is seen that there are repetitive verses in the architectural elements of the mosques. Since the study is in an article format, it is limited to these 5 mosques, which provide more content in terms of the writing program. For detailed information about the writing program in the other 25 mosques built by Sinan, see: Cemile Feyzan Şengün, *Mimar Sinan Dönemi Cami Mimarisinde Yazı ve Kozmolojik İçerik* (İstanbul: İstanbul Technical University, Graduate School of Science Engineering and Technology, Master's Thesis, 2015).

form on which the inscription is found constitutes the “signifier” of the writing. In other words, the architectural concept/text/form is integrated into a sign or a symbol. In short, revealing the integrity (signifier-signified relations) required to form the indicator through meaning, writing, and form is possible. In this relationship, just as concepts become signifiers of inscriptions, inscriptions also become the signifiers of forms. The signifier element in Saussure’s signifier/signified relationship can become signified by forming new signifiers.⁹ The wealth of this third dimension is the main reason for the rich connotations/meanings in art and architecture. When the concepts, forms, and inscriptions, each of which produces independent meaning, interact in architecture, it creates a tremendous space impact in the beholder’s mind donated with the due knowledge of them. Another objective of this article is to provide this knowledge.

3. Inscription and Ottoman Architecture

The first dimension of being a direct interlocutor of Allah in Islam is reading *the Qur’ān* – as the main line of communication between Allah (God) and humankind. A Muslim attempts to comprehend/understand the world from the perspective of the revelations of the Prophet Muhammad and his teachings – the *hadiths*. The intense literary language of *the Holy Qur’ān*, and the way it deals with various themes has enabled society to adopt its guidelines as a way of life and to integrate it into all aspects of life. Muslims create aesthetic value based on the written evidence of the *Qur’ān* and the *hadiths* and reflect this value on their environment. Of course, forming such ideological foundations does not mean they are unaffected by external factors. Those engaged in Islamic art and architecture reflect these influences in their works through interpretation and assimilation, drawing upon the technical know-how of each period and thus influencing architectural differentiation.

In Islamic calligraphy, the *Jeli Thuluth* style has the most appropriate features for architectural works.¹⁰ The *Jeli Thuluth* calligraphy style has a round and dynamic feature, and as it can be enlarged to the desired size, it is easily adapted to architecture. As the size increases, the calligraphy integrates with the architecture in harmony, leading writing to become an element that completes architecture, giving it both spirit and life. Accordingly, the inside and outside inscriptions are in harmony with the forms and convey several messages to those who visit the buildings and take a mediating position in explaining the words of Allah. Writing in architecture began in Anatolia during the Seljuk period, and the portal came to the fore as the most common spot for *Thuluth* and *Kufi* calligraphy.¹¹ The inscriptions containing verses from the *Qur’ān* gained the ability to convey/announce Islam. Whether in verse or not, we encounter Islamic calligraphy in many Seljuk works, and this tradition was later developed and enriched in the Ottoman period.

4. Publications on the Meaning of Inscriptions in Ottoman Architecture

There are several articles, books, and master’s and doctoral theses analyzing the relationship between writing and architecture in Seljuk and the Ottoman Empire, many of which provide

9 Charles Kay Ogden and Ivor Armstrong Richards, *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language Upon Thought and of the Science of Symbolism* (New York: Harcourt, Brace and World, Inc., 1946).

10 Ali Alparslan, “Celi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/265-267.

11 Ahmet Sacit Açıkgözoğlu, “Türk Mimarisinde Hat Sanatı”, *Hat ve Tezhip Sanatı*, ed. Ali Rıza Özcan (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009), 182.

examples of the art of Islamic calligraphy while detailing its history and different forms. Although classifications have been made of such writings and their locations in the works, no explanation has been made of the relationship between the meaning and location of the writings.

The unpublished doctoral dissertation of Zübeyde Cihan Özsayınır is significant in its systematic approach to such inscriptions.¹² In her study, Gülru Necipoğlu discusses writing programs while examining structures dating to the Mimar Sinan period. While she explains the verses in this work, no detailed interpretation is made of the relationship between writing and meaning in conjunction with architectural design.¹³ Murat Sülün has no periodical focus in his study on inscriptions and makes no mention of the architectural meaning dimension, opting only to explain the *Qur'anic* verses.¹⁴

In addition to the studies carried out in Turkey, there have also been studies into the symbolism of Islamic architecture made abroad, with Oleg Grabar, Robert Hillenbrand, Titus Burckhardt, and Thomas Barrie counted among the leading international researchers in this field.¹⁵ None of them focuses explicitly on inscriptions in architecture. Dodd and Khairallah made a general conceptualization of the architectural environment by attempting to relate the content of the writings in Islamic works in the whole Islamic world to architecture and found that the image of paradise and the commandments and creativity of God are emphasized as a partnership in writing and architecture.¹⁶ A book edited by George Michell provides a valuable understanding of the world of thought and its influence on the formation of Islamic architecture. However, it contains no specific content about writing.¹⁷

Some of the abovementioned studies contain information about the semantic content of Islamic art and architecture and so may occasionally serve as the basis for this study. However, there has been no systematic study of the relationship between the writings found in architectural works and their affiliation with meaning and design from the Mimar Sinan period, neither in Turkey nor abroad. This article tries to bridge this gap by synthesizing knowledge on the holistic design between the meaning of inscriptions and architectural form, referencing existing knowledge on writing and architecture while also using fresh information about the issue.

5. Classification of the Inscriptions

For the study, five mosques are selected for analysis Şehzade Mehmed, Süleymaniye, Selimiye, Kılıç Ali Paşa, and Sokullu-İsmihan Sultan in Kadirga (Figures 2, 3, 4, 5, 6). The inscriptions in these selected mosques are classified according to the structural elements on which they are found, following an axial hierarchy starting from the dome and leading down through the

12 Zübeyde Cihan Özsayınır, *Mimar Sinan'ın İstanbul'daki Camii ve Türbelerindeki Yazı Düzeni ve Anlamı* (İstanbul: İstanbul University, Institute of Social Sciences, Doctoral Dissertation, 1993).

13 Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2005).

14 Murat Sülün, *Sanat Eserine Vurulan Kuran Mührü* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013).

15 See: Oleg Grabar "Symbols and Signs in Islamic Architecture", *Architecture as Symbol and Self-Identity*, ed. J.G. Katz (Philadelphia: Aga Khan Award for Architecture, 1980); Robert Hillenbrand, *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994); Thomas Barrie, *The Sacred In-Between: The Mediating Roles of Architecture* (Oxon: Routledge, 2010); Titus Burckhardt, *Arts of Islam: Language and Meaning* (Indiana: World Wisdom Inc., 2009).

16 Erica Cruikshank Dodd and Shereen Khairallah, *The Image of the Word, A Study of Qur'anic Verses in Islamic Architecture* (Beirut: American University of Beirut, 1981), 53-57.

17 George Michelle (ed.), *Architecture of the Islamic World: Its History and Social Meaning* (New York: Thames and Hudson, 1995).

semi-dome, pendentive, corner semi-dome, *yap*, window, and gate (Table 1). The verses found in different mosques but on the same architectural element are mentioned together. The verses are given in their sequence in the *Qur'an*.¹⁸

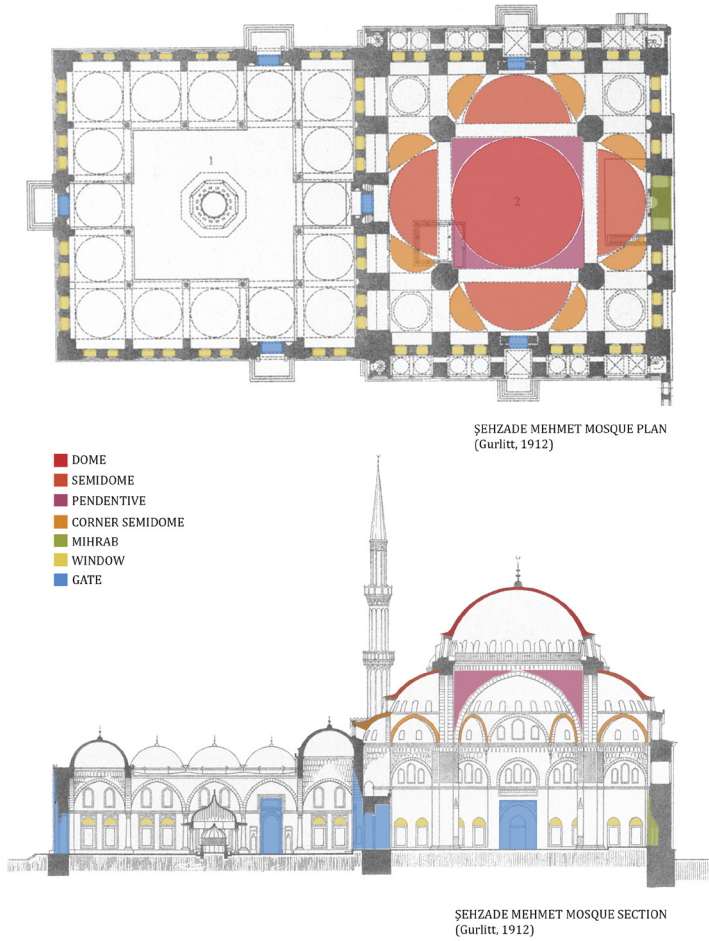

Figure 2: Şehzade Mehmed Mosque, Inscriptions located on structural elements depicted on the plan and section drawings¹⁹

18 The following work is used for the English translation of all the verses of Qur'an mentioned in the article: A. B. Al-Mehri (ed.), *The Qur'an: With Sūrah Introductions and Appendices: Saheeh International Translation* (Birmingham, UK: Maktabah Booksellers and Publishers, 2010).

19 The plan and section of the Şehzade Mehmed Mosque are taken from the book: Cornelius Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels* (Berlin: Ernst Wasmuth, 1912).

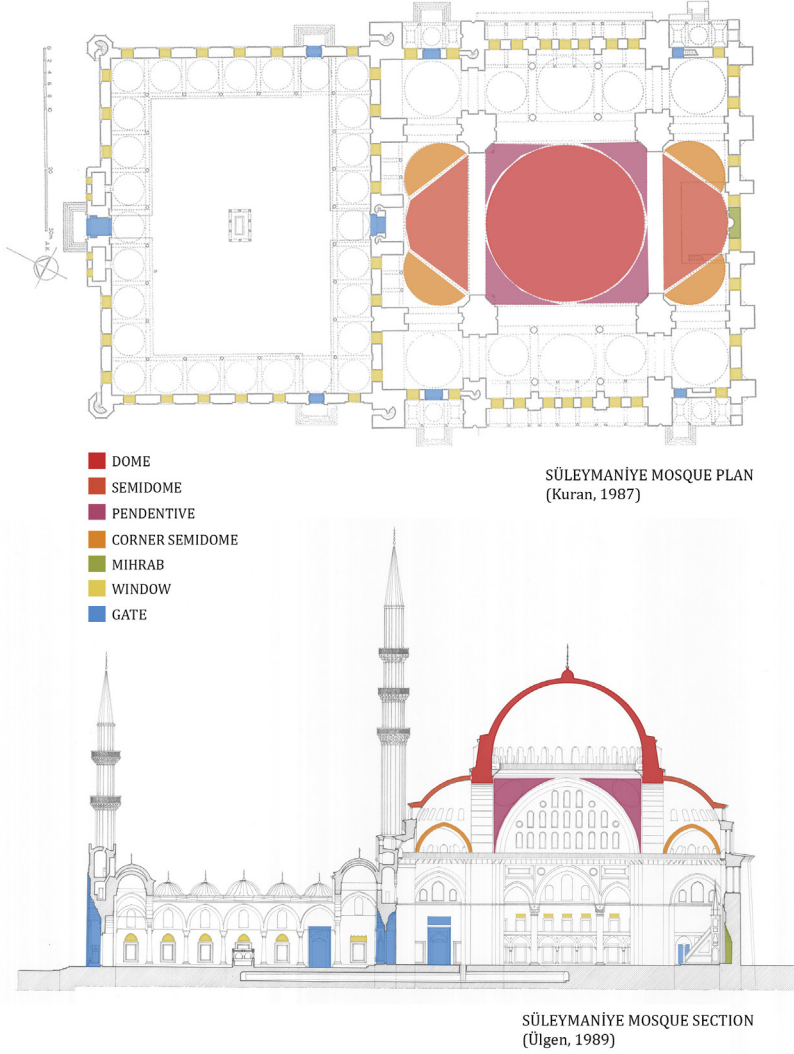
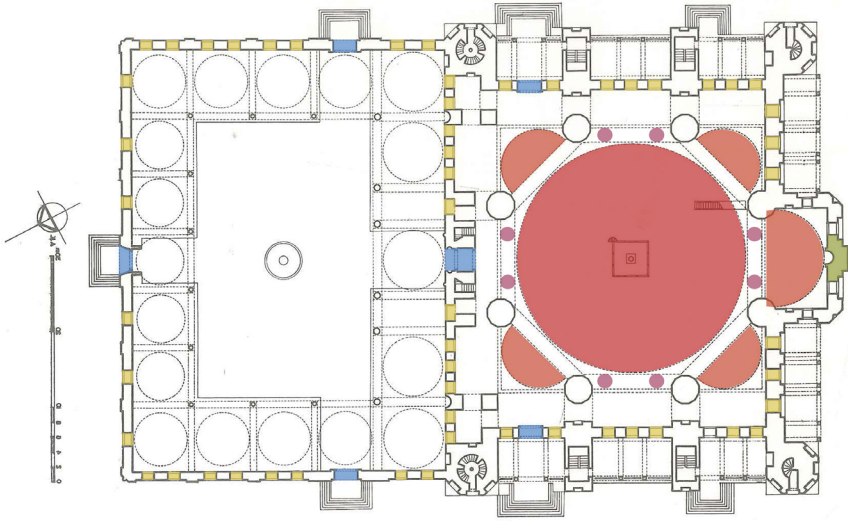
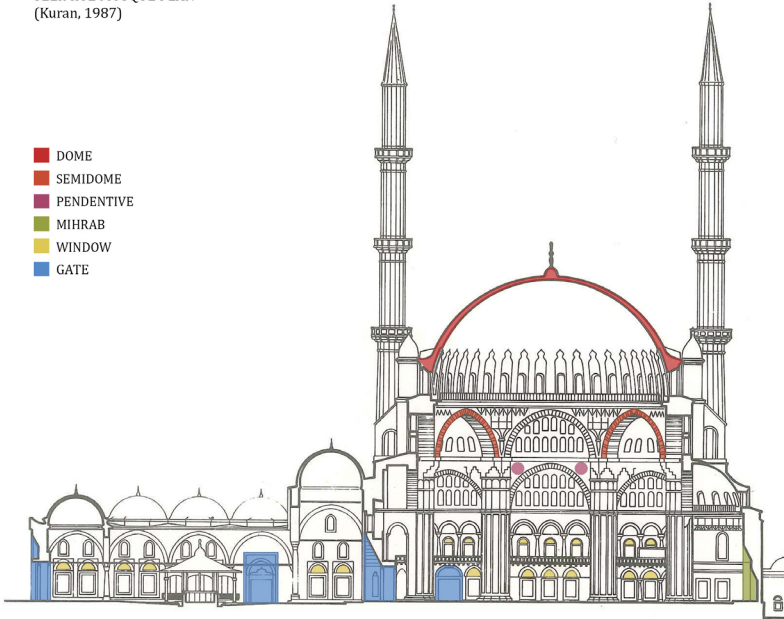

Figure 3: Süleymaniye Mosque, Inscriptions located on structural elements depicted on plan and section drawings²⁰

20 The plan of the Süleymaniye Mosque is taken from the book: Aptullah Kuran, *Sinan: The Grand Old Master of Ottoman Architecture* (Washington D.C.: Institute of Turkish Studies, 1987). The section of the Süleymaniye Mosque is taken from the book: Ali Saim Ülgen, *Mimar Sinan Yapıları (Katalog)/The Buildings of Mimar Sinan (Catalogue)*, ed. Filiz Yenişehirlioğlu and et. al. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989).

SELIMIYE MOSQUE PLAN
(Kuran, 1987)

SELIMIYE MOSQUE SECTION
(Kuran, 1987)

Figure 4: Selimiye Mosque, Inscriptions located on structural elements depicted on plan and section drawings²¹

21 The plan and section of the Selimiye Mosque are taken from the book: Kuran, *Sinan: The Grand Old Master*.

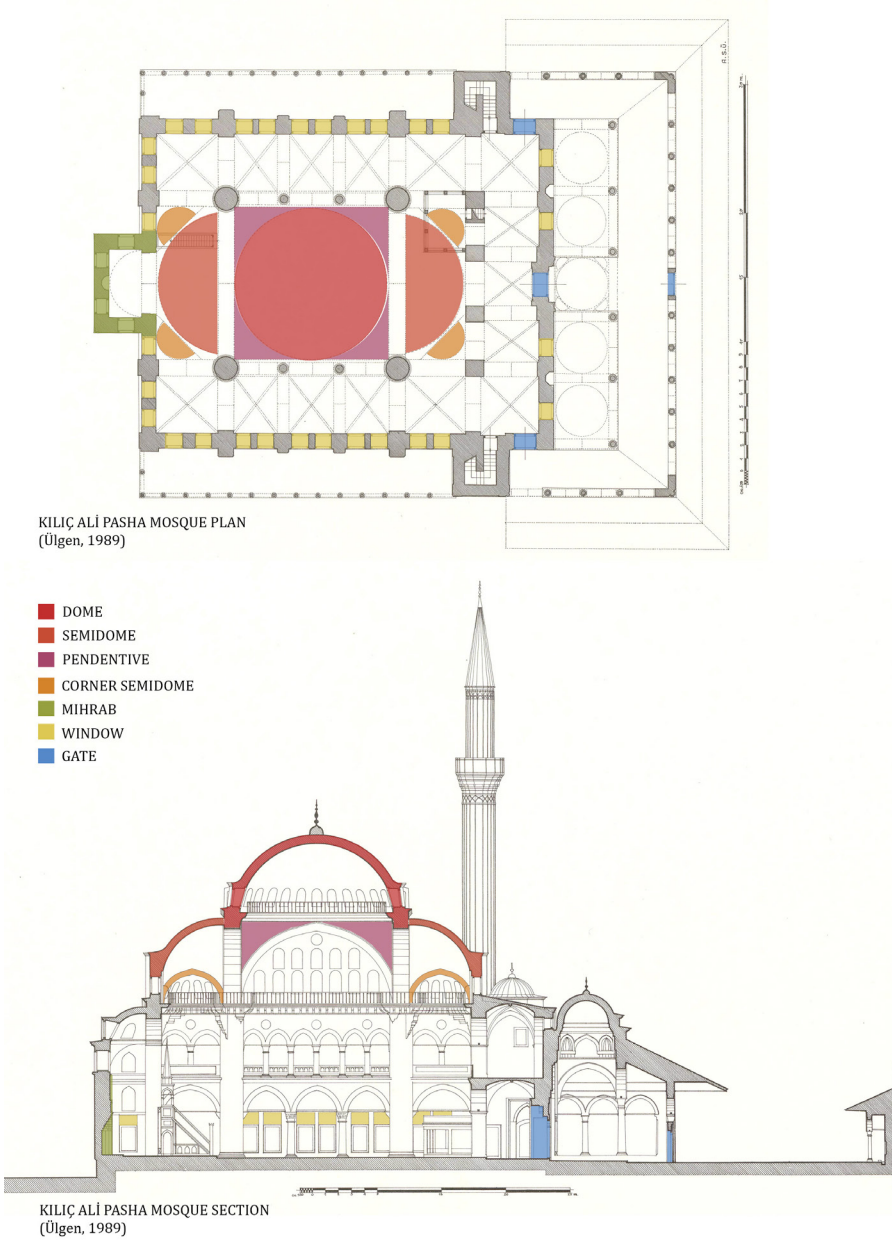
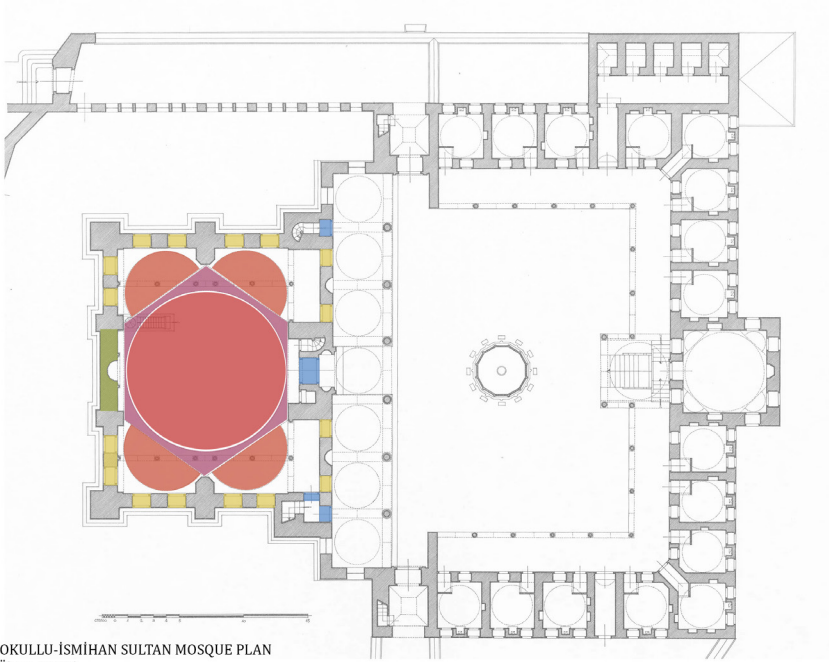

Figure 5: Kılıç Ali Paşa Mosque, Inscriptions located on structural elements depicted on plan and section drawings²²

22 The plan and section of the Kılıç Ali Paşa Mosque are taken from the book: Ülgen, *Mimar Sinan Yapıları*.

- DOME
- SEMIDOME
- PENDENTIVE
- MIHRAB
- WINDOW
- GATE

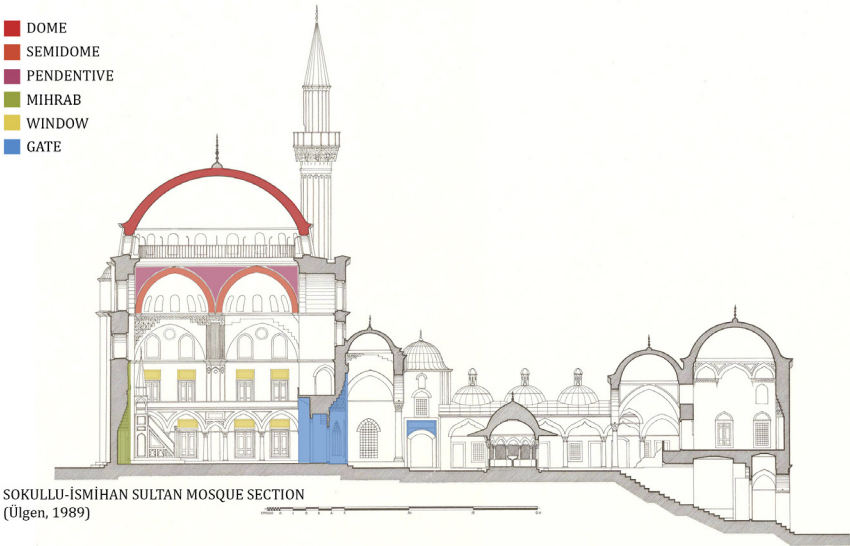

Figure 6: Sokullu-İsmihan Sultan Mosque, Inscriptions located on structural elements depicted on plan and section drawings²³

23 The plan and section of the Sokullu-İsmihan Sultan Mosque are taken from the book: Ülgen, *Mimar Sinan Yapıları*.

Table 1: Architectural elements with their inscriptions in selected Sinan Mosques

MOSQUE NAME	DOME	SEMIDOME	PENDENTIVE
İstanbul Şehzade Mehmed Mosque (1548)	Surat al-Isra' 17:1-2; Surat al-Fatiha 1:1-7	Surat al-Baqara 2: 144-145	Ya Subhan, Ya Ghaffar, Ya Dayyan, Ya Fattah, Allah, Muhamad, Abu Bakr, Umar, Uthman, Ali
İstanbul Süleymaniye Mosque (1557)	Surat Fatir 35:41	The south semidome: Surat al-An'am, 6:79 On the walls above the northeast and southwest arches: Surat al-Tawba, 9:112 The north semidome: Surat al-hajj, 22:77	Northwest: Surat al-An'am , 6:102 Southeast: Surat Hud, 11:88 Northeast: Surat al-Ra'd, 13:16 Southwest: Surat al-Isra', 17:84 On the four great pillars: Abu Bakr Umar Uthman Ali Surat al-Fatiha (in medallions) On the pendentives of the <i>mihrab</i> semidomes: Allah and Muhammad On the pendentives of north semidomes: Hasan and Husayn
Edirne Selimiye Mosque (1574)	Surat al-Ikhlâs 112:1-4	The mihrab (south) semidome: Surat al-Tawba, 9:18 The four equal semidomes surrounding the main dome: Surat al-Jumu'a, 62:9-10	On the spandrels of the arches between pillars: Allah, Muhammad, Abu Bakr, Umar, Uthman, Ali, Hasan, Husayn
İstanbul Kılıç Ali Paşa Mosque (1580)	Surat al-Ikhlâs 112:1-4	Surat al-Tawba 9:18	On the main dome pendentives: Surat al-Jumu'a, 62:9-10 On the side walls: Allah, Muhammad, Abu Bakr, Umar, Uthman, Ali Hasan, Husayn
İstanbul Sokullu-İsmihan Sultan Mosque (1571)	Surat Fatir 35:41	The four equal semidomes surrounding the main dome: Surat al-Jumu'a, 62:9-10	Asma al-Husna (Beautiful names of Allah) On the built-in pillars of the qibla wall: Allah, Muhammad On the north and the side walls: Abu Bakr, Umar, Uthman, Ali, Hasan, Husayn

MOSQUE NAME	CORNER SEMIDOME	MIHRAB
Istanbul Şehzade Mehmed Mosque (1548)	(amana ar-rasul) Surat al-Baqara, 2:285-286"	Surat al 'Imran 3:37
Istanbul Süleymaniye Mosque (1557)	The southwest corner semidome: Surat al-Baqara, 2:115 The southeast corner semidome: Surat al-A'raf, 7:29 The north corner semidomes (in succession northeast-north-northwest): Surat al-'Ankabut, 29:45"	On the <i>mihrab</i> wall: Surat al-Fatiha, 1:1-7 On the muqarnas of the <i>mihrab</i>: Surat al 'Imran, 3:37 On the <i>mihrab</i> of the sultan mahfil: Surat al 'Imran, 3:39
Edirne Selimiye Mosque (1574)	None	On the <i>mihrab</i> wall: Surat al-Fatiha, 1:1-7 <i>Mihrab</i> pediment Surat al 'Imran, 3:37 On the <i>mihrab</i> of sultan mahfil: Surat al-Shu'ara', 26:83, 85, 89
Istanbul Kılıç Ali Paşa Mosque (1580)	The northwest and southwest corner semidomes: Surat al-'Ankabut, 29:45 The southeast corner semidome: Surat al-Baqara, 2:115 The northeast corner semidome: Surat al-A'raf, 7:29 <i>Mihrab</i> semidome: Surat al-hajj, 22:77"	On the <i>mihrab</i> wall: Surat al-Fatiha, 1:1-7 <i>Mihrab</i> Pediment: Surat al 'Imran, 3:37"
Istanbul Sokullu-İsmihan Sultan Mosque (1571)	None	<i>Mihrab</i> pediment: Surat al 'Imran, 3:37 On the <i>mihrab</i> wall: Surat al-Ikhlâs, 112:1-4"

MOSQUE NAME	WINDOW	GATE
Istanbul Şehzade Mehmed Mosque (1548)	<p>On the window pediments of the qibla wall: Surat al-Fath, 48:1-4</p> <p>On the Sultan Mahfil window pediment: Ayatul Kursi, Surat al-Baqara, 2:255"</p>	Surat al-Nisa'4:103
Istanbul Süleymaniye Mosque (1557)	<p>On the window pediments of the portico: Ayatul Kursi, Surat al-Baqara, 2:255; Surat al-Fath, 48:29</p> <p>On the window pediments of the north wall: Surat al-A'raf, 7:31; Surat al-Jinn, 72:18</p> <p>In the window above the <i>mihrab</i>: Surat al-Nur, 24:35"</p>	<p>East lateral gate: Surat al-Ra'd, 13:24</p> <p>West lateral gate: Surat al-An'am, 6:54</p> <p>On the pediment of the eastern gate leading to the inner court: Surat al-Nahl, 16:32</p> <p>On the pediment of the western gate leading to the inner court: Surat al-Zumar, 39:73</p> <p>On the pediment of the northern gate leading to the inner court: Surat al-Nisa, 4:103</p> <p>On the pediment over the central arch of the portico: Surat al-Baqara, 2:238</p> <p>On the pediment over the central arch of the northern arcade overlooking the inner court: Surat al-Ma'arij, 70:34-35</p> <p>On the inner pediments of the east and west gates (in succession): Surat al-Zumar, 39:53</p>

MOSQUE NAME	WINDOW	GATE
Edirne Selimiye Mosque (1574)	<p>On the window pediments of the portico: Ayatul Kursi, Surat al-Baqara, 2:255 Surat al-Fath, 48:29</p> <p>On the pediments of side windows of the <i>mihrab</i>: Amanar Rasul, Surat al-Baqara, 2:285-286</p> <p>On the window pediments of qibla wall: Surat al-Baqara, 2:101; Surat al-Baqara, 2:201; Surat al 'Imran, 3:8-9, 16</p> <p>On the window pediments of the Sultan Mahfil: Surat al-hashr, 59:22-23"</p>	None
İstanbul Kılıç Ali Paşa Mosque (1580)	<p>On the window pediments of the portico: Surat al-hashr, 59:23</p> <p>On the window pediments of the prayer hall: Surat al-Baqara, 2:255-59"</p>	<p>The gate of the corner sebil (fountain): Surat al-Anbiya 21:30</p> <p>The main gate: Surat al-Zumar, 39:62 Surat al-hashr, 59:24</p> <p>On the gate pediment of the portico: Surat al-Ma'araj, 70:34-35 Surat al-Baqara, 2:238"</p>
İstanbul Sokullu-İsmihan Sultan Mosque (1571)	<p>The central arch of the Portico: Surat al-Nisa, 4:103</p> <p>On the portico window pediments: Surat al-Fatiha, 1:1-7</p> <p>On the window pediments of Qibla Walls: Surat al-Baqara, 2:115; Surat al-Baqara, 2:201"</p>	<p>The main gate: Surat Ya Sîn, 36:58</p> <p>On the built-in pillars next to the Sultan Mahfil: Surat al-Isra, 17:81"</p>

5.1. Inscriptions on Architectural Elements

5.1.1. Dome Inscriptions

The Sūrat al-Fātiha 1-7 verses adorn the center of the central dome of Şehzade Mehmed Mosque (Figure 7). There is a *hadith* about Sūrat al-Fātiha. One day, the Prophet Muhammad told his Companions named Ebû Saïd b. Muallâ that he would declare the greatest sūrat in the *Qur'ân* before leaving the mosque. He explained that this sūrat was al-Fātiha.²⁴ As both the greatest sūrat and the first sūrat in the *Qur'ân*, Muslims give significant weight to Sūrat al-Fātiha. The sūrat, which begins with the name of Allah and continues with praise and blessings to Him, declares Allah as the sovereign. It expresses the uniqueness of Allah and ends with a prayer to Him. The sūrat, which extols the attributes of Allah, His relationship with His servants, and the afterlife, closes with a prayer for those who believe in Allah. The inclusiveness of the sūrat and its summary of the *Qur'ân* distinguishes it from other sūrats. Thus, it can be said that Sūrat al-Fātiha, the most crucial and first sūrat of the *Holy Qur'ân*, was chosen for the central dome, given its unique place in the architecture of the mosque and the point of primary attention.

Figure 7: The Sūrat al-Fātiha and 1st-2nd verses of the Sūrat al-Isrâ in the dome of Şehzade Mehmed Mosque

The Sūrat al-Fātiha adorns the centre of the central dome of Şehzade Mehmed Mosque, encircled by the 1st and 2nd verses of the Sūrat al-Isrâ (Figure 7). These verses associated with the ascension theme “*Miraj*” have been deemed appropriate for the dome in architecture. The

24 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Fedâ'ilü'l-Kur'ân” 9, 8/103.

verse tells the believer of the greatness of Allah, informing that he has heard and seen everything, but also gives a warning: "... You shall not take other than Me as a Disposer of affairs". This warning is undoubtedly written in the most impressive location of the place of worship, symbolizing that the effect of God is so high and that the glory of God can be felt. In addition, the Prophet Muhammad's (*Miraj*) ascension in stages from the earth to the heavens is put to the mosque's dome, incorporating the elements of these stages, rendering the mosque a symbol of the created universe in the microcosmic dimension.

The 41st verse of Sūrat Fātir adorns the center of the central dome of Süleymaniye Mosque (Figure 8) and Sokullu-İsmihan Sultan Mosque. The inclusion of this verse and its interpretations can be considered an attempt to liken the mosque to the universe and all of its celestial bodies. It can be said that the designer of the building, who interpreted the dome as similar to the universe, glorifies God from the same perspective. At the end of the verse, it is reiterated that Allah is the forgiver and the lenient. Thus, the adherent can expect to draw closer to God. The building stands with all its elements, just as God keeps the universe in place. In other words, the celestial dome and the dimension below it – the building itself – as a universe consists of elements that complement each other. The structure created by God that holds the universe is included in the structure of the building. As an architectural expression, God's firm hold on the universe is symbolized by the entirety of the mosque design. God's greatness and strength are shown in this way.

Figure 8: The 41st verse of the Sūrat Fātir in the dome of Süleymaniye Mosque

The Sūrat al-Ikhlās adorns the center of the central dome of the Selimiye and Kılıç Ali Paşa Mosques (Figure 9). Sūrat al-Ikhlās expresses the principle of Tawhid in Islam in a succinct way, and the importance given to it is great. The sūrat describes Allah's unity, uniqueness, greatness, eternity, and the fact that He neither begets nor is born. Commenting on the importance and virtue of this sūrat, the Prophet Muhammad said: "By Him in Whose

Hand my soul is, it is equivalent to one-third of the *Qur'ân*”,²⁵ Accordingly, the sūrat effectively describes the unity of God as essential to Muslims. This sūrat may have been chosen for the dome to symbolize God’s unity and uniqueness through the magnificence and greatness of the dome. Inscribing this sūrat on the central dome may be an attempt to reinforce this magnificence-glorify and to suggest parallelism with the size and unity of the central dome.

Figure 9: The Sūrat al-Ikhlās in the dome of Kılıç Ali Paşa Mosque

5.1.2. Semi-Dome Inscriptions

The 144th-145th verses of Sūrat al-Baqara adorn the center of four semi-domes of Şehzade Mehmed Mosque (starting in the direction of Qibla and continuing in the counterclockwise direction) (Figure 10). The verse mentions the direction of Qibla, providing information about the direction to be taken during prayer (*salaah*). The *salaah* is frequently mentioned as the form of worship that comes after faith in Allah. There is no doubt that this verse, referring to *salaah* and the Qibla, was selected for the place of worship built for *salaah*, and thus, a desire to draw closer to God is demonstrated. Privately, it reminds the adherent that another Qibla has been designated for Muslims and that they should worship by turning to their own Qibla, separately from other religions. Having this theme about Qibla on the semi-domes across four cardinal directions is significant.

25 Buhārī, *el-Câmiu's-Sahih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Fed’ülül-Kur’ân”, 13, 8/105.

Figure 10: The first part of the 144th verse of the Sūrat al-Baqara in the *mihrab* semi-dome of Şehzade Mehmed Mosque

The 79th verse of Sūrat al-An'ām adorns the center of the southern semi-dome of Süleymaniye Mosque (Figure 11). This verse, which can be considered an expression of God's creative power, can also be read as an attempt to reinforce the power and glory of God as perceived in the interior space. The fact that this verse is located in the semi-dome parallels the idea that the semi-dome, which flanks the central dome on the east and the west, is convenient to associate with the act of facing the divine in the mosque.

Figure 11: The 79th verse of the Sūrat al-An'ām in the centre of the southern semi-dome of Süleymaniye Mosque

The 18th verse of Sūrat al-Tawba adorns the center of the *mihrab* (south) semi-dome of Selimiye Mosque (Figure 12), and the center of two semi-domes (starting from the south semidome continuing with the north) of the Kılıç Ali Paşa Mosque. Having expressed the power of Allah in the dome in the closest part of the building to Him, the inscriptions now continue gradually informing about who built the masjids and the characteristics of those people, referring to the builders. After accepting the existence and oneness of Allah, the most important factor in Islam is worship, which is described as a set of *fardh*, such as belief in the afterlife (*Akhirah*-life after death), performing *salaah* and giving alms (*zakat*). Following the vertical order from top to bottom, these most important forms of worship are mentioned in the semi-domes after the dome.

Figure 12: The 18th verse of Sūrat al-Tawba in the *mihrab* semi-dome of Selimiye Mosque

The 112th verse of Sūrat al-Tawba adorns the walls above the northeast and southwest arches of the arcades facing the central space of Süleymaniye Mosque (Figure 13). This verse, which gives good news to Muslims who engage in prayer and other obligatory forms of worship, reminds adherents to meet all their obligations besides their faith in Allah. It also praises the precious works of the believers who behave this way.

Figure 13: The beginning of the 112th verse of the Sūrat al-Tawba on the inner arcades of Süleymaniye Mosque

The 77th verse of the Sūrat al-hajj adorns the center of the northern semi-dome of Süleymaniye Mosque. This verse that adorns the semi-dome reminds adherents of the most essential form of worship after faith and brings to mind the reason behind the construction of the space.

The 9th–10th verses of Sūrat al-Jumu'a adorn the four equal semidomes surrounding the main dome of Selimiye Mosque (starting from the corner semi-dome to the right of the Qibla and continuing in the counterclockwise) and Sokullu-İsmihan Sultan Mosque (the same order as Selimiye) (Figure 14). The concept of Jumu'a refers to the "gathering and worshipping together" time in the verse. The two *hadiths* about Friday (*Jumu'a*) spoken by the Prophet Muhammad are as follows:

“The best day on which the sun has risen is Friday; on it, Adam was created. on it he was made to enter Paradise, on it he was expelled from it. And the last hour will take place on no day other than Friday.”²⁶ “There is an hour (opportune time) on Friday and if a Muslim gets it while praying and asks something from Allah, then Allah will definitely meet his demand.”²⁷

Friday is attributed particular importance to Muslims in *hadiths* and other narratives. The call to prayer and the promise of Allah to Muslims after prayer encourage Muslims to worship. The fact that this *sūrat* was chosen for the semi-domes after the dome, considered an appropriate place to express the greatness of Allah, shows that *salaah* is the most important form of worship for the Islamic religion. A hierarchy that leads down from dome to semi-dome, respectively, to comprehend the glory of God and then to tend to worship is emphasized.

Figure 14: The 9th–10th verses of *Sūrat al-Jumu'a* in the semi-domes of Sokullu-İsmihan Sultan Mosque

26 Ebū'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-Sahih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Cum'a”, 5, 1/575 (No. 854); Sunnah.com, “7 The Book of Prayer – Friday” (Access 29 September 2024).

27 Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Cum'a”, 37, 1/224; Sunnah.com, “11 Friday Prayer” (Access 29 September 2024).

5.1.3. Pendentive Inscriptions

The dome transfers its load to the semi-domes or corner semi-domes, and the “pendentive” acts as a mediating structural element. Inscriptions of verses on pendentives are seen in large-scale *sultan*, *vizier*, and *padishah* mosques. Still, they are very rare, with Süleymaniye Mosque and Kılıç Ali Paşa Mosque being two such examples.

The 9th–11th verses of the Sûrat al-Jumu'a adorn the main dome pendentives of Kılıç Ali Paşa Mosque (starting from the southeast and ending with the southwest) (Figure 15). The selection of a verse that mentions the call/incentive to *salaah* and promises for the pendentives is thoughtful. After expressing the existence/glorry of Allah in the dome, Muslims are invited to worship Allah underneath it in the pendentives.

Figure 15: The 9th–11th verses of the Sûrat al-Jumu'a on the pendentives of Kılıç Ali Paşa Mosque

The 102nd verse of Sûrat al-An'âm (northwest), the 88th verse of Sûrat Hüd (southeast), the 16th verse of Sûrat al-Ra'd (northeast), and the 84th verse of Sûrat al-Isrâ (southwest) adorn the pendentives of the Süleymaniye Mosque (Figure 16). In Sûrat al-An'âm (6:102), believers are instructed to believe only in Allah and worship only Him. In Sûrat Hüd (11:88), it is emphasized that success comes only with the help of Allah and reinforces Allah's power and might. The 16th verse of Sûrat al-Ra'd describes the unity and essence of Allah, giving examples. The 84th verse of the Sûrat al-Isrâ reminds us that Allah knows the works of the believers. The verses here provide theme parity with those mentioned in the previous “Semi-dome Inscriptions” section. Therefore, the verses that mention God and ask believers to worship Him reinforce the inscriptions on the dome, and the selection of these verses for the pendentives is meaningful.

Figure 16: The verses inscribed on the pendentives of Süleymaniye Mosque

We encounter that Allah and the Names of the Prophet, the Four Great caliphs, and *Esmâ-i Hüsnâ* (the beautiful names of God) are written on the pendentives of various mosques (Figures 18-21).

In the mosque structures that we have discussed from the period of Mimar Sinan, we generally encounter in the pendentives the names Allah, Muhammad together with Abu Bakr, Umar, Uthman, and Ali, known as the *Çehâr Yâr-i Güzîn* (the four great caliphs) or *Çâryâr*, and sometimes also Hasan and Husayn.²⁸ In the mosques investigated in the present study, the names of Allah and Muhammad are directed toward Qibla.

The attributes of *Ya Subhan*, *Ya Ghaffâr*, *Ya Dayyan*, and *Ya Fattah* from *Esmâ-i Hüsnâ* (the beautiful names of God) are inscribed on the pendentives of Şehzade Mehmed Mosque central dome (Figure 17), with the names of the *Çâryâr* found on circular plates underneath these pendentives. Plates bearing the names Allah and Muhammad are found underneath the southern semi-dome above the *mibrab*, and plates bearing the names Hasan and Husayn are found underneath the semi-dome in the north. Allah, Muhammad, and *Çâryâr* are inscribed on the pillars of the Şehzade Mehmed Mosque.

28 The term was derived from the "*Hulefâ-yi Râşidîn*", or caliphs on the right path, mentioned in a hadith of the Prophet Muhammad. It is stated that it refers to the four caliphs (Abu Bakr, Umar, Uthman, and Ali) who came after the death of the Prophet Muhammad. In the Sunni Islamic world, the term "Rashidun Caliphs" is limited to these four people by using the expressions "four caliphs" or "four distinguished friends" (*çehar yâr*, *çehar yâr-i güzîn*, *çihar dost*). It is not known when the term was first used. See: Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/324-338. It is believed that the use of these names in mosques began in the early Islamic period, especially during the Umayyad Caliphate (661-750 AD). It is said that this practice was mostly done by Sunnis to protect the caliphs after the Prophet Muhammad and to respect their memory, but there is no source on which this information is based.

Figure 17: Plates describing the attributes of Allah and Çaryâr located on the pendentives of Şehzade Mehmed Mosque

The Sûrat al-Fatiha were hung on medallion-shaped plaques together with the Çaryâr on the four pillars of Süleymaniye Mosque. In addition, the names of Allah and Muhammad are inscribed on the pendentives of the *mihrab* semi-dome, while Hasan and Husayn appear on the other, inscribed on plates.

In the architectural design of Selimiye Mosque, these names were placed on the spandrels of the arches between the pillars due to the lack of pendentives (Figure 18). Starting with Allah and Muhammad directed towards the *mihrab*, the names are inscribed on the spandrels of the four central side arches in respective order.

Figure 18: The names of Abu Bakr and Umar on the spandrels of Selimiye Mosque

In the design of Kılıç Ali Paşa Mosque, it was preferred to inscribe verses on the pendentives. Allah and Muhammad are inscribed on the *mihrab* wall, the Çaryâr are inscribed on the side walls, and Hasan and Husayn are on the wall above the entrance gate to the mosque (Figure 19).

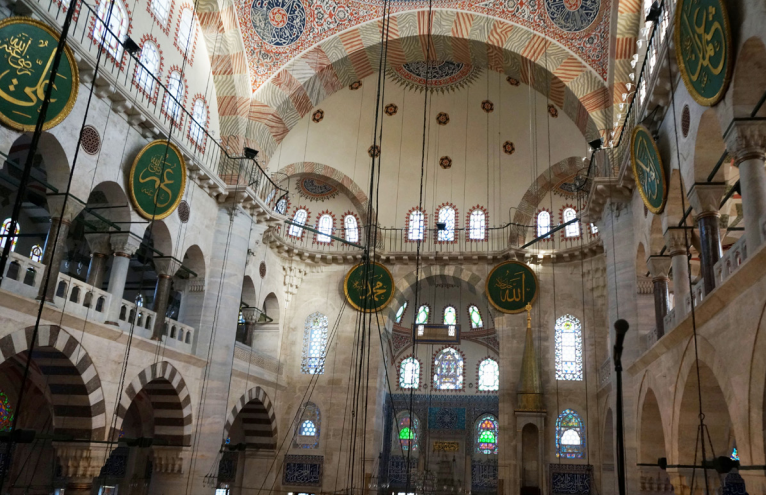

Figure 19: Allah, Muhammad, and Çaryâr inscribed on plates hung on the side walls of Kılıç Ali Paşa Mosque

The names of *Esmâ-i Hüsnâ* are inscribed in the pendentives of Sokullu-İsmihan Sultan Mosque. Besides, the names of Allah, Muhammed, the Çaryâr, and Hasan and Husayn are found on the side walls inscribed on tile plates in hierarchical order leading away from the *mihrab* wall (Figure 20).

Figure 20: Allah, Hasan, and Husayn inscribed tile plates on the side walls of Sokullu-İsmihan Sultan Mosque

It is very meaningful to inscribe the pendentives, primarily with the names of Allah and Muhammad, followed respectively by the four great caliphs (Çâryâr) and Hasan and Husayn. The process that began with Allah’s appearance to the Prophet Muhammad at the birth of Islam was strengthened by the subsequent caliphs, and the grandsons of Muhammad also contributed to the dissemination of Islam. Looking at the architectural design of the mosque, the verses referring to the unity of Allah and faith are inscribed within the dome – the highest point of the mosque – in line with one of the most important principles of Islam. The conditions of faith, especially *salaah*, are inscribed in the semi-domes, and names of the caliphs and the grandchildren are inscribed on the pendentives. The placement of the inscriptions of the names of these people on the pendentives is symbolic. Recognizing the intermediary role of the pendentives in carrying the load of the dome is similar to the roles played by the followers of the Prophet. Consequently, it can be said that the basics of Islam are presented in a descending hierarchical order downward from the celestial dome.

5.1.4. Corner Semi-Dome Inscriptions

“Corner semi-dome” refers to the semi-dome underneath the grand semi-dome that flanks the central dome in large-scale mosques.

The 115th verse of Sûrat al-Baqara adorns the southwest corner semi-dome of Süleymaniye Mosque (Figure 21) and the southeast corner semi-dome of Kılıç Ali Paşa Mosque. This verse, stating that the east and the west belong to Allah, implies that the entire earth belongs to Allah and that He can be worshiped from anywhere. Therefore, wherever you are and whichever way you turn, it is said that Allah’s face is there. For Muslims who want to worship (those who wish to perform *salaah*), Allah defines the entire world as a mosque, thus easing their task. The mention of the direction of worship and the indication of the *salaah* as a form of worship are themes of practice found appropriate to the spots underneath the grand semi-domes.

Figure 21: The 115th verse of Sûrat al-Baqara inscribed within the southwest corner semi-dome of Süleymaniye Mosque

Verses 285–286 of Sūrat al-Baqara, known as *Āmana ar-rasūl*, adorn the corner semi-domes of Şehzade Mehmed Mosque in sequence (starting from the corner semi-dome to the right of the Qibla and continuing in the counterclockwise) (Figure 22). These verses describe the very essence of the Islamic faith and the concept of faith itself, a widely read prayer (*duah*) of such importance that it merits inscription in the corner semi-domes. The prayer at the end of the verse brings Muslims closer to Allah.

Figure 22: Verses 285–286 of Sūrat al-Baqara in the corner semi-domes of Şehzade Mehmed Mosque, inscribed in sequence (from right to left)

Part of the 29th verse of Sūrat al-Arāf adorns the southeast corner semi-dome of Süleymaniye Mosque and the northeast corner semi-dome of Kılıç Ali Paşa Mosque (Figure 23). This verse, like other similar ones in the corner semi-domes, mentions the direction of worship and instructs how it should be done. With the verse's emphasis on justice and creation, believers are reminded of the importance of justice in Islam.

Figure 23: The part of the 29th verse of Sūrat al-Arāf in the northeast corner semi-dome of Kılıç Ali Paşa Mosque

The 45th verse of Sūrat al-Ankabūt adorns the semi-domes (in succession northeast-north-northwest) in the north corner of Süleymaniye Mosque (Figure 24) and the northwest and southwest corner semi-domes of Kılıç Ali Paşa Mosque (in succession). The verse mentions the order of *salaah* and the incentive to *salaah*. In this way, the importance of prayer is repeated to the believers. After passing hierarchically down from the dome to the semi-dome, the inscription of this verse in the corner semi-dome, after describing faith and its conditions, indicates the priority given to *salaah*.

Figure 24: The first part of the 45th verse of Sūrat al-Ankabūt adorns the northeast semi-dome of Süleymaniye Mosque

The 77th verse of the Sūrat al-Hajj adorns the *mihrab* corner semi-dome of Kılıç Ali Paşa Mosque. This verse of Sūrat al-Hajj contains a call to worship (*salaah*) and servitude. It is reported that those who comply will eventually be led to salvation and will gain Allah's approval. Here again, we see the importance of worship.

5.1.5. Mihrab Inscriptions

In the present study, there were predominantly two verses found in the *mihrabs* of the mosques selected from the period of Mimar Sinan, located within the niche of the *mihrab* and written in a plain style without decoration. These verses are taken from the 37th and 39th verses of Sūrat Āl Imrān. Other verses are also inscribed on the *mihrab* wall.

Part of the 37th verse of Sūrat Āl Imrān, as the most common *mihrab* verse, adorns the *mihrabs* of Şehzade Mehmed Mosque, Süleymaniye Mosque (Figure 25), Selimiye Mosque, Kılıç Ali Paşa Mosque and Sokullu-İsmihan Sultan Mosque: "Every time Zechariah entered upon her (Mary) in the prayer chamber ..." (Āl Imrān, 3:37).

Figure 25: Part of the 37th verse of Sūrat Āl Imrān in the *mibrab* of Süleymaniye Mosque

In addition, part of the 39th verse of Sūrat Āl Imrān, as the second most common *mibrab* verse, adorns the sultan mahfil (private balcony for prayer) of Süleymaniye Mosque: “So the angels called him (Zechariah) while he was standing in prayer in the chamber (*mibrab*),” (Āl Imrān, 3:39).

The verses in the *Qur’ān* containing the term “*mibrab*” are as follows: The 37th and 39th verses of Sūrat Āl Imrān, the 11th verse of Sūrat Maryam, and the 21st verse of Sūrat Sād. The reason for the selection of Sūrat Āl Imrān is that the word *mibrab* (in English translation above “chamber”) is used to refer to a particular area reserved for worship. In other verses,

the term “*mibrab*” is generally used to refer to a shrine. In other words, “*mibrab*” is not used in the *Qur’ān* to refer to the mosque’s *mibrab*. There is a similar situation in the hadiths.²⁹

When we look at the meaning of *mibrab*, it means a battlefield where the believer is purified from worldly feelings and fights against evil/devil. The first appearance of the *mibrab* in Islamic architecture as a niche was in the Masjid an-Nabawi to symbolize the sutra of the Prophet Muhammad, and its inclusion in Islamic architecture was through the *mibrabs* built in the Fustat Amr and Damascus Umayyad Mosques during the time of the Umayyad Caliph Walid ibn Abdul Malik. Although it is widely accepted that the *mibrab* was built in mosque architecture to indicate the direction of the qibla, it is also thought to symbolize the spiritual presence and leadership of the Prophet Muhammad.³⁰ The names of Allah and Muhammad on the *mibrab* walls of the mosques we examined may also indicate this.

Successful interpretations of the *mibrab* in terms of Turkish architectural history were presented by Mimar Sinan in the Şehzade Mehmed, Süleymaniye, and Selimiye mosques by raising the prostration ground one step in front of the *mibrab*. In Mimar Sinan’s mosques with domes on polygonal bases, the *mibrab* front area, which is arranged with a rectangular recessed sofa/oriel extending out from the harem, has become a constant element.³¹ Thus, the *mibrab* both shows the direction of the qibla and creates a niche space reserved for the imam. Therefore, we can say that the choice of the verse for the *mibrab* is appropriate.

The Sūrat al-Fātiha adorns the walls of the *mibrab* in Süleymaniye Mosque, Selimiye Mosque and Kılıç Ali Paşa Mosque (Figure 26). Sūrat al-Fātiha was chosen for the *mibrab* wall, being the first sūrat in the *Qur’ān*, and thus of great value for Muslims. The sūrat informs Muslims of the attributes of Allah, stating that only Allah will be worshipped and only Allah will be asked for help. Sūrat al-Fātiha ends with the believer’s prayer (*duab*), bringing one closer to Allah, and its inscription on the *mibrab* wall reminds those who come to worship of this. On the other side, reading the sūrat in every *rakat* during the *salaah* may be one of the reasons why the sūrat is written on the Qibla wall, which faces the believers during prayer. The Sūrat al-Fātiha is written on the *mibrab* and windows in the main prayer hall, especially after the dome, based on the meanings and importance we explained above and in the dome section. The Sūrat is very comprehensive, and a summary of the *Qur’ān* also reveals its breadth of meaning and scope. Therefore, we think that the selection of the Sūrat for the dome is related to the unity of Allah and praising/exalting Him (this is also the main theme of the other dome verses); while its selection for the *mibrab* is to remind and encourage Muslims to worship Allah.

29 Tolga Bozkurt, “İslam Mimarisinde Mihrap Sembolizmi”, *Sanat Tarihi Araştırmaları (Selçuk Mülayim Armağanı)*, ed. Aziz Doğanay (İstanbul: Lale Yayıncılık, 2014), 189-191.

30 Bozkurt, “İslam Mimarisinde Mihrap”, 190-198.

31 Bozkurt, “İslam Mimarisinde Mihrap”, 197-198.

Figure 26: The Sūrat al-Fātiha with a tile plate on the *mihrab* walls of Kılıç Ali Paşa Mosque

The 83rd, 85th, and 89th verses of Sūrat al-Shu'arā' adorn the *mihrab* of the sultan's mahfil of Selimiye Mosque (Figure 27). These verses begin with the prayer of the believer and with a prayer reminding the person who seeks Allah's consent that his heart must be purified.

Figure 27: The 83rd, 85th, and 89th verses of Sūrat al-Shu'arā' adorn the *mihrab* wall of the sultan's mahfil of Selimiye Mosque

Sūrat al-Ikhlās adorns the *mihrab* wall of Sokullu-İsmihan Sultan Mosque (Figure 28). Sūrat al-Ikhlās is of great importance since it speaks of the principle of Tawhid, reflecting the essence of the Islamic religion.

Figure 28: Sūrat al-Ikhlās inscribed on medallion-shaped tile plates on the *mihrab* wall of Sokullu-İsmihan Sultan Mosque (two pieces)

5.1.6. Window Inscriptions

Various verses from numerous sūrats adorn the mosques' internal and external windows from the period of Mimar Sinan. In this section, the verses on the window pediments will be presented with no distinction made in interior or exterior space.

The Sūrat al-Fātiha adorns the portico window pediments of Sokullu-İsmihan Sultan Mosque (Figure 29). Before entering the place of worship, these lines on the back wall of the portico in front of the mosque are repeated to the Muslims. This verse appears for those late for the congregation (*jamaah*). The choice of this sūrat for the portico was based on the fact that only Allah is to be worshiped and asked for help. The sūrat has been described as a summary of the *Qur'ān*.

Figure 29: The Sūrat al-Fātiha on the portico window pediments of Sokullu-Ismihan Sultan Mosque

The 35th verse of Sūrat al-Nūr adorns the window above the *mihrab* of Süleymaniye Mosque (Figure 30). The 35th verse of Sūrat al-Nūr in the window above the *mihrab* is very convenient. The mention of “Nur” (Light) is appropriate for the window as a provider of light, and the inscription of this verse on the Qibla wall serves to show the all-encompassing knowledge of Allah to Muslims and to ensure that adherents are illuminated while at prayer.

Figure 30: The 35th verse of Sūrat al-Nūr in the window above the *mihrab* of Süleymaniye Mosque (Source: Mustafa Cambaz)

The 101st verse of Sūrat al-Baqara adorns the window of the Qibla wall of Selimiye Mosque. The 115th verse of Sūrat al-Baqara adorns the Qibla wall of Sokullu-Ismihan Sultan Mosque. This verse, which mentions the direction of worship, is inscribed at eye level in the place of worship to remind believers that Allah exists and knows everything, no matter where he is. In other words, every place is a mediator for worship and can bring one closer to Allah.

The 201st verse of Sūrat al-Baqara adorns the Qibla wall windows of Selimiye Mosque and Sokullu-Ismihan Sultan Mosque. This verse is a prayer (*duah*) inscribed at eye level in

the place of worship. Enes b. Malik states that the Prophet Muhammad mostly read and recommended reading this verse's "Rabbenâ atinâ ..." section when performing salaah.³² The fact that the Prophet reads this prayer in every salaah increases the importance of the verse.

The 255th verse of Sûrat al-Baqara, known as *Ayatul Kursi*, adorns the sultan mahfil window pediment of Şehzade Mehmed Mosque and the portico windows of Süleymaniye Mosque and Selimiye Mosque (Figure 31). The *Ayatul Kursi* is chosen for the window pediments to remind those who come to worship of the knowledge of God. Questioning why are the same verses inscribed in the dome and other places in the mosque has a simple answer. Sometimes, the calligraphic inscriptions exceed human scale, and not everyone can read them, so they can also be written at eye level. Besides, depending on the meaning of the verses, it may be desirable to write them in another architectural element. However, as the epigraphic program of the mosques differed, it is seen that the verses inscribed in the domes and semi-domes in some mosques adorned the windows or *mihrab* in other mosques. For example, Sûrat al-Fātiha is inscribed in the dome of Şehzade Mehmed Mosque but can also be found on the *mihrab* wall in the Süleymaniye and Selimiye mosques. This shows that there are no strict rules governing the selection of the sûrats, but there is no irregularity in the selection and placement of the inscriptions either.

Figure 31: The 255th verse of Sûrat al-Baqara, which is known as *Ayatul Kursi*, on pediments of the portico windows of Selimiye Mosque

The 255th–259th verses of Sûrat al-Baqara, which includes the *Ayatul Kursi*, are inscribed on the window pediments inside Kılıç Ali Paşa Mosque (Figure 32). The *Ayatul Kursi*, which describes the attributes of Allah, gives examples to believers in the following verses of what Allah can do.

32 Buhâri, *el-Câmiu's-Sahih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Deavât", 55, 7/163.

Figure 32: Part of the 258th verse of Sūrat al-Baqara adorns the windows of the Kılıç Ali Paşa Mosque

The 285th–286th verses of Sūrat al-Baqara, which is known as *Āmana ar-rasūl*, adorn the side windows of the *mihrab* of Selimiye Mosque inside. The verse, which refers to faith and its principles, informs those Muslims who come to worship how to believe. It then provides a prayer (*duah*) as an example for believers, showing them how to come closer to Allah through worship.

The 8th, 9th, and 16th verses of Sūrat Āl Imrān adorn the window of the Qibla wall of Selimiye Mosque. The verses stating that believers come for worship to praise Allah and to ask for help from Him serve as an exemplary prayer for those entering the mosque.

The 103rd verse of Sūrat al-Nisā adorns the central arch of the portico of the Sokullu-Ismihan Sultan Mosque. The verse informs Muslims how to perform the *salaah*.

The 31st verse of Sūrat al-Arāf adorns the windows of the northern wall of Süleymaniye Mosque (Figure 33). In the verse, which informs them how to worship, Muslims are warned not to waste food.

Figure 33: The initial part of the 31st verse of Sūrat al-Arāf, which adorns the windows of the northern wall of Süleymaniye Mosque

The 1st-4th verses of Sūrat al-Fath adorn the Qibla wall window of Şehzade Mehmed Mosque (Figure 34). The verse presents the good news of conquest and some other good news. Through examples, believers are reminded that everything comes from Allah, and the servant who sees the blessing of the Lord can be expected to come closer to Him and worship Him even more.

Figure 34: The 1st–4th verses of Sūrat al-Fath adorn the Qibla wall window of Şehzade Mehmed Mosque

The 29th verse of Sūrat al-Fath adorns the portico windows in the Süleymaniye and Selimiye mosques. This verse states that Allah is pleased with what believers do. The inscription of the verse in the place of the portico serves as an incentive for those who enter the mosque. It also enables Muslims to worship enthusiastically in the mosque or the portico.

The 22nd-23rd verses of Sūrat al-Hashr adorn the window pediments of the *Sultan Mahfil* of Selimiye Mosque, while the 23rd verse of Sūrat al-Hashr adorns the window pediments of the portico of Kılıç Ali Paşa Mosque (Figure 35). The verse, which speaks of the attributes of Allah, follows the principle of *Tawhid*, explaining that Allah is both peerless and unique.

Figure 35: The 23rd verse of Sūrat al-Hashr on the window pediments of the portico of Kılıç Ali Paşa Mosque

The 18th verse of Sūrat al-Jinn adorns the window of the northern wall of Süleymaniye Mosque. The verse states that the masjids belong to Allah as places of worship and informs the Muslims who come to worship to serve only Allah.

5.1.7. Gate Inscriptions

While not every mosque carries inscriptions on its gate pediments, when present, they are usually on the upper side of the portal. The section will focus on some of the varied verses inscribed on these portals.

The 238th verse of Sūrat al-Baqara adorns the portico of Süleymaniye Mosque and Kılıç Ali Paşa Mosque (Figure 36). The verse contains advice for Muslims about continuing *salaah* and information on how *salaah* should be performed.

Figure 36: The 238th verse of Sūrat al-Baqara on the pediment over the central arch of the portico of Süleymaniye Mosque

The 103rd verse of Sūrat al-Nisā adorns the pediment of the northern gate leading to the inner court of Süleymaniye Mosque and the southern portal of Şehzade Mehmed Mosque. The verse states that *salaah* at certain times is obligatory for believers and cautions Muslims on this matter.

The 54th verse of Sūrat al-An'ām adorns the west lateral gate pediment of Süleymaniye Mosque (Figure 37). This verse extends greetings to Muslims and invites them to worship, implying forgiveness.

Figure 37: The 54th verse of Sūrat al-An'ām on the gate pediment of the west lateral gate of Süleymaniye Mosque

The 24th verse of Sūrat al-Ra'd adorns the east lateral gate pediment of Süleymaniye Mosque (Figure 38). The verse begins with the expression of a greeting and then offers Paradise (*Jannah*). This verse encourages those who enter the mosque by saluting them.

Figure 38: The 24th verse of Sūrat al-Ra'd on the gate pediment of the east lateral gate of Süleymaniye Mosque

The 32nd verse of Sūrat al-Nahl adorns the pediment of the eastern gate leading to the inner court of Süleymaniye Mosque. In this verse, believers who come to pray are greeted and are heralded with *Jannah* in exchange for their good deeds.

The 81st verse of Sūrat al-Isrā' adorns the built-in pillars next to the *Sultan Mahfil* of Sokullu-İsmihan Sultan Mosque. This verse reveals Islam as the one true religion. Thus, it is inscribed on the pillars to emphasize the solidity of religion.

The 30th verse of Sūrat al-Anbiyā adorns the gate of the corner *sebil* (fountain) of Kılıç Ali Paşa Mosque. This partly inscribed verse about water, chosen for the gate to the public fountain, is very appropriate. The verse states that living things come to life with water.

The 58th verse of Sūrat Yā Sīn adorns the main gate of Sokullu-İsmihan Sultan Mosque (Figure 39). Although Sūrat Yā Sīn is widely read and known by Muslims, verses from the sūrat are not often seen in mosques from the Sinan period. Of the mosques investigated in the present study, the verse appears only on the portal of Sokullu-İsmihan Sultan Mosque. It speaks of Allah's mercy and His salutation to Muslims, having the characteristics of a welcome to those who come to the mosque.

Figure 39: The 58th verse of Sūrat Yā Sīn on the main gate pediment of Sokullu-İsmihan Sultan Mosque

The 53rd verse of Sūrat al-Zumar adorns in succession the inner pediments of the east and west gates of Süleymaniye Mosque (Figure 40). In this verse, when Allah refers to the servants who have transgressed against themselves, He is referring to those who have sinned. However, They are reminded that Allah is merciful, so they should be hopeful, not sad. So even those who believe themselves sinners can enter the mosque to worship and hope for God's mercy.

Figure 40: The beginning of the 53rd verse of Sûrat al-Zumar on the inner pediment of the east lateral gate of Süleymaniye Mosque

The 62nd verse of Sûrat al-Zumar adorns the main gate of Kılıç Ali Paşa Mosque (Figure 41). The verse informs Muslims who come to worship the greatness of Allah.

Figure 41: The 62nd verse of Sûrat al-Zumar above the main gate of Kılıç Ali Paşa Mosque (symmetrically)

The 73rd verse of Sūrat al-Zumar adorns the pediment of the western gate leading to the inner court of Süleymaniye Mosque. This verse serves as an incentive to those who enter the place of worship, reminding them that those who feared Allah would go to heaven. After entering the mosque via the main gate, Muslims are greeted with the verse as a form of welcome.

The 24th verse of Sūrat al-Hashr adorns the main gate of Kılıç Ali Paşa Mosque. In this verse, believers are shown the attributes and power of Allah.

Figure 42: The 34-35th verses Sūrat al-Ma'ārij on the pediment above the central arch of the northern arcade of the inner court of Süleymaniye Mosque

The 34th–35th verses Sūrat al-Ma'ārij adorn the pediment above the central arch of the northern arcade of the inner court of Süleymaniye Mosque (Figure 42) and the gate pediment of the portico of Kılıç Ali Paşa Mosque. In this verse of Sūrat al-Ma'ārij, believers who are diligent in their performance of *salaah* are promised heaven. It can be understood from the sūrat that *salaah* is a vehicle to heaven, and the mosque is a vehicle for *salaah*.

5.2. Topics in the Inscriptions and the Architectural Program

In the present study, the inscriptions, their meanings, and the architectural forms on which they are inscribed within the selected Sinan mosques are defined, and comments are made on the associations between the writings and their forms. Beginning from the central dome, as the focal point of mosque architecture, the inscriptions on the dome, semi-dome, pendentives, corner semi-domes, *mihrabs*, windows, and gates are presented in a hierarchically descending order, and this order is also reflected in the hierarchy of the writing program. In the five Sinan mosques examined in the study, the hierarchical order of the architectural forms in relation to the writings is as follows:

Dome: This is the prayer area's highest, most central, and inclusive place. The inscribed verses mention about Allah's greatness, might, and glory.

Semi-dome: The inscriptions on the semi-domes deal with the principles of faith and worship that constitute *the five pillars of Islam*.

Pendentive: There are inscriptions pointing to the mediators who helped spread Islam. Aside from the caliphs Abu Bakr, Umar, Uthman, and Ali, there are also names of his grandchildren, Hasan and Husayn. As the most important people in Islam after the Prophet Muhammad, their roles in Islam are important, and just as the pendentives act as an intermediary element in transferring the load of the dome and semi-dome to the ground, they serve as intermediaries in explaining Islam.

Corner semi-dome: These architectural elements include inscriptions about *salaah*, servitude, the direction of worship, and prayer to Allah. There are also explanations about the obligations under Islam and how they should be fulfilled.

Mihrab: These include inscriptions about the Tawhid, worshiping only Allah, and the attributes of Allah, good tidings, and prayer. The *mihrab*, indicating the direction of worship, contains such inscriptions directly related to the divine to show the true owner of the place of worship. They emphasize that worship is to be directed only at Allah.

Windows: These carry inscriptions directing Muslims how to perform their religious rites and encourage Muslims to worship. The windows attract significant attention, being at the eye level of those who come to worship. In this location, Muslims answering the call to prayer are reminded of their obligation to worship Allah. The fact that the windows come hierarchically after the corner semi-domes and the *mihrab* provides information about the subjects (*kul*) and includes reminders and incentives to fulfill their purpose in guiding worship.

Gates: The gates contain inscriptions relating to the promise of heaven and offering greetings and religious reminders to those who come to worship. They serve an intermediary purpose, connecting the interior place of worship to the outer space. Some verses herald those who come to worship, and encouraging verses that remind people that they will attain Allah's acquiescence, along with several other religious reminders.

CONCLUSION

Tools of communication, which consist of signs, have facilitated the creation and dissemination of our knowledge of the universe, and the most prolific of these tools have undoubtedly been speech and writing. Architecture can be considered another such tool in that architectural products serve as indicators containing symbols (*signifiers*) of such concepts. This study has sought to analyze the concept-symbol dimension of architectural indicators from the age of Mimar Sinan through the inscriptions left behind.

The content of the inscriptions in the mosques of Şehzade Mehmed, Süleymaniye, Selimiye, Kılıç Ali Paşa, and Sokullu-İsmihan Sultan and their associated architectural elements indicate that the epigraphy program in sixteenth century Sinan mosques was carried

out according to a program. The inscriptions on certain architectural elements within different structures contain similar contexts, and the verses were selected consciously to integrate architectural design and text. The domes are adorned with verses describing Allah's greatness, might, and magnificence, symbolically at the mosque structure's most central and highest point. Semi-domes, on the other hand, include verses describing the principles of faith and worship, integrated with the roles of the semi-domes in supporting the dome. Following their intermediary role in architectural design, the pendentives contain writings describing the unity of Allah and the principles of faith/worship, as well as the names of Allah, Muhammad, the four great caliphs, and the grandchildren of the Prophet. The corner semi-domes contain verses explaining how to worship. In line with specifying the direction of prayer, the *mihrab* is adorned with verses emphasizing Tawhid and calling on adherents to worship only Allah. The windows contain verses explaining and encouraging worship. There are also verses on the gates promising heaven, as well as greetings and religious reminders for those who come to worship.

Finally, it can be understood that several principles define the essence of Islam (like Allah, conditions of faith, and the acceptance of these conditions) included in the inscriptions that follow the infrastructural hierarchy of the transitional elements and the domes. The inscriptions follow the structural hierarchy of the building, following a certain narrative scheme that resembles the introduction, development, and conclusion of a scientific work. When evaluated in detail in accordance with the content framework described in this study linking the inscriptions and architecture, it can be said that the mosque structures, which were constructed hierarchically from the ground to the dome, became a "means" by which to worship Allah, and included the "created universe" as a realm in which the *Qur'anic* belief principles and practices were represented.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

YAZAR KATKI ORANLARI	AUTHOR CONTRIBUTIONS	CRedit	Yazar	Author	1	2	3
Çalışmanın Tasarımı	Conceptualization	1	70%	20%	10%		
Veri Toplama	Data Curation	2	80%	10%	10%		
Araştırma ve Analiz	Research & Analysis	3-4-6-11	70%	30%	0%		
Orijinal Taslak	Original Draft	12-13	80%	10%	10%		
İnceleme ve Düzenleme	Review & Editing	14	70%	30%	0%		

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

BIBLIOGRAPHY

1. Published Sources and Dissertations

- Açıkgozöğlü, Ahmet Sacit. "Türk Mimarisinde Hat Sanatı". *Hat ve Tezhip Sanatı, Hat ve Tezhip Sanatı*. ed. Ali Rıza Özcan. 181-197, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009.
- Ali, Fariha. "Aniconism in Islam". *Al-Salihat (Journal of Women, Society, and Religion)* 1/02 (2022), 13-27.
- Al-Mehri, A. B. (ed.). *The Qur'ân: With Sûrah Introductions and Appendices: Saheeb International Translation*. Birmingham, UK: Maktabah Booksellers and Publishers, 2010.
- Alparslan, Ali. "Celî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/265-267. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Barrie, Thomas. *The Sacred In-Between: The Mediating Roles of Architecture*. Oxon: Routledge, 2010.
- Blair, Sheila S. and Bloom, Jonathan M. *Islamic Arts (Art & Ideas)*. London: Phaidon Press, 1997.
- Bozkurt, Tolga. "İslam Mimarisinde Mihrap Sembolizmi". *Sanat Tarihi Araştırmaları (Selçuk Mülayim Armağanı)*. ed. Aziz Doğanay. 185-206, İstanbul: Lale Yayıncılık, 2014.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahib*. 1. Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahib*. 7. Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahib*. 8. Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Burckhardt, Titus. *Arts of Islam: Language and Meaning*. Indiana: World Wisdom Inc., 2009.
- Dodd, Erica Cruikshank and Khairallah, Shereen. *The Image of the Word, A Study of Qur'anic Verses in Islamic Architecture*. Beirut: American University of Beirut, 1981.
- Duyan, Efe. "Rethinking Semiotics in Architecture: Architecture As A Perceived Sign". *Adam Arts* 4 (2023), 28-39.
- Fayda, Mustafa. "Hulefâ-yi Râşidin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/324-338. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Grabar, Oleg. "Symbols and Signs in Islamic Architecture". *Architecture as Symbol and Self-Identity*. ed. J.G. Katz. Philadelphia: Aga Khan Award for Architecture, 1980.
- Gurlitt, Cornelius. *Die Baukunst Konstantinopels*. Berlin: Ernst Wasmuth, 1912.
- Hillenbrand, Robert. *Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning*. Edinburg: Edinburgh University Press, 1994.
- Kuran, Aptullah. Sinan: *The Grand Old Master of Ottoman Architecture*. Washington D.C.: Institute of Turkish Studies, 1987.

- Loeckx, André and Hilde Heynen. "Meaning and Effect: Revisiting Semiotics in Architecture". *Conditioning Architectural Theory, 1960s–1990s*. ed. Sebastiaan Loosen and et. al. Leuven: Leuven University Press, 2020.
- Michelle, George (ed.). *Architecture of the Islamic World: Its History and Social Meaning*. New York: Thames and Hudson, 1995.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-Sahib*. 1. Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Necipoğlu, Gülru. *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press, 2005.
- Ogden, Charles Kay and Ivor Armstrong, Richards. *The Meaning of Meaning; A Study of the Influence of Language Upon Thought and of the Science of Symbolism*. New York: Harcourt, Brace and World Inc., 1959.
- Özsayiner, Zübeyde Cihan. *Mimar Sinan'ın İstanbul'daki Camii ve Türbelerindeki Yazı Düzeni ve Anlamı*. İstanbul: İstanbul University, Institute of Social Sciences, Doctoral Dissertation, 1993.
- Rifat, Mehmet. *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları 2 - Temel Metinler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Rifat, Mehmet. *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları 1 - Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Sülün, Murat. *Sanat Eserine Vurulan Kuran Mübrü*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013.
- Şengün, Cemile Feyzan. *Mimar Sinan Dönemi Cami Mimarisinde Yazı ve Kozmolojik İçerik*. İstanbul: İstanbul Technical University, Graduate School of Science Engineering and Technology, Master's Thesis, 2015.
- Tüfekçiöğlü, Abdülhamit. "Osmanlı Sanatının Oluşumunda Yazı". *Hat ve Tezhip Sanatı*. ed. Ali Rıza Özcan. 59-73, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009.
- Ülgen, Ali Saim. *Mimar Sinan Yapıları (Katalog)/The Buildings of Mimar Sinan (Catalogue)*. ed. Filiz Yenişehirliöğlü and et. al. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

2. Web Sources

- Sunnah.com. "7 The Book of Prayer – Friday". Access 29 September 2024. <https://sunnah.com/virtues:55>
- Sunnah.com. "11 Friday Prayer". Access 29 September 2024. <https://sunnah.com/bukhari:935>

kadim

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

Tekgöl, Nil.

*Emotions in the Ottoman Empire:
Politics, Society and Family
in the Early Modern Era.*

LONDON: BLOOMSBURY, 2023.
192 PAGES.
ISBN: 9781350180543.

ROB BODDICE*

ABSTRACT

The study of the history of emotions has blossomed since 2000, but there has been a pronounced Western focus to much of it, and that trend remains. Books such as Nil Tekgöl's are especially welcome in the field as they serve multiple significant functions in the broader historiography. What is most valuable here are the glimpses at a sense of relationality within the emotional regime.

Keywords: History of Emotions, Ottoman Empire, Cross-Cultural Emotions, Power Dynamics, Subjecthood.

ÖZ

Her ne kadar duygular tarihinin tetkiki 2000 yılından itibaren inkişaf etmişse de bu sahada kayda değer bir Batı merkezli bakışın hüküm sürdüğü aşikârdır ve günümüzde bu temayül hâlen devam etmektedir. Bu itibarla, Nil Tekgöl'ün eseri gibi kitaplar, daha geniş bir tarih yazımı alanında pek çok mühim işlevi yerine getirdikleri cihetiyle bilhassa memnuniyetle karşılanmaktadır. Bu eseri kıymetli kılan en önemli hususlardan biri ise, duygusal rejim içerisindeki ilişkisellik duygusuna dair sunduğu bakışlardır.

Anabtar Kelimeler: Duygular Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu, Kültürlerarası Duygular, Güç Dinamikleri, Öznellik.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

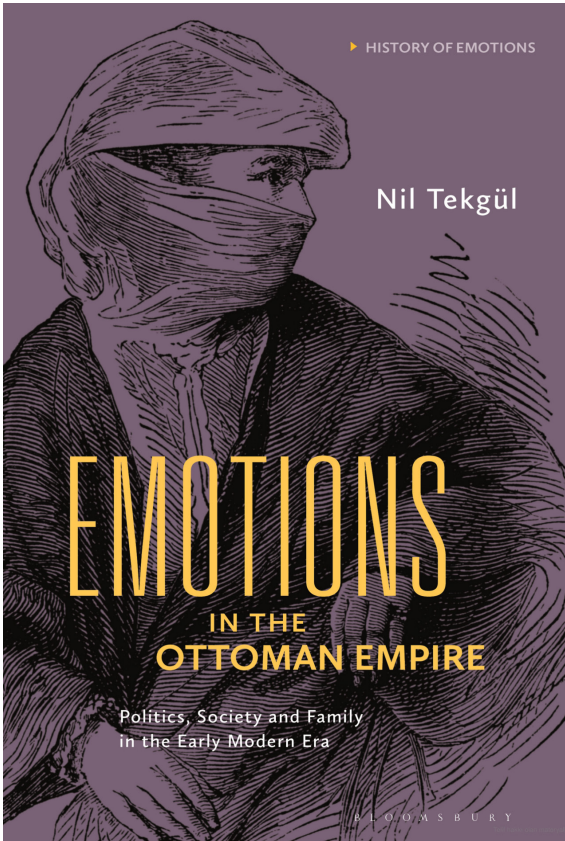
Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 23 Nisan 2024 | Date Received: 23 April 2024
Kabul Tarihi: 10 Eylül 2024 | Date Accepted: 10 September 2024

ATIF | CITATION

Boddice, Rob. "Tekgöl, Nil. Emotions in the Ottoman Empire: Politics, Society and Family in the Early Modern Era." *Kadim* 8 (October 2024), 191-193. doi.org/10.54462/kadim.1472497

* Dr., Tampere University, Research Council of Finland Centre of Excellence in the History of Experiences, robert.boddice@tuni.fi, ORCID: 0000-0003-2591-9104.

The study of the history of emotions has blossomed since 2000, but there has been a pronounced Western focus to much of it, and that trend remains. Books such as Nil Tekgül's are especially welcome in the field for they serve multiple significant functions in the broader historiography. They supply empirical evidence that the history of emotions is an effective approach when untethered from Western and modern psychological moorings, but they also disrupt any temptation toward psychological normativity. Affective categories and their entanglements with sensory, cognitive, epistemological, theological, and political categories have to be explained from the context up, resisting translation into Anglophone and presentist concepts. The history of emotions has also tended to fall into an orthodox periodization that the sources belie. The broad temporal gaze here is a refreshing move.

Tekgül pulls all of this off with aplomb. At various points, the narrative gestures at conceptual categories in English – love, fear, shame, gratitude, compassion – without ever committing the situated linguistic concepts she is conjuring with to be contained within them. Here is a rich affective vocabulary (mainly in Arabic) serving multi-ethnic communities across several centuries. The book denies anyone the opportunity to arrive with a pre-established set of emotional norms from the copybook of modern psychology and expect to be able to explain these complex societies and their equally complex politics.

Establishing a lexicon is, of course, only the beginning of a historical intervention. The question most often put to historians of emotions concerns access to the felt experience of historical actors. Just how do you get at it? On the face of it, Tekgül's sources do not, seem to offer much hope: decrees, court cases, advice literature, divorce cases. It is all formal, official, and at arm's length from what was lived and what was experienced. Nevertheless, Tekgül is astute enough to know that the emotion words she discovered in the sources are signposts to silences rather than indications of the literal presence of these named emotions. She organizes the book around 'protection' and the embodiment and exercise of power. Indeed, the book might very well have been effectively titled *Power and Protection in the Ottoman Empire*, for all the emotional mining here leads precisely to a novel analysis of the way authority was maintained

and enacted, whether at a high-political level concerning the delivery of justice, at a social level concerning neighborly conduct and communal relations, or at a domestic level concerning the relations of families, husbands, and wives. Here is an enduring emotional regime in which the lines of accepted and expected forms of expression are clearly delineated, which in turn define the terms of transgression, correction, and reproach.

Tekgül handles many of the operative emotions, especially the leading concept of compassion, as metaphorical figures: ciphers that indicate how power operated, how it was feared, and how it could serve. Therefore, the book is obliquely a history of highly situated and contextually specific management of fear or uncertainty: what will happen to society if the expectation of protection is not upheld? What will happen to society if instances of injustice are allowed to go uncorrected? What will happen to society if the shame poured upon a plaintiff is not formally corrected? What will happen to the institution of the home if the authority and superiority of the husband/father are allowed to slip? Official acts of rhetorical compassion from on high are revealed as shared understandings of the responsibility of authority to protect the subject. However, they exist within a framework of the continual endorsement of that power and authority. As much as Tekgül pursues how it felt to be protected at the political, social, and familial levels, the book inevitably amplifies how it felt to be subjected to power at all these levels. What is most valuable here are the glimpses at a sense of relationality within the emotional regime. Expectations ran in both directions, with appeals to the protection of the powerful existing within the same emotionological idiom as expressions of that power in policing transgression.

The author introduces temporal change toward the end of the book, with political and legal reform, population change, and the displacement of community-based feelings with identitarian concerns. Yet wherever one looks in this book, one finds a connection between emotional rhetoric and the concept of social harmony. The central irony is that the deployment of such rhetoric becomes visible – findable for the historian – only because of the presence of disharmony. Tekgül shows the reader, in detail, the instruments of affective conformity, which are revealed, ironically, only in the breach: divorce, disruption, crimes, and misdemeanors.

Of course, for historians of the Ottoman Empire the book will be required reading. But it would be germane for all historians of emotions, especially those who know nothing of the language of emotions beyond Anglophone or European contexts, to seriously engage with this work. It presents a significant disruption and a welcome addition to a growing body of knowledge on the emotional dynamics of the exercise of power. Scholars of modern Turkey will also undoubtedly benefit from a deep analysis of the ways in which emotions are recruited for political ends, as expressions of power, and as a means of delimiting and defining the experience of those subjected to authority. Moreover, the book demonstrates concretely how to read between the lines of highly mediated primary material. It is a common refrain that historians of emotions have to amplify the silences in the sources, but few show how the magic is performed. Tekgül has, on the face of it, a festival of emotions in her sources but they are a tempting rhetorical distraction: an instrument of authority. The real history of emotions is at one stage of remove, implicit, and revealed only by the hand of the historian.

Blessing, Patricia.
*Architecture and Material Politics
 in the Fifteenth-Century
 Ottoman Empire.*

NEW YORK: CAMBRIDGE
 UNIVERSITY PRESS, 2022.
 284 PAGES.
 ISBN: 9781316517604.

DAMLA GÜRKAN ANAR*

ABSTRACT

Patricia Blessing's *Architecture and Material Politics in the Fifteenth-Century Ottoman Empire* explores fifteenth-century Ottoman architecture in Anatolia and the Balkans. Her inquiry attempts to map the networks of patrons, architects, and artisans and to portray the architectural and decorative styles in the lands of Rum within this era. The book argues that fifteenth-century Ottoman architecture was enriched by the Saljuqid, Timurid, Mamluk, and Byzantine architectural cultures, and it was shaped by multiple actors with diverse backgrounds within an environment where cross-cultural contacts played a crucial role.

Keywords: Ottoman Architecture, Islamic Architecture, Ottoman Tiles, Cross-Cultural Contacts.

ÖZ

Patricia Blessing'in *Architecture and Material Politics in the Fifteenth-Century Ottoman Empire* (On Beşinci Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimarlık ve Maddi Politika) kitabı, Anadolu ve Balkanlar'daki on beşinci yüzyıl Osmanlı mimarisini inceliyor. Çalışma, söz konusu dönemdeki hâmi, zanaatkâr ve mimarların bir haritasını çıkarmayı ve Rumi coğrafyadaki mimari üslup ve süsleme tarzlarını tasvir etmeyi hedefliyor. Kitapta, bu dönemdeki Osmanlı mimarisinin Selçuklu, Timurlu, Mamluk ve Bizans mimari kültürlerinden beslendiği ve kültürler arası temasın önemli bir rol oynadığı bir ortamda, farklı aktörler tarafından şekillendirildiği savunuluyor.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Mimarisi, İslam Mimarisi, Kültürel İlişkileri, Kültürlerarası Temaslar.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

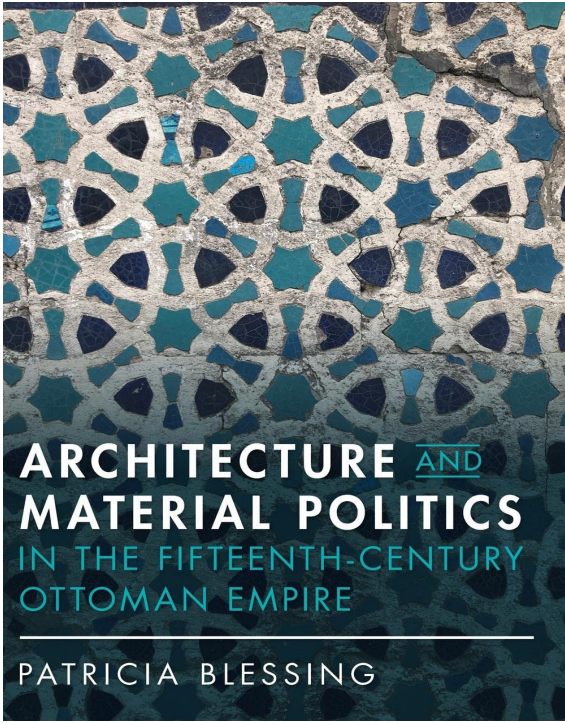
Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
 Geliş Tarihi: 24 Ağustos 2024 | Date Received: 24 August 2024
 Kabul Tarihi: 11 Eylül 2024 | Date Accepted: 11 September 2024

ATIF | CITATION

Gürkan Anar, Damla. "Architecture and Material Politics in the Fifteenth-Century Ottoman Empire". *Kadim* 8 (October 2024), 195-199.
doi.org/10.54462/kadim.1538015

* Independent Researcher, İstanbul/Türkiye, adamlagurkan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3662-9313.

Architecture and Material Politics in the Fifteenth-Century Ottoman Empire is the second book by Dr. Patricia Blessing, an Assistant Professor of Art History at Princeton University, who specializes in Islamic architecture of the Eastern Mediterranean and Anatolia during the late medieval period. Her first book, *Rebuilding Anatolia after the Mongol Conquest: Islamic Architecture in the Lands of Rûm, 1240-1330* (Ashgate Variorum, 2014), explores the transformation of Anatolian architecture and cities following the Mongol conquests. Blessing's second book focuses on the architectural culture of the fifteenth-century Ottoman lands in Anatolia and the Balkans. By examining patrons, architects, builders, architecture, materials, and ornamentation of several monuments

in various cities from Amasya to Istanbul and Skopje, *Architecture and Material Politics* aims to depict the architectural landscape of the fifteenth-century Ottoman realms. The book conceptualizes fifteenth-century Ottoman architecture as a confluence of stylistic, material, and decorative elements from diverse cultural milieus, including Saljuq and Mongol Asia Minor; Byzantine Anatolia and the Balkans; Mamluk Syria and Egypt; and Timurid Iran and Central Asia. It argues that transregional networks of mobile architects and artisans, extending from the Balkans to Central Asia, as well as itinerant templates and designs on paper, served as agents of cross-cultural interaction, contributing to the formation of an architectural culture in the lands of Rum in the fifteenth century.

The book begins with a discussion of late fifteenth-century monuments in Istanbul. The first chapter focuses on well-studied monuments in the new capital, commissioned by Mehmed II and his high-ranking bureaucrats. *Çinili Köşk* [The Tiled Pavilion], a garden pavilion built in the 1470s in Topkapı Palace, is central to Blessing's analysis. She illustrates the diversity of material and stylistic references in the pavilion's architecture and ornamentation and interprets the monument as the embodiment of a sophisticated and deliberate engagement with both contemporary and past architectural cultures, including Saljuq, Mongol, Timurid, and Byzantine. Other sultanic and vizierial monuments in Istanbul and Skopje are briefly assessed within the same framework, reflecting a similar juxtaposition of diverse architectural references and stylistic modes.

The second chapter is devoted to a comprehensive examination of Mehmed I's architectural ensemble in Bursa, known as the Yeşil Complex. Blessing argues that the complex's carefully selected and combined stylistic and material references simultaneously evoke Anatolia's Saljuq past and the contemporary Timurid architecture. While architectural references to Saljuq Anatolia are interpreted as a means of asserting Ottoman political legitimacy in Anatolia—an assertion gaining prominence as textual narratives began to claim that the Saljuqs chose the Ottomans as political heirs—Timurid references are seen as signaling Bursa's emergence as a rival cultural center to Timurid Samarqand. Acknowledging the significance of the well-documented presence of Timurid artisans known as the Masters of Tabriz in the construction of the Yeşil Complex,¹ Blessing critiques the conventional historiographical narrative that focuses solely on Tabrizi craftsmen and emphasizes the necessity of a broader collaboration of skilled workers. The monument's multi-sensory aspects form another significant theme of this chapter. Attention is given to the interdependence of the haptic and acoustic perceptions sensed in different parts of the complex, provided by the presence of eye-catching tiles and luxury objects with textures inviting touch.

The third chapter traces the influence of Mamluk architecture and architects in the fifteenth-century Ottoman lands, focusing on monuments in Amasya and Edirne. Convent-masjids in Amasya built by Bayezid and Yörgüç Pashas, as well as the Üç Şerefeli Mosque and the Muradiye Convent in Edirne, serve as case studies for exploring the impact of Mamluk architectural forms and designs. Examples of Mamluk design elements, such as *ablaqs*, geometric motifs, and swirls, are compared with their counterparts in various Mamluk cities. Blessing argues that in addition to itinerant Mamluk architects and craftsmen—whose roles are firmly established in the literature²—scholars, envoys, merchants, and paper drawings or templates could have contributed to transferring these designs and architectural concepts to the Ottoman lands. Her discussion of blue-and-white tiles appearing in both Mamluk and Ottoman monuments highlights a shared aesthetic, reflecting common interests in Chinese porcelains and Timurid landscape paintings, and underscores the significance of Timurid-Ottoman-Mamluk connections during this period.

The fourth chapter scrutinizes the dynastic cemetery centered around the mausoleum of Murad II in Bursa. It illustrates how themes of paradise were evoked through architectural and decorative elements in Murad II's mausoleum and the accompanying dynastic tombs. Blessing argues that the Islamic concept of paradise, characterized by abundant water and lush vegetation, is invoked through tiles and wall paintings with floral designs, as well as the presence of water and green surroundings. The oculus in Murad II's tomb chamber and the open cenotaph allowing the earth on the grave to turn green, are interpreted as reminders of paradise. The mausoleum's garden setting, offering diverse smells and sounds, and its richly decorated mausolea perfumed by incense, further emphasize the space's multi-sensory facet.

-
- 1 Gülru Necipoğlu, "From International Timurid to Ottoman: A Change of Taste in Sixteenth-Century Ceramic Tiles," *Muqarnas* 7 (1990), 136–137; Mustafa Çağhan Keskin, "Siyasi-Kültürel İlişkiler Çerçevesinde Tebrizli Çini Ustaların Anadolu Yolculuğu," *Bellesten* 77 (2013), 445–450.
 - 2 Baha Tanman, "Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Memluk Etkileri," *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı Uluslararası Bir Miras (İstanbul: YEM Yayınları, 2000)*, 82–90; Mustafa Çağhan Keskin, "Syrian-origin architects around Amasya region in the early 15th century," *ITU A/Z* 12/2 (2015), 19–33.

The book concludes by examining the period in which art creation for the Ottoman court was centralized in the late fifteenth and early sixteenth centuries. The final chapter investigates the formation of an Ottoman artistic and architectural canon through two newly established courtly institutions: the imperial office of architects (*hassa mimarları*) and the court workshops (*nakkaşhane*). Analyzing the *Baba Nakkaş Album* compiled during Bayezid II's reign, the author demonstrates the crucial role of paper and drawings in disseminating motifs across various media sponsored by the Ottoman court, including İznik tiles and ceramics, and in the decoration of different monuments from Amasya to Edirne and Skopje.

With its broad scope, diverse themes, and rich visual materials, Patricia Blessing's *Architecture and Material Politics* offers a comprehensive depiction and analysis of fifteenth-century Ottoman architecture. The idea of discussing Ottoman architecture within the context of a particular century constitutes the most innovative aspect of this book and its main contribution. Except for Zeynep Ahunbay's dissertation on Ottoman architecture in the seventeenth century,³ this framework is unprecedented in the literature. Studying a period bridging the early and classical eras of Ottoman architecture holds particular significance for mapping connections, continuities, and shifts between these periods. The author's context-sensitive approach, which integrates intellectual, diplomatic, and political contexts into the analysis, is equally valuable for painting a comprehensive portrait of fifteenth-century Ottoman architecture.

The focus on the sensory experiences provided by fifteenth-century Ottoman buildings is among Blessing's major contributions. Research on the sensory aspects of Ottoman architecture is limited, with notable examples including the works of Emine Fetvacı, Nina Ergin, and Beyza Uzun.⁴ Blessing's exploration of the multi-sensory nature of fifteenth-century Ottoman monuments expands this limited body of literature. Examining the haptic qualities of these edifices is particularly valuable, given the general underemphasis on touch in sensory histories.⁵ However, the topic could be further developed, for instance, by incorporating more details on reciting practices in religious buildings or the use of fragrant incense, as documented in endowment deeds and registers.

Despite its contributions, the book has some shortcomings. One of its main arguments lacks concrete evidence. The author suggests that alongside itinerant architects and artisans, mobile templates and drawings on paper could have played a crucial role in the transmission of architectural designs and decorative models between the Timurid, Mamluk, and Ottoman realms in the fifteenth century. She contends that instead of architects and workers, templates sent to different centers or construction sites could have been responsible for the presence of Mamluk or Timurid designs and models in Ottoman buildings. Additionally, she critiques the theory of mobile workshops or architects by proposing that tiles attributed to the Masters of Tabriz might have been produced in a central location and distributed to various construction sites, a hypothesis

-
- 3 Zeynep Ahunbay, *Osmanlı Mimarisinde Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609–1690)* (Istanbul: Istanbul Technical University, Ph.D. Dissertation, 1974).
 - 4 Emine Fetvacı, "Music, Light and Flowers: The Changing Aesthetics of Ottoman Architecture", *Journal of Turkish Studies* 32/1 (2000), 221–240; Nina Ergin, "The Fragrance of the Divine: Ottoman Incense Burners in their Context", *The Art Bulletin* 94 (1996), 70–97; Nina Ergin, "The Soundscapes of Sixteenth-Century Istanbul Mosques: Architecture and Qur'an Recital", *Journal of the Society of Architectural Historians* 67/2 (2008), 204–221; Beyza Uzun and Nina Macaraig, "Scenting the imperial residence: objects from the Topkapı Palace Museum collections", *The Senses and Society* 17/1 (2021), 68–89.
 - 5 Mark M. Smith, *Sensing the Past: Seeing, Hearing, Smelling, Tasting and Touching in History* (Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 2007), 18.

previously suggested by Yılmaz Önge and Mustafa Çağhan Keskin.⁶ Although this hypothesis is valuable, it remains unsupported by any documentation. There are no existing templates, papers, or narrative/archival records confirming the presence of paper templates or that tiles were dispatched from a central location to construction sites before the very end of the fifteenth century.

The book's main structural weakness is its initiation of the discussion on fifteenth-century Ottoman architecture with late-fifteenth-century Istanbul. This approach implies an affirmation of the conventional hierarchy placing Istanbul and its monuments at the forefront of Ottoman architecture. It also presents practical challenges for readers, as the frequent references to subsequent chapters complicate the narrative. A more appropriate and reader-friendly approach would be to adopt a chronological order and analyze Istanbul's monuments in the fourth chapter, following the examination of diverse architectural references apparent in these buildings in the first three chapters.

BIBLIOGRAPHY

- Ahunbay, Zeynep. *Osmanlı Mimarisinde Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*. Istanbul: Istanbul Technical University, Ph.D. Dissertation, 1974.
- Blessing, Patricia. *Architecture and Material Politics in the Fifteenth-Century Ottoman Empire*. New York: Cambridge University Press, 2022.
- Ergin, Nina. "The Fragrance of the Divine: Ottoman Incense Burners in their Context". *The Art Bulletin* 94 (1996), 70-97.
- Ergin, Nina. "The Soundscapes of Sixteenth-Century Istanbul Mosques: Architecture and Qur'an Recital". *Journal of the Society of Architectural Historians* 67/2 (2008), 204-221.
- Fervacı, Emine. "Music, Light and Flowers: The Changing Aesthetics of Ottoman Architecture". *Journal of Turkish Studies* 32/1 (2000), 221-240.
- Keskin, Mustafa Çağhan. "Siyasi-Kültürel İlişkiler Çerçevesinde Tebrizli Çini Ustalarının Anadolu Yolculuğu". *Belleter* 77 (2013), 445-465.
- Keskin, Mustafa Çağhan. "Syrian-origin architects around Amasya region in the early 15th century". *ITU A/Z* 12/2 (2015), 19-33.
- Önge, Yılmaz. "Türk Çinçilik Sanatının Enteresan Örneklerinden İbrahim Bey İmareti (Zaviyesi)nin Mibrabı". *Arkitekt* 322 (1966), 70-73.
- Smith, Mark M. *Sensing the Past: Seeing, Hearing, Smelling, Tasting and Touching in History*. Berkeley: Los Angeles: University of California Press, 2007.
- Tanman, Baha. "Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Memluk Etkileri". *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslarüstü Bir Miras"*. Istanbul: YEM Yayınları, 2000, 82-90
- Uzun, Beyza - Macaraig, Nina. "Scenting the imperial residence: objects from the Topkapı Palace Museum collections". *The Senses and Society* 17/1 (2021), 68-89.

6 Yılmaz Önge. "Türk Çinçilik Sanatının Enteresan Örneklerinden İbrahim Bey İmareti (Zaviyesi)nin Mibrabı", *Arkitekt* 322 (1966), 70-73; Mustafa Çağhan Keskin, "Siyasi-Kültürel İlişkiler Çerçevesinde Tebrizli Çini Ustalarının Anadolu Yolculuğu", *Belleter* 77 (2013), 456.

Ágoston, Gábor.

*The Last Muslim Conquest:
The Ottoman Empire and
Its Wars in Europe.*PRINCETON: PRINCETON
UNIVERSITY PRESS, 2021,
XV+664 PAGES.
ISBN: 9780691159324.

HÜMEYRA BOSTAN BERBER*

ÖZ ABSTRACT

Bu yazı Gábor Ágoston'un Osmanlı'nın savaş stratejisi, askerî teknolojisi, sefer lojistiği ve diplomasisi ile istihbarat edinme tekniklerini, Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları özelinde ve daha geniş bir bağlamda incelediği *The Last Muslim Conquest: The Ottoman Empire and Its Wars in Europe* (Son Müslüman Fethi: Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa'daki Savaşları) adlı kitabının incelemesidir. Eserin önemli hedeflerinden biri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bilhassa Balkanlar özelinde Avrupa'yı nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktır. Kitap, Osmanlı tarihçilerinin, tarih öğrencilerinin ve ilgililerinin baş ucu kaynağı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Habsburg İmparatorluğu, Askerî Tarih, Osmanlı Hukuk Savaşı.

This is a review of Gábor Ágoston's book: *The Last Muslim Conquest: The Ottoman Empire and Its Wars in Europe*, in which he examines Ottoman war strategy, military technology, the administration and logistics of military campaigns, diplomacy and intelligence gathering techniques both in the context of the Ottoman and Habsburg Empires and in a broader perspective. One of the important goals of the book is to show how the Ottoman Empire shaped Europe, especially in the Balkans. It will be a reference book for Ottoman historians, students of history, and anyone interested in the Ottoman Empire.

Keywords: Ottoman Empire, Habsburg Empire, Military History, Ottoman Warfare.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

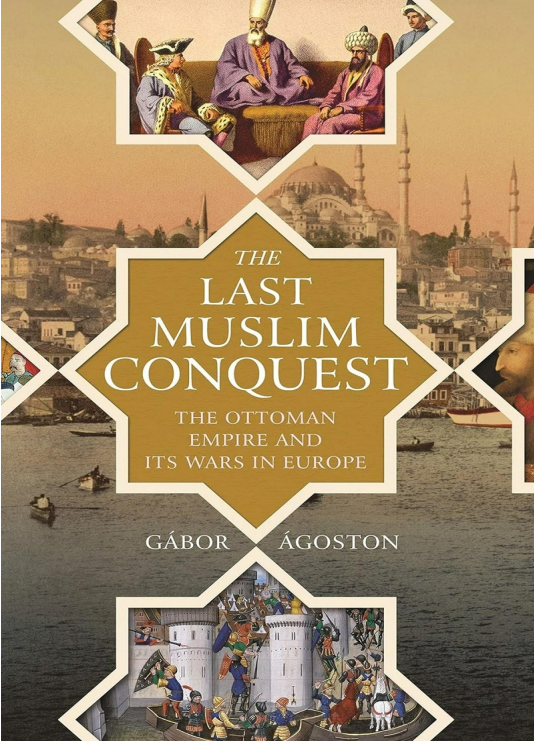
Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 5 Eylül 2024 | Date Received: 5 September 2024
Kabul Tarihi: 19 Eylül 2024 | Date Accepted: 19 September 2024

ATIF | CITATION

Bostan Berber, Hümeyra. "Ágoston, Gábor. The Last Muslim Conquest: The Ottoman Empire and Its Wars in Europe." *Kadim* 8 (Ekim 2024), 201-205. doi.org/10.54462/kadim.1544050

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, humeyra.bostan@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1630-9283.

The Ottoman Empire and Its Wars in Europe (Son Müslüman Fethi: Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa'daki Savaşları) adlı son kitabıyla ise şimdiye kadarki tüm araştırma ve bilgi birikimini ortaya koyarak tarih yazıcılığına yeni bir ufuk sunmaktadır.

Ágoston, kitabının Giriş bölümünde, bu araştırmayı Habsburg Monarşisi'nin ortaya çıkışı, kurumları ve ordusunun oluşumunda Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisini ortaya koymak amacıyla yapmaya başladığını, ancak daha sonra editörün de isteği üzerine çalışma kapsamını genişleterek Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki savaşlarına ve genel olarak Osmanlıların Avrupa tarihini nasıl şekillendirdiğine de odaklandığını ifade etmektedir. Kitaba verilen "Son Müslüman Fethi" başlığı, Avrupa'da ve Amerika'da sansasyonel bulunmuş olsa da yazar bir konuşmasında bu ifade ile Osmanlıların on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda her yönden zirveye ulaşan ordularıyla yaptığı son gerçek fetihleri kastettiğini belirtmektedir. Ayrıca bu fethin Macarlar, Avusturyalılar ve Slovaklar gibi pek çok Avrupalı millet için de son derece hayati bir etkisi olduğunu ve onların devletlerini dahi şekillendirdiğini vurgulamak istemiştir. Tarih yazıcılığında Avrupa'nın Osmanlı'yı nasıl etkilediği sıklıkla gündem olurken, bu eserde Osmanlı'nın Avrupa üzerinde bıraktığı etkinin incelenmesi paradigmatik bir dönüşümü işaret etmekte ve buna önemli bir örnek sunmaktadır.

Kitap dört ana bölüm ve toplam on dört alt başlıktan oluşmaktadır. "Emergence" (Ortaya Çıkış) adlı birinci bölümde dört ayrı başlık altında çeşitli fetih stratejileriyle Osmanlı hanedanının ortaya çıkışı ve devletin on altıncı yüzyılın başlarında Balkanlar ve Orta Doğu'da hangi etkenlerle en güçlü imparatorluk haline geldiği ele alınmaktadır. İlk bölümdeki asıl soru

Askerî tarih alanında yaptığı araştırmalarla meşhur tarihçi Profesör Gábor Ágoston'un ilk kitabı *Guns for the Sultan* (Cambridge 2005; Türkçe trc. *Barut, Top ve Tüfek*, 2006) yayınlandığı dönemden bu yana Osmanlı askerî tarih yazıcılığına yön veren önemli araştırma eserlerinden biri olmuştur. Ágoston bu çalışmasında, Osmanlı silah sanayisinin 15. ve 17. yüzyıllar arasındaki geri kalmışlığına ilişkin birtakım kalıplaşmış iddialara karşılık, Osmanlı ordusunun dünyanın en iyi organize edilmiş ve en iyi ikmal edilen ordulardan biri olduğunu, Osmanlı arşivinde yaptığı titiz araştırması neticesinde ortaya koymuştu. Ágoston, Osmanlı'nın savaş stratejisi, askerî teknolojisi, sefer lojistiği ve askerî istihbarat edinme tekniklerini, kendi uzmanlığı olan Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları özelinde ve daha geniş bir bağlamda incelediği *The Last Muslim Conquest*:

Osmanlı beyliği bir imparatorluk konumuna gelebilirken, kendisinden daha güçlü olmasına rağmen komşu Türk beyliklerin hiçbirinin imparatorluk olamamasıdır. Bu, ilk defa akla gelen, ilk defa yanıtlanmaya çalışılan bir soru olmamakla beraber Ágoston, Osmanlıların farklı stratejilerini en iyi şekilde kullanarak tüm rekabetlerden sıyrılmayı nasıl başardığını göstermektedir. Diplomatik bir girişim olarak yapılan evlilik ittifakları burada öne çıkan bir unsurdur. Ágoston, Osmanlı askerî başarılarını sadece askerî birtakım kâbiliyet ve imkânlarla değil, Türk-Moğol, Bizans-Slav, Fars ve Arap gelenek ve kurumları gibi farklı pratiklerin benimsenmesi, Osmanlı politikalarının esnekliği, kapsayıcılığı, pragmatizmi ve farklı fetih yöntemleri ile açıklamaktadır. Ágoston'a göre bu özellikler Osmanlı İmparatorluğu'nu "Avrasya'da türünün en uzun ömürlü imparatorluğu" yapmakla kalmamış, aynı zamanda "Avrupa güç siyasetinde önemli bir oyuncu" ve dolayısıyla dünya tarihinin ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir (s. 3).

Birinci bölümde ayrıca Avrupa'ya has olduğu düşünülen hanedan evlilikleri, dinî uzlaşma yöntemleri ve yeni fethedilen bölgelerdeki halkın ve kurumların Osmanlı liderliğine ve kurumlarına nasıl dahil edildiği incelenmektedir. Öne çıkan hususlardan biri Osmanlı fetihlerinde itici bir güç olarak İslam dinindeki gaza ve cihat anlayışının önemine dikkat çekmesidir. Ágoston, içinde bulunduğumuz küresel çok kültürlülük çağına çok etnikli ve çok dinli toplum yapıları ve kültürel alışverişler vurgulanırken dinî karşıtlıkların arka planda tutulduğunu, bunun ise tarih yazıcılığında bir yanılsamaya sebep olduğunu, oysa ki İslam'ın ve "Allah yolunda cihad"ın Osmanlı yöneticileri için temel bir motivasyon kaynağı olduğunu belirtmektedir. Üstelik dinî motivasyon sadece Osmanlılar için değil, Bulgarlar, Sırlar, Macarlar ve diğer Avrupalı milletler için de geçerliydi. Onlar da kendi konumlarını "kâfir Türk"e karşı şekillendirmekteydi.

Kitabın üç alt başlıktan oluşan "Clash of Empires" (İmparatorlukların Çatışması) başlıklı ikinci bölümünde ise Osmanlı İmparatorluğu'nun başta Habsburg İmparatorluğu olmak üzere Safeviler ve Ruslar (Moskoflular) ile yaşadığı çatışmalar ele alınmaktadır. Osmanlı'nın uzak sınırlarda uzun yıllar süren savaşlarının ele alındığı bu bölümde farklı bölgelerdeki rekabetlerin aslında birbiriyle nasıl ilişkili olduğu ortaya konulmaktadır. Mesela Kanunî Sultan Süleyman'ın Mohaç zaferinin Habsburgların uzun süredir istedikleri Macaristan ve Bohemya tahtlarını ele geçirmelerine ve Tuna-Habsburg monarşisini kurmalarına nasıl yardımcı olduğu, Habsburgların Avrupa'daki çoklu angajmanlarının ve Osmanlıların Safevilerle olan rekabetinin Osmanlı-Habsburg çıkmazına nasıl sebebiyet verdiği ve sonrasında Macaristan'ın bölünmesiyle nasıl sonuçlandığı tartışılmaktadır. Ágoston, Osmanlı İmparatorluğu'nun Habsburglara ve Safevilere karşı askerî yaklaşımlarını mukayeseli olarak inceledikten sonra, Osmanlıların Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı verdiği mücadeleye de temas etmekte ve burada bölgedeki Osmanlı deniz politikalarının kapsam ve hedef bakımından sınırlı olduğunu ileri sürmektedir.

Kitabın dört alt başlıktan oluşan "Sinews of Empire" (İmparatorluğun Güç Kaynakları) başlıklı üçüncü bölümünde ise on altıncı yüzyılda Osmanlı askerî idaresinin Habsburg Monarşisi'nde askerî modernleşmeyi ve yönetimde merkezileşmeyi nasıl teşvik ettiği incelenmektedir. Ágoston'a göre Osmanlılar bir yandan Habsburgları merkezileşmeye iterken, diğer yandan kaynakları yetersiz olduğu için soylularla' pazarlık yapmaya ve onları ayrıcalıklarını sürdürmeye mecbur bırakmıştır. Sonuç olarak monarşinin soylularla yapmak zorunda kaldığı bu iş birliğinin hem niteliksel hem de niceliksel olarak Habsburg askerî yeteneklerini artır-

1 Soylu kelimesi İngilizce *estates*'in karşılığı olarak kullanılmıştır. *Estates* kelimesi kitapta soylular, din adamları ve burjuvadan (bazı Avrupa ülkelerinde köylülerden) oluşan grup ve *estates* meclisinde temsil edilenler anlamına gelmektedir.

dığını, bunun da on yedinci yüzyılın sonunda Macaristan'ın yeniden fethiyle ve Habsburg Monarşisi'nin Orta Avrupa'nın lider gücü olarak ortaya çıkmasıyla sonuçlandığını iddia etmektedir.

Ágoston Osmanlıların Habsburg'a karşı yürüttüğü uzun savaşlar sırasında nasıl ve neden ihtiyat yolunu izlediklerini de sorgulamaktadır. Önceden Osmanlı ordusunun ve taşra idaresinin belkemiği olan timar sisteminin on yedinci yüzyılda işlerliğinin azalması üzerine vergileri toplama ve taşrada düzeni sağlama konusunda sultanların yerel elitlere daha fazla bağımlı hâle geldiğini belirtmektedir. Orduların yetiştirilmesi ve iâşesi konusundaki bu değişiklikler, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında iki imparatorluğun görünümünü temelden değiştirmiştir. Ágoston'a göre bütün bu süreçlerin neticesinde Habsburg Monarşisi askerî ve malî bir devlete dönüşürken, Osmanlı İmparatorluğu ise askerî alandaki gerileme ve malî açıdan yaşanan adem-i merkezîyetçilik nedeniyle sınırlı bir monarşiye evrilmiştir (s. 518).

İmparatorluğun güç kaynaklarının incelenmeye devam edildiği onuncu ve on birinci alt başlıklarda hukuk savaşı, diplomasi ve istihbarat kaynakları incelenmektedir. Ágoston, Osmanlı hukuk savaşı (*Ottoman lawfare*) tabirini kullanırken, Osmanlı yönetiminin kendi hedeflerini gerçekleştirmek için ahidname gibi hukukî araçları kullanmasını ve bunlarla diğer devletlere barış yapma biçim ve yollarını dayatmasını kasteder. Osmanlılar, düşmanlarına karşı verdiği hukuk savaşını askerî güçle destekleyebildikleri sürece on altıncı yüzyıl boyunca çok iyi işleyen bir yumuşak güce sahipti. Burada Ágoston, Osmanlı hükümetinin istihbarat toplamada İspanyol ya da Avusturyalı çağdaşları kadar başarılı ve tecrübeli olmadığını sonucuna varmaktadır. Osmanlı istihbarat ağı sadrazamların ve beylerbeylerin, uzmanlık ve sadakatleri şüpheli bir takım ajanların istihdamına dayanmaktaydı ve bu istihbaratın zafiyetini artırmaktaydı. Daimî elçiliklerin ve iyi eğitilmiş profesyonel diplomatların yokluğu önemli bir handikaptı. Osmanlı istihbaratının dağınık ve parçalı yapısı, düşmanlarının güçlü ve zayıf yönleri hakkındaki bilgiyi sistematik bir bilgiye dönüştürmesini imkânsız kılmaktaydı. Eğer herhangi bir güç Osmanlılarla bir anlaşma yapmak, barış tesis etmek ya da imtiyaz elde etmek istiyorsa, bizzat İstanbul'a gelmesi ve bu hususların merkezde görüşülmesi gerekmekteydi. Buna mukabil Habsburglar daha profesyonel bir istihbarat toplama ağına sahipti ve Osmanlılar hakkında daha kullanışlı ve kapsamlı bir bilgi birikimi oluşturabilmekteydi. Bu nedenle Ágoston'a göre on altıncı yüzyılın sonundaki kademeli değişim sadece askerî olarak değil, diplomasi ve istihbarat toplama düzeyinde de görülebilir. Osmanlı diplomasi ve istihbarat tarihi alanlarında yapılacak yeni çalışmalar ışığında buradaki bazı tespitlerin tartışmaya açılacağı söylenebilir de Osmanlı-Avrupa savaşlarını incelerken sadece askerî yapılarla odaklanmakla kalmayıp savaşların ve devletlerarası ilişkilerin önemli bir ayağı olan diplomasi, hukuk savaşı ve istihbarat konularına geniş yer verilmesi son derece önemlidir.

Kitabın üç başlıktan oluşan "Frontiers and Wars of Exhaustion" (Sınırlar ve Tükeniş Savaşları) başlıklı dördüncü ve son bölümünde bölgesel sınırlar incelenmekte ve Osmanlılar ile Habsburgların sınırlarını nasıl yönettikleri ve güç dengelerinin farklı dönemlerde nasıl değiştiği analiz edilmektedir. Sınırların incelendiği başlıkta Osmanlı sınır yönetimine odaklanılarak Osmanlıların yeni fethettikleri topraklarda nasıl egemenlik kurduğu, sınırları nasıl çizdikleri, sınır belirlemelede coğrafi özelliklerin etkisinin ne olduğu ile ne tür idarî ve savunma stratejileri geliştirdikleri incelenmektedir. Müslüman ve Hıristiyan ayrımının en net olduğu bu sınır boyunca çok sayıda garnizon ve garnizon askeri bulunmaktaydı. Osmanlı garnizon askerlerinin niteliği ve bu eyaletlerin finansmanı açısından karşılaştıkları sorunlar

da bu bölümde ele alınmaktadır. Macaristan'da hangi vilayete sınır olunduğuna bağlı olarak, yerel kaynaklar sınırdaki askerî varlığın maliyetinin yalnızca üçte birini veya yarısını finanse edebilmekteydi.

Sonuç bölümünde ise 1683'teki Viyana Kuşatması ve ardından Kutsal İttifak'a karşı yapılan savaşlar dahil olmak üzere bilhassa on yedinci yüzyıl boyunca Osmanlı'nın rakiplerine karşı girdiği savaşların etkisi incelenmektedir. On yedinci yüzyılın sonunda Osmanlılar artık fetheden bir güç değil, gerileyen bir güçtü. Osmanlı İmparatorluğu Macaristan'ı kaybederken Habsburglar tüm bu toprakları elde etmiş ve böylece Tuna Nehri tekrar iki imparatorluk arasındaki sınırı oluşturmuştu. Bu gelişmeler Habsburg Monarşisi'ni de etkilemekteydi, zira Osmanlılar Macaristan'da olduğu sürece tüm prenslikler Habsburg yönetimine karşı meydan okumayı başarmıştı. Çekildiklerinde Macaristan prensliği de sona ermiş ve Habsburg yönetimi yeniden bu toprakları ele geçirmeyi başarmıştı. Bu sayede Habsburg İmparatorluğu on sekizinci yüzyıl itibarıyla Orta Avrupa'nın en büyük ve en güçlü devleti olmuştu.

Profesör Ágoston'un uzun yıllar süren arşiv araştırmalarına ve titiz ikincil kaynak takibine dayanan kitabı, Osmanlı, Balkan ve Orta Avrupa tarihi hakkındaki bilgi ve bakış açımızı önemli ölçüde geliştirmektedir. Yetkin tarihçiliği ve hâkim olduğu diller sayesinde kitapta hem Osmanlı hem Habsburg hem de Macar arşiv malzemelerini kullanan Ágoston'un, İngilizcenin yanı sıra uluslararası literatürde kendine pek yer bulamayan Türkçe ve Macarca birçok önemli araştırma eseri de ikincil kaynak olarak kullanması dikkat çekmektedir. Bu husus, kaynakları bakımından kitabı güçlü kılan noktalardan biridir.

Bununla beraber kitabın iddialı ve geniş bir kapsam vadeden başlığına mukabil bazı sınırlar içinde kaldığını da belirtmek gerekir. Genel olarak kitapta askerî, siyasî ve diplomatik gelişmelere odaklanılırken, bilhassa serhatlerin incelendiği başlıklarda sosyal ve ekonomik tarihe az yer verildiği söylenebilir. Benzer şekilde Osmanlı fetihlerinin ve hâkimiyetinin sağlanmasında deniz gücü ve deniz savaşları önemli bir yere sahip olmasına rağmen Osmanlı donanmasının teşkili ve ikmâli, Kıbrıs ve İnebahtı seferleri hariç donanma savaşlarının nispeten az yer bulduğu da eklenebilir.

Dikkat çeken bir diğer husus ise kitabın başlığında Osmanlı-Avrupa savaşlarının inceleneceği vaat edilirken, Osmanlı'nın Avrupa ile ilişkilerinde Balkanlara odaklanıldığı kadar Akdeniz'deki dinamiklerin kendine yer bulmamasıdır. Yan bir alan olarak Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na değinilirken Akdeniz'deki çoğu güç mücadelesine, Osmanlıların Venedikliler ve bilhassa İspanyollarla savaşlarına çok az temas edilmiştir. Dolayısıyla kitabı, ilk hazırlanma amacına uygun olarak, esas çerçevesi olan Balkanlar ve Orta Avrupa coğrafyasındaki Osmanlı-Habsburg karşılaşması bağlamında değerlendirmek daha yerinde olacaktır.

The Last Muslim Conquest (Son Müslüman Fethi) kitabı Prof. Dr. Kahraman Şakul tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve Kronik Kitap tarafından yayıma hazırlanmaktadır. Böylece bu değerli kitap Türk tarihçilerinin gündemine kazandırılacaktır. İyi bir planlamayla konuların bölümlere ayrıldığı ve bu sayede konu bütünlüğünün sağlandığı bu çalışmanın, akademik üslubuna rağmen gayet anlaşılır bir dille kaleme alındığını belirtmek ve hocamızı Osmanlı tarih araştırmalarına sunduğu kayda değer katkılar sebebiyle tebrik etmek gerekir. Osmanlı tarihinin önemli pek çok mevzu ve meselesine temas ederek tarih yazıcılığının güncel tartışmalarına da yer veren bu kitap, Osmanlı tarihçilerinin, tarih öğrencilerinin ve ilgililerinin başucu kaynağı olacaktır.

kadim

TOPLANTI RAPORU / *MEETING REPORT*

Meeting Report on CIÉPO-2025 at the European University of Tirana, Albania.

CIÉPO-2025 TOPLANTI
RAPORU: TİRAN AVRUPA
ÜNİVERSİTESİ,
ARNAVUTLUK

KAZUMA IWATA*

ABSTRACT

The 25th conference of the Comité International des Études Pré-Ottomanes et Ottomanes (CIÉPO) was held from June 21 to June 25, 2024, at the European University of Tirana, Albania. Coordinated by the Sami Frashëri Institute and supported by Air Albania, the conference attracted a diverse international assembly of scholars with English, Turkish, and French presentations. The event featured 23 pre-organized panels and over 100 individual presentations, covering a wide range of topics from Ottoman socio-economic dynamics to modern methodologies in historical research.

Keywords: CIÉPO-25, Ottoman Studies, Academic Conference, Global Scholarship, Academic Discourse.

ÖZ

Comité International des Études Pré-Ottomanes et Ottomanes (CIÉPO)'nun 25. konferansı, 21-25 Haziran 2024 tarihleri arasında Arnavutluk'ta, Tiran Avrupa Üniversitesi'nde gerçekleştirildi. Sami Frashëri Enstitüsü tarafından organize edilen ve Air Albania tarafından desteklenen konferans, İngilizce, Türkçe ve Fransızca sunumlarla çeşitli uluslararası akademisyenleri bir araya getirdi. 23 panel ve 100'den fazla bireysel sunumu içeren etkinlik, Osmanlı sosyo-ekonomik araştırmalarından tarih çalışmalarındaki yeni metotlara kadar çok geniş bir yelpazedeki konulara değindi.

Anahtar Kelimeler: CIÉPO-25, Osmanlı Çalışmaları, Akademik Konferans, Küresel Sosyal Bilimler, Akademik Tartışma.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Toplantı Raporu | Article Type: Meeting Report
Geliş Tarihi: 29 Temmuz 2024 | Date Received: 29 July 2024
Kabul Tarihi: 26 Ağustos 2024 | Date Accepted: 26 August 2024

ATIF | CITATION

Iwata, Kazuma. "Meeting Report on CIÉPO-2025 at the European University of Tirana, Albania". *Kadim* 8 (October 2024), 207-212. doi.org/10.54462/kadim.1524238

* PhD Candidate, Tokyo University of Foreign Studies; iwatakazuma1991@gmail.com, ORCID: 0009-0008-1621-590X.

The 25th conference of the Comité International des Études Pré-Ottomanes et Ottomanes (International Committee for Pre-Ottoman and Ottoman Studies, CIÉPO) took place from June 21 to 25, 2024, at the European University of Tirana, Albania. The conference was coordinated by the Sami Frashëri Institute and supported by Air Albania. Since its establishment and the first conference in Naples in 1974, CIÉPO's principal objective has been to promote academic research in Turkic studies and facilitate a broad array of research disciplines, encompassing history, philosophy, literature, and religion. CIÉPO embraces a diverse international assembly of participants with varied research interests, offering academic avenues, for emerging scholars, to engage in global discourse at an international symposium. Evidencing its global character, the conference showcased presentations in three languages: English, Turkish, and French. CIÉPO-25 hosted 23 pre-organized panels and over 100 individual presentations over five days, exploring diverse topics with varied methodologies spanning a wide temporal range.

The conference started on the morning of June 21st with an opening ceremony. Ambassadors from Turkey, Azerbaijan, and Bulgaria, as well as respected scholars, attended. Prof. İlhan Şahin, President of CIÉPO; Prof. Selami Xhepa, President of the European University of Tirana; Dr. Ardian Muhaj and Prof. Reis Mulita from the Canadian Institute of Technology, along with Ambassador Atay and Dr. Vehap Kola from Sami Frashëri Institute, spoke during the ceremony.

After a coffee break, three simultaneous panel discussions and four panels in the evening took place following the first day. These seven panels, on the initial day, delved into a range of topics such as societal order, religion, and medieval Anatolian culture; diplomatic practices in the pre-modern Ottoman Empire; the assimilation of foreign knowledge in the modern Ottoman Empire; the economic interactions between the Ottoman Empire and Venice with a focus on Split; innovative methodologies for studying the Sokollu family; and the socio-economic dynamics of the Ottoman frontier. One panel, led by Gül Şen and Benjamin Weineck, explored the maintenance of public order in peripheral Ottoman territories. Later in the day, the panel entitled 'Commercial Landscapes and Comparative Perspectives: Venice, Split, and the Ottoman Balkans', organized by Vera Costantini, featured four informative presentations that shed light on the Ottoman Empire through a Venetian lens. A noteworthy aspect illuminated was the strong local connections of most Ottoman merchants in Split, underscoring the significance of investigating border regions of the empire and adjacent states from a socio-economic vantage point.

The second day of the conference consisted of eleven pre-organized panels and 73 presentations. The first panel, 'Olive and Olive Oil Production in the Ottoman Empire in the Nineteenth Century,' was organized by Dilek Akyalçın Kaya. It focused on olive oil production and the economy surrounding it. Three of the presenters were not able to attend the conference, but the presentations and discussions that followed were very intensive, it is of great significance that we were able to have an intense discussion on olive oil. This was a significant attempt for the Ottoman studies since the topic not been adequately studied until today. Simultaneously, two panels organized by Nicolas Vatin and Nida Nebahat Nalçacı dealt with war captives and slaves when Henning Sievert coordinated a panel about the conditions of the Ottoman state authority in the Arab region. In the following, there were four panels focusing

on infrastructure and technological development around the nineteenth century, Tepedelenli Ali Pasha and Epirus, and farms (*çiftlik*) and labor in the central Balkans were conducted. Another panel was organized by Borianna Antonova-Goleva, Emily Neumeier, and Alp Yücel Kaya and Andreas Lyberatos. Hajnka Tóth's panel on Hungary and neighboring borderlands was in continuity with the subsequent panel chaired by Gabór Demeter. These panels extensively deliberated on a variety of topics, including the socioeconomics and diplomacy of the Ottoman Balkans and Arab territories, as well as the significance of local archival sources. Additional sessions of the day were presentations by Eleni Gara on the Muslim-Christian conflict in pre-modern Rumelia, Gül Şen on Christian-state relations of the state and the Christian populations in the Anatolian Seljuks and the Ottoman Empire, and Vefa Erginbaş on pre-modern religious practices in the Ottoman Empire.

In the morning of the third day there were five pre-organized panels followed by individual presentations in the afternoon. Murat Siviloğlu chaired a panel focusing on the reign of Mahmud II, Tomoki Okawara organized a panel examining population documentation within and beyond the Ottoman Empire, Christiane Czygan led a panel exploring Ottoman literature with a focus on poetry and language, and Uğur Bayraktar's panel focused on the nineteenth-century Ottoman province. Following the last panel, Ramazan Hakkı Öztan's panel addressed the Young Turks movement in the Danubian and Mediterranean regions. The significant panel of Uğur Bayraktar, Tuna Başıbek, and Yaşar Tolga Cora delved into labor in the nineteenth century with topics such as the condition of labor in the 19th century, including salt workers in Pomorie/Ahyolu, railroad construction in the eastern Ottoman Empire, and Istanbul as a transition point for migrant workers, and depicted the dynamics of labor and laborers in the late Ottoman Empire based on actual cases.

The presentations of individual papers on the third and fourth day of the conference had a wide range of subjects such as commercial commodities, health issues, political ideologies, criminal activities, nomadic activities, land possession, economy, architectural developments, cultural aspects, religious and ethnic minorities, security, urban and rural societies, regal theory, emotion, bureaucracy, women, immigration, modernization processes, diplomatic relationships, literature, philosophy and more. On June 23, notable papers on urban society and urban infrastructure were discussed. To illustrate, Eunjeong Yi examined Valide Han in Istanbul during the session chaired by Hedda Reindl-Kiel. Ahmet Yaşar chaired a Turkish panel featured papers focusing on written materials concerning merchandise in Ottoman Tirana, the disposal of waste in the wharves of Istanbul, the construction of the roof on the Covered Bazar in Istanbul, and tenants in the sixteenth-century Bursa. These papers demonstrated the role of urban infrastructure in society and urban socio-economic relationships. Some papers also dealt with the specific materials, such as garments of Şeytanoğlu Mihal, wood and coal, and the disease and hygiene.

On the final day of the conference, a panel was designated for the regal bureaucracy was hosted by Aslıhan Gürbüz, arguing on the examples of judges in Mecca, Albanian towns, and the economic situation of deputy judges (*naib*) during the Tanzimat period. Hirofumi Iwamoto's panel focused on the ideology construction of the Jewish in the Empire and Islamic religious discourse. Some other panels handled socio-economic history including the economic conditions of women, urban society, refugees and migration in various regions of the Ottoman

Empire of the multiple periods. Those presentations were on the spatial and socio-economic structure of specific cities, organization of occupational groups, the construction processes of buildings, conditions of women in the Ottoman Empire, population exchange after the Balkan wars. Some also handled the intellectual interactions of the Ottoman Empire with inside and outside of the border.

Despite the long duration of the five-day conference, many panels and sessions were of very high quality, and there were lively discussions during the question-and-answer time. Gathering of participants from different parts of the world sometimes led to discussions that even the presenters did not anticipate, and it seemed that there was no more stimulating space for the exchange of knowledge and opinions. Additionally, at large international conferences, it seems that while each participant's presentations focused on a particular topic, when viewed as a whole, it is possible to find the context for each topic in relation to the other presentations. At CIÉPO-25, this tendency was evident in many of the presentations, which is one of the advantages of a large international conference such as CIÉPO.

Despite the absence of some speakers, it was notable that multiple presentations were delivered at this year's CIÉPO, focusing on emerging research areas and innovative approaches that transcend conventional methods alongside revisiting traditional discussions. The utilization of diverse historical sources, including materials from the central government, foreign sources, and provincial records, was observed. Particularly noteworthy was a presentation highlighting the underexplored potential of historical sources in Ottoman studies, holding academic significance for future research endeavors in this domain. I found great satisfaction in the high-quality presentations concerning pre-modern and modern socioeconomic history, specifically emphasizing workers, infrastructure, and urban society. Additionally, exploring diverse research topics proved intellectually stimulating, broadening my exposure to unfamiliar subject areas. A key benefit of CIÉPO lies in the opportunity to engage with presentations delivered by esteemed researchers from various global regions. It is noteworthy that CIÉPO has successfully hosted a conference in Thessaloniki in 2022 and this time in Tirana, emphasizing the importance of in-person participation and scholarly interaction for academics. Many participants acknowledged the academic significance of the face-to-face conference in Tirana and the valuable interactions with fellow participants.

The CIÉPO-25 conference concluded with remarkable success. Throughout the five-day event, many acclaimed presentations were delivered, facilitating the exchange of fresh insights across various subject areas. The convergence of numerous scholars from different parts of the world in one place made for very active discussions, even during the breaks. CIÉPO-25 are poised to enhance future scholarly exploration of the Ottoman Empire significantly. I would like to seize this opportunity to convey my sincerest appreciation to all individuals engaged in the coordination and management of CIÉPO-25, and to anticipate heightened engagement in forthcoming CIÉPO-26 deliberations.

APPENDIX

The presentation “Bridging the gap. Venetian and Ottoman infrastructural investments into the scala di Spalato” of Petar Strunje, CIÉPO-25, Albania, Tirana

The presentation “Towns of Judges in the Late Ottoman Empire: Ergiri (Gjirokastër) and İbradı” of Jun Akiba, CIÉPO-25, Albania, Tirana

Archive of Canadian Institute of Technology (Access Date: July 25, 2024)

Archive of Canadian Institute of Technology (Access Date: July 25, 2024)

kadim

VEFEYÂT / OBITUARIES

Muhterem Hocamın Ardından Prof. Dr. Mücteba İlgürel (1939-2024)

MEMORY OF HONORED
MENTOR: PROF. DR. MÜCTEBA
İLGÜREL (1939-2024)

MUZAFFER DOĞAN*

Prof. Dr. Mücteba İlgürel Hocam ile kaderlerimizin kısmî ortaklığı Marmara Üniversitesi'nin 1982 senesinde kurulması ile başladı. Bu tarihte aynı zamanda adı geçen üniversite İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nden dönüştürülmüştü fakat Hukuk Fakültesi, Fen-Edebiyat Fakültesi gibi yeni birkaç fakülte de kurularak bunlara eklenmişti. Üniversitenin başında ilk rektör olarak atanan Prof. Dr. Orhan Oğuz'un Fen-Edebiyat Fakültesi eline hazır kurulmuş şekilde verilince buraya ilk dekan olarak kendisine rahmetli Prof. Dr. Mehmet Kaplan tarafından tavsiye edilen yine rahmetli Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ı atamıştı. Muhterem Hakkı D. Yıldız Hocam atandığında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü hocası imiş ve ilk günlerde gö-

revlendirme şeklinde Fen-Edebiyat'a dekan olarak atanmış. Kendisine hazır bir bina teslim edilmemiş, mevcut harabelerden birisini seçmesi istenmiş. Ağustos ayında kurulan üniversitenin fakültesine hemen ön kayıt yolu ile öğrenci alması ve Güz dönemi içerisinde eğitime başlaması talimatı verilmiş. Bu aciliyet talimatları rahmetli H. D. Yıldız Hocamı muhtelif maceraların içerisinde atarken öbür taraftan yine rahmetli İlgürel Hocamın kaderinde –tabi daha ziyade akademik kaderi kast ediyorum- de bir kilometre taşı olacak gelişmeye sebebiyet vermiş.

ATIF | CITATION

Doğan, Muzaffer. "Muhterem Hocamın Ardından Prof. Dr. Mücteba İlgürel (1939-2024)". *Kadim 8* (Ekim 2024), 215-219.

* Prof. Dr. Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, dogan314@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0245-7114.

Rahmetli Hakkı D. Yıldız Hocamın hatırat kitabında yayımlanmış olan Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi tarihçesi yazısında¹ (Fakültenin ilk 10 senesi için) aktardıklarını takip ettiğimizde Hakkı Hoca bölüm başkanlıklarına İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin Tarih ve Edebiyat bölümlerinden tanıdığı hocaları görevlendirme yolu ile getirmek istemiş. Ancak kendi fakültesi olan Edebiyat Fakültesi'nin yönetim kurulu buna izin vermemiş veya gelme sözü veren hocaların bir bölümü gelmekten vazgeçmiş. Bunun üzerine Hoca da orada kadro sıkıntısı çeken Müctebâ İlgürel Hocam ve İnci Enginün Hoca'yı doçentlikten profesörlüğe atama sözüyle ve tabi ki bölüm başkanlığı teklifiyle Marmara Üniversitesi'ne transfer etmiş. Yıllar sonra İlgürel Hocam'ın anlatımından hatırladığım kadarıyla hoca bir takım maddî sıkıntılara çözüm olması umuduyla hızlı biçimde profesörlük kadrosu bulabileceği Elazığ'a gitme projesini yürürlüğe sokmuş. Gitmesine ramak kalmışken Hakkı Dursun Yıldız Hocamız kendisini güçlükle yeni kurulan Marmara Üniversitesi'nde Tarih Bölümü başkanlığı için iknâ etmiş. İknâ çalışmasında ilk argümanı ilk kadrolar geldiğinde kendisine profesör kadrosu tahsis ettireceği sözü olmuş. Gerçekten de ilk kadro tahsisinde kendisi hâlâ Edebiyat Fakültesi kadrosunda iken İlgürel Hocam'ın profesörlüğünü teslim etmiş. Böylece 1982 yılı eğitim sezonunda İlgürel Hocam'ın Marmara Üniversitesi hayatı başlamış oldu. Ben de bir sene önce Marmara'nın eski hâli olan İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'ne bağlı Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksekokulu'na kayıt yaptırmıştım fakat bir yıl içerisinde buranın bana uygun bir yer olmadığını (veya orası benim kendisine uygun birisi olmadığını) düşünerek yeniden sınava girdim fakat tercihim olan yerleri kazanamadım. Sevmediğim bir bölümde eğitim hayatıma devam edeceğim diye kara kara düşünürken bir gün gazetede Marmara Üniversitesi'nin bizim Akademi temelli kurulduğunu okudum. Birkaç hafta sonra kurulan yeni üniversiteye ön kayıtla öğrenci alınacağını ilânını okudum. Göztepe yerleşkesine giderek ön kayıt yaptırıldım. Birkaç hafta sonra kazandığımı gördüm ve kaydımı buraya aldım. Böylece yepyeni profilde hocalarımla tanışmış oldum. Gazetecilikte de Reşat Kaynar, İsmet Giritli, Nuri İnuğur gibi değerli hocalarımız vardı fakat daha seçkinci, daha öğrenci-hoca arasındaki iletişim ve bağları mesafeli tutmaya çalışan hocalar ağırlıktaydı. Marmara Tarih Bölümü'ne başladığımda çok daha farklı hoca profilleri ile karşılaştım. Müctebâ İlgürel Hocam'ın ilk görüntüsü doğma büyüme bir İstanbul beyefendisi profili verse de kısa süre sonra anladım ki Anadolu mahreçliydi. Ona bu imajı veren sanırım kendi öğrenciliği ve ilk asistanlığından itibaren Edebiyat Fakültesi'nin efsane hocalarından yaptığı modellemeydi.²

Eğitim sürecinin ilk yıllarında Mücteba İlgürel, Cevdet Küçük gibi hocalarımız Edebiyat Fakültesi geleneğini bu yeni fakültede de devam ettirme niyetlerini gösteriyorlardı. Kemal Beydilli, rahmetli Abdülkadir Donuk vs. hocalarımız da Edebiyat Fakülteli olarak derslere geliyorlardı. Hakkı Hoca rahmetli İbrahim Kafesoğlu ve Mehmet Kaplan gibi duayen isimleri de yüksek lisans programları için fakülteye getirmişti. Sonradan gelen rahmetli hocalarımız-

1 Bk. *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1995. Rahmetli H. D. Yıldız Hocamız bahsi geçen tarihçe kısmında yeri geldikçe Mücteba İlgürel Hocamızın yeni fakültenin ve başkanı olduğu Tarih Bölümü'nün oluşumuna yapmış olduğu katkılardan sitayişle bahseder. Gerek fakülte gerek enstitü yönetim kurullarında kendisine verdiği destek ve projelerde gösterdiği mutabakata vurgular yapar.

2 O tarihlerde kaldığımız öğrenci yurtlarında farklı fakültelerde okuyan arkadaşlarımıza hocalarımızla dersler dışındaki görüşmelerimizi ve rahat diyaloglarımızı anlattığımızda "yâ fazla da atmayın, abartmayın" derlerdi. Onların birçoğu dersler dışında hocalarının yüzünü göremezlermiş. Bir hocayla odasında görüşmek mümkün olmamış. Bugün de öğrencileriyle iletişimden kaçınan epey hocanın bulunduğu bazı üniversiteler, fakültelerden bahsedilir. Bu açıdan anılar ve onların sahiplerinin değeri indimizde yükseklindedir.

dan Mehmet Genç, Orhan Şaik Gökyay, Coşkun Alptekin, Nadir Devlet gibi hocalarımızla bölüm ve fakülte gerçekten güçlü bir kadroya koşuyordu. Bu süreçte Hakkı Dursun Yıldız Hocam İstanbul Edebiyat Fakültesi orijinli olmasına rağmen daha farklı profilde belki de kendine has bir fakülte oluşumunu hedefliyor olmuş olmalı. Edebiyat Fakültesi'nde kendi mantığına veya kişiliğine ters gelen uygulamaların burada yürütülmesini istemediğini sonradan fark ettik. Meselâ mezuniyetimin akabinde arşiv personeli olarak çalışırken o dönem asistanlarının anlattıkları bir rivayet bu temâyülüne uygun düşen bir uygulamasını anlatıyordu. Buna göre Hakkı Hocam rahmetlinin dekanlık odasının karşısında asistanların oturduğu fazla büyük olmayan bir salon vardı. Burada Tarih ve Edebiyat bölümlerine mensup 10-15 civarında asistan oturuyordu. Her gün bu kadar kalabalık insan grubunun gürültüsü, kahkahaları, sigara dumanı derken Hoca dayanamamış bir gün İlgürel Hocam'ı salonun kapısına getirmiş ve “Bak Müctebâ! bugünden itibaren bunları burada istemiyorum; burada her gün iki kişi nöbetçi kalacak gerisi buraya gelmeyecek” talimatına karşın hoca; “Ya Hakkı olacak iş mi? Gelmezlerse bunları nasıl denetleyeceğiz?” tepkisini göstermiş. O da “ya bunlar asistan, İstanbul'u gezmeye kalksalar 10 günde paraları biter, Türkiye'yi gezmeye kalksalar bir hafta uzaklaşamazlar. Evlerinde yatsalar bir ayda sürekli yat yat hasta olur veya canları sıkılır. Sal bunları kütüphanelere gitsinler, arşive gitsinler, evlerinde tezlerini yazsınlar.” Bu anlayış genç asistan kadrosunun hem meslek hem normal hayatını köklü biçimde etkileyecekti. İlgürel Hocam açısından fevkalâde yeni bir uygulama olmakla beraber bunu bir müddet sonra benimsedi ve Hakkı Bey rahmetli olduktan sonra da eski uygulamaya dönme niyeti izhâr etmedi.

Bütün bu gelişmelere rağmen İlgürel Hoca İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi kökenlerini fazlaca terk etmedi. Oranın geleneklerine pek aykırı bir gelişme yaşamadı. 1980 öncesi dönemleri orada yaşadığı için öğrencilere yaklaşım biçimi ilk yıllarda bütün naif görünümüne rağmen yeni fakültesindeki ilk yıllarında keskin çizgiler barındırıyordu. Anarşi dönemi olarak nitelendirilen süreçte üniversite eğitiminin uğradığı kesintiler, üniversite hocalarının maruz kaldıkları sıkıntılar hocayı dünya görüşlerinin aşağı yukarı tam ortasında kalmaya sevk etmiş gibiydi. Kendisi muhafazakâr nitelikler taşımakla beraber bütün sağcılarını sevmiyordu meselâ. Sol fraksiyonlara daha da mesafeliydi. Düzgün giyimli, traşlı, efendi, kibar görümlü ve davranışlı öğrenciler favorileriydi. Arada bir takım elbise giymeme rağmen uzun saçlarım ve arada bir saçım sakalım hasebiyle bana mesafeli davranırdı. Dekanımız rahmetli Hakkı Bey'in sağ-sol ayrımı gözetmeden öğrencilere babacan yaklaşımından İlgürel Hocam da etkilendi zamanla. Daha toleranslı hale geldi. Hatta son sınıfın başlarında öğrenci harcı ödeme sıkıntısına düştüğümüzde sınıf arkadaşım Ali Birbiçer ile birlikte kendisinden borç para isteme cesareti gösterebilmiştik. Bize kızmadı, halimize üzüldü, fakat ayın son günü olması hasebiyle kendisinin de parasız olduğunu işaret parmağını boğazına tıklararak gösterdi. Demek ki bize o cesareti vermişti. Yine yanımdaki dostum Ali Birbiçer'in yüksek cesaretiyle dekanımızın huzuruna çıkmış ve ondan da para isteme cüretinde bulunmuşuk. Her neyse bizim yeni fakültemizde hoca-öğrenci ilişkilerinin 4 yıl gibi sürede geldiği seviyeye örnek olması açısından bu bahsi açmak istedim.

Müctebâ İlgürel Hocam derslerinde not tutturdu. Aslında klasik hocalarımızın bir bölümü not tutturmak yolunu tercih ediyordu. O zamanlar bu yöntemi garipsiyordum. Yani hoca elindeki notları bize verse biz gidip fotokopi yaptırsak bütün zahmetler bitecekti. Fakat biz ancak sınav evvelerinde düzenli not tutan arkadaşlarımızdan defter dilenmek

zorunda kalıyorduk. O dönemin kaynak sıkıntısı, kütüphanede çalışma sıkıntıları, kitap basımı problemleri gibi süreçleri göz önüne getirdikçe hocalarıma mezuniyetimden sonra hak vermeye başladım. Yani yine o dönemin sıkıntıları içerisinde bir üniversite hocasının ders notu klasörüne sahip olması âdetâ bilimsel, orijinal bir çalışmaya sahip olması anlamına gelebilecek kadar değerliydi. Ayrıca İlgürel Hocam “hadi yazın bakalım” diye derse başlayarak ders boyunca biteviye not tutturuyordu. Aralara anekdot sıkıştırmayı sıkça tercih ediyordu. Hattâ bazen anekdotlara o kadar dalıyordu ki ders boyunca yarım sayfa bile not tutturmamış oluyordu. Bu anekdotların önemli bölümünü İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü hocalarının anıları, tesbitleri ve örnek davranışları oluşturuyordu. Şahsen tanıma fırsatı bulamadığımız rahmetli Münir Aktepe, Şehabeddin Tekindağ, Cengiz Orhonlu gibi meşhur Osmanlı tarihçilerini uzaktan da olsa tanımış oluyorduk. Yine Çapa Yüksek Öğretmen Okulu bize aktardığı anılar mekânı olarak önemli yer tutuyordu. Not tutturana diğer hocalarımız da çok değerli yorumlarıyla, aktarımlarıyla gerçekten bize şanslı olduğumuzu hissettirmişlerdir. Haklarını ödeyemeyiz. İlgürel Hocam’dan Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Yazmalar Bibliyografyası derslerini aldık. Özellikle kendi alanıyla ilgili bölümlere geldiğimizde birkaç hafta ayrıntılı anlatımlar yapardı. Osmanlı kronikleri üzerine de engin bilgisi ve değerli tesbitleri vardı.

Derslerin yanında nasıl bir sürecin içerisinde geçmekte olduğumuzu hissettirebilmek için dersler dışında da bazı aktivitelere yönlendirirdi. Meselâ benim unutamadığım bir uygulaması bizi sınıfta Edebiyat Fakültesi’ne götürerek bir doçentlik mülakatına sokmasıydı. O mülakatlara ve aslında doktora savunma jürilerine isteyen herkesin girmesinin serbest olduğunu öğrendiğimde şaşırmıştım. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm kütüphanesine götürmesi ve bize tanıtmayı, Topkapı Sarayı Müzesi’ni bir gününü ayırarak gezdirmesi ve tanıtımı, bize üniversitenin basit bina sınıflarında görülen eğitimden ibaret olmadığını, çevre, şehir, insanlar ile birlikte tümünün bir bütünü oluşturan parçalar olduğunu hissettiştir. Diğer hocalarımızı da bu konuda ayrı tutamam. Rahmetli Mehmet Genç Hocamız da bizi 3. sınıfın başlarında Osmanlı Arşivi’ne götürmüştü. Sadece tanıtımı ile kalmamış bir de bize araştırmacı kimliği kazandırmıştı. O da üzerimizde çok etkili olmuştu.

Hoca kütüphanesine çoğu akademisyenden daha fazla önem verirdi. Nâdir bulunan kitapları da raflarından indirir ve bize tanıtırdı. Sınıf içerisinde ders esnasında bir vesile ile kitap anısını anlatmıştı; o anısı da benim aklımdan hiç çıkmaz. Hoca öğrencilik zamanı (Edebiyat Fakültesi mi Çapa Yüksek Öğretmen Okulu mu olacak orasını net hatırlamıyorum.) memleketi olan Balıkesir’e gittiği bir sırada evde oturuyorken komşularının bahçesinden dumanların yükseldiğini görmüş. Bu duman ne diye merak ettiğinden komşu bahçesine bakmış kocaman bir yığın kitap ateşe verilmiş. Meğer kitapları toplayan komşu evin yaşlı üyesi vefat edince çocukları (veya eşi) kitapları yakma kararı almışlar. Hoca hemen atlayarak henüz tutuşmamış kitaplara hızlıca bakmış ki hepsi eski baskı Osmanlı Türkçesi kitaplar. Onlardan bir yığını alıp kendi evlerine götürmüş. Böylece *Cevdet Tarihi*’nin hem de H. 1309 tarihli daha muteber görülen baskısından 7-8 cildini elde etmiş. Eksik ciltleri daha sonra kademeli biçimde İstanbul sahaflarından ikmâl etmeye çalışmış. Yüksek lisans tez danışmanlığımı yaptığı süreçte onun nadir kitaplarından birisini rica-minnet aldım geçici ikamet ettiğim yurda götürdüm. Kullanıp hemen iade edeceğime söz vermişim. Bir yemek miktarı odamdan ayrılıp döndüğümde kitabın çalınmış olduğunu gördüm. (O tarihten sonra “kitap çalmanın günahı olmaz” sözünü bir daha ağzıma almadım. Neticede çalmak insanı

mağdur ediyorsa çalmaktır). Hocam bana epey kırgın kaldı. Yaklaşık bir yıl kadar sonra bir iş arkadaşım kütüphaneden bu kitabın bir nüshasını çıkartarak fotokopi çekirtmeme yardım etti. Ona gösterişli bir cilt de yaptırdım ve hocaya teslim ettim. Sevinmedi fakat o eski tavrını da sürdürmedi. Kitap tutkusu onun jenerasyonu için gerçekten farklı anlamlar taşıyordu. Onların döneminde araştırma alanının temel kitaplarını evde veya okuldaki odasında buldurmak büyük ayrıcalıktı. O sebepten üniversite hocalarının ev kütüphanesi adetâ bir zorunluluktu. Kütüphanelerin gelişmesi ve dijital kütüphaneler, kitaplıklar, yüzlerce eve sığmayacak hacimde kitaplardan oluşmakta ve yeni jenerasyonlara çok geniş imkanlar sağlamakta. Kütüphanesinin önemli bölümünü emekli olduğunda Tarih Bölümü kitaplığı olarak bağışladı. Aslında Edebiyat Fakültesi'ndeki bölüm kitaplığı uygulamasını Marmara Tarih Bölümü'ne bir şekilde getirmiş oluyordu. Bölüm toplantılarımızın büyük kısmını bu kitaplık salonunda yapmak ayrı bir zevk vermiştir. Emekli olduktan sonra da vakit buldukça buradaki kitaplığında çalışmayı düşündüğünü söylüyordu. Nitekim özellikle ilk emeklilik senelerinde oldukça sık biçimde okula uğruyordu.

İlgürel Hocam insânî açıdan olsun hem de idâreci vasfıyla olsun kibar bir insandı. Kızgınlığı veya dargınlığı uzun sürmezdi. İdareci olarak 22 yıl bölüm başkanlığı yaptı. Meselâ bu dönem içerisinde onun yerine başkan olmak için niyet beyan eden çıkmazdı. Her dönem sonu geldiğinde yine başkan olarak devam etmesi için kendisinden ricacı olunurdu diye hatırlıyorum. Yukarıda da bahsi geçtiği şekilde, diğer fakülte ve enstitü birimlerinde de üyelik görevleri yaptı. Hattâ çoğu zaman bu fuzulî görevlerin kendisini çok meşgul ettiğinden ve arzu ettiği çalışmalara yeterince fırsat bulamadığından yakınırdı. İdâreciliğin kaçınılmaz taraflarından olan birilerinin kalbini kırmış olma durumuna zaman zaman düşmüş olabilir. Fakat genelde bu durumun kendi iradesi dışında geliştiğine kanaat getirilirdi. Memleketini seven, onun için endişeler taşıyan ve elinden geldiği kadar bu hassasiyeti taşımaları gereğini gençlere de yansıtmaya çalışan bir kişiliği vardı. Bunu derslerinde bir propaganda şeklinde asla yapmaz, nadir zamanlarda ilgili bir konu geçtiğinde ona ilâştirerek görüşünü ifade ederdi. Kendisini ne zaman bir dost meclisinde veya tanıyan iki kişi olarak anmış olsak hep iyi, güzel hasletleriyle andığımızı göre demek ki genel itibarıyla sevilen bir insan olarak hayatımızda yer almış olduğunu anlıyoruz. Allah gani gani rahmetler ve mağfiretler eylesin.

Gökkubbede Hoş Sada Bırakan Mütevazı Bir Âlimin Ardından: Prof. Dr. Mücteba İlgürel (1939-2024)

REMEMBERING A HUMBLE
SCHOLAR WHO LEFT A
LASTING LEGACY: PROF. DR.
MÜCTEBA İLGÜREL
(1939-2024)

MEHMET TOPAL

*Fâni ömür biter, bir uzun sonbahâr olur.
Yaprak, çiçek ve kuş dağulur, târümâr olur.
Mevsim boyunca kendini hisssettirir vedâ;
Artık bu dağdağayla uğuldar deniz ve dağ.*

Yahya Kemal Beyatlı

2024'ün hüznün rüzgârları 24 Ağustos'ta dünya göçünü toplayanlar kafilesine kıymetli hocam Prof. Dr. Mücteba İlgürel'i de dâhil etti. Öncelikle yakınlarının ve tarih camiasının başı sağ olsun diyor ve Mücteba hocamıza Allah'tan rahmet diliyorum. Merhûm hocamızla ünsiyetimiz 1982 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde lisans öğrenciliğimle başladı; doktora safhanda danışmanlığımı kabul etmesiyle adeta baba-evlat mertebesine taşındı. Yıllar boyu devam eden yaşamışlığa rağmen, hocamız için bir yazı kaleme almanın zorluğunu ve yanlış ifadeler kullanarak ruhunu muazzep etmenin korkusunu hissederek bu kısa hatıratı karalamak durumunda kaldım.

Öncelikle biyografisine ve eserlerine dair yazılanları kısaca aktardıktan sonra kendi gözlemlerimi yazmaya çalışacağım.

9 Eylül 1939'da Balıkesir'de doğan Mücteba İlgürel, üniversite öncesi eğitim hayatını burada ikmal ettikten sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde okur; Cavid Baysun, Münir Aktepe ve Şehabettin Tekindağ gibi alanının temayüz etmiş isimlerinden dersler alır ve daha sonra beraber çalışma imkânı bulur. Memuriyet hayatına, İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'ndan mezun olduktan sonra mecburi hizmet kapsamında Akşehir Lisesi'nde tarih öğretmenliğiyle başlar. Hayallerini süsleyen ilmiye sınıfına dâhil olmanın ilk adımını, 1965'te 26 yaşındayken atar ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Kürsüsü'nde asistan olarak akademik yürüyüşüne başlar. Ahmed Vâsıf Efendi'nin eseri olan *Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâiku'l-Ahbâr*'ın ilmî edisyonunu ihtiva eden doktora tezini 1970'te tamamladıktan sonra askere gider. Doçentlik tezini hazırlarken bir yıl boyunca İngiltere'de bulunan merhûm Mücteba İlgürel, 1976'da *Abaza Hasan Paşa İsyanı* başlıklı teziyle doçent olur.

ATIF | CITATION

Topal, Mehmet. "Gökkubbede Hoş Sada Bırakan Mütevazı Bir Âlimin Ardından: Prof. Dr. Mücteba İlgürel (1939-2024)". *Kadim* 8 (Ekim 2024), 221-227.

* Prof. Dr. Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mehmettopal@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4271-9123.

1982 yılında profesörlüğe yükselen İlgürel, aynı yıl açılan Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne kurucu bölüm başkanı olur ve son dönemin nitelikli tarihçilerinin yetişeceği yepyeni bir hikâyeye imzasını atar. 1992'de Japonya'dan burs alarak araştırmalar yapmak üzere Tokyo'ya gider. Akademik tetkiklerini neşrederken, aynı zamanda elliye yakın yüksek lisans ve doktora öğrencisine danışmanlık yapar.

Yayınlanmış eserleri arasında "Osmanlı Denizciliğinin İlk Devirleri", "Adalar Denizinde Rum Korsanları", "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silahların Yayılışı", "Subaşılık Müessesesi", "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", "Akbaş Cephaneliği Baskını", "Balıkesir Redd-i İlhak Cemiyeti ve Kongreleri", "Vakanüvislerin Taltiflerine Dair", "Hububat Kaçakçılığı", "Abdurrahman Hibri'nin Menâsik-i Mesâlik'i", "Kösem Sultan'ın Bir Vakfiyesi", "Vakanüvis Ahmed Vâsıf Efendi'nin İspanya Elçiliği ve Götrüdüğü Hediyeler", "Osmanlı Topçuluğunun İlk Devirleri", "Milli Mücadele'de Balıkesir Kongreleri", "Sakız'da Türk Vakıfları", "Osmanlı Devleti'nde Teftiş Hareketleri", "Pehlivanlı Aşireti Beyi Halid'in İsyanı", "1116-1119/1704-1707 Tarihleri Arasında Balıkesir'e Ait Narh Düzenlemeleri", "Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve 1828-1829 İlk Rus İstilas", "Balıkesir'de Ayanlık Mücadelesi", "Rus Donanmasının Sinop Baskını", "Osmanlı-Ukrayna Münasebetlerinin Başlaması", "Buharlı Gemi Teknolojisini Osmanlı Devleti'nde Kurma Teşebbüsleri", "1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Çeşme Mağlubiyeti", "Türklerin Batı Anadolu Sahil Güvenliğine Verdikleri Önem", "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Tüfeğin Anadolu Halkı Arasında Yayılışı" başlıklarıyla pek çok makale ve bildiri yer almaktadır.

Mücteba İlgürel, Ahmed Vâsıf Efendi'nin ilk vekayinüvisliği sırasında yazdığı 1782-1787 yılları arası olayları kapsayan eserini (*Mehâsinü'l-Asâr ve Hakaikü'l-Abbar*) 1978'de, eserin 1774-1779 yılları arasını ise 2014'te yayına hazırlar. Verdiği derslere ve idari görevlerinin ağır yüküne rağmen telif çalışmalarına ara vermez; 1999 yılında çok sevdiği şehrine *Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri* adlı kitabı ile anlamlı bir hediye gönderir. Yukarıda da ifade edildiği üzere 1976'da tamamladığı *Abaza Hasan Paşa İsyanı* adlı doçentlik tezini ancak 2023 yılında yayınlama imkânı bulur. Türk Tarih Kurumu şeref üyeliği payesine de sahip olan Mücteba İlgürel, 2006 yılında emekli olduktan sonra türlü zahmetler ve imkânsızlıklar içinde edindiği kitaplarının pek çoğunu kurucu bölüm başkanı olarak görev yaptığı Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü'ne bağışlar. Bölümle irtibatını hiç koparmayan hocamız, fırsat buldukça pek çoğu öğrencisi olan Tarih Bölümü hocalarını ziyaret eder, yeni meslektaşlarına desteğini esirgemezdi.

İstanbul Üniversitesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsü'ne lisans öğrencisi olarak kaydımı yaptırdığım yıl (1982) kürsüde Mücteba hocamızla beraber Bekir Kütükoğlu, Şehabettin Tekindağ, Münir Aktepe, İsmet Miroğlu, Feridun Emecen ve Fahri Çetin Derin hocalarımız çalışmaktaydık. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Kürsüsü'nde de çok kıymetli hocalarımız olup ders havuzumuz bu sayede epey zenginleşmiş oluyordu. İkinci yılımızda lisans öğrencileri için bütün kürsüler birleştirilip Tarih Bölümü öğrencisi olarak yolumuza devam etmemize rağmen seçmeli derslerimizi kendi kürsümüzdeki hocalardan almayı sürdürdük. Mücteba hocamızın Osmanlı Tarihinin Kaynakları dersi bunlardan biriydi. Genel olarak Osmanlı kroniklerini tanıttığı derste hiç üşenmeden bu eserlerin varsa matbu nüshalarını veya basılan ilmî edisyonlarını getirir ve incelememizi arzu ederdi. Ders saatleri dışında hocamızın öğrencilere olan şefkat ve alakasını biraz da suistimal ederek sık sık yanına gider, sohbetiyle bölüme olan aidiyet hislerimizi tahkim ederdik.

Resim 1: 1983 Yılı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Osmanlı Tarihinin Kaynakları dersi (Soldan sağa Ahmet Sağırılı, Zekeriya Türkmen, (...), Selman Girgin, (...), Mehmet Topal, oturan Mücteba İlgürel)

Esas itibarıyla yazının başlangıcında da belirttiğim gibi 1994 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde doktora sürecim başlayınca Mücteba İlgürel hocamızın tam anlamıyla himayesine mazhar olmaya başladım. Benim için artık merhum hocamız adeta bir sahil-i selamet konumundaydı ve danışmanım olmasını ziyadesiyle arzuluyordum. Ders aşamasında iken doktora programı arkadaşlarım Mehmet Yaşar Ertaş, Fehmi Yılmaz ve Mehmet Mercan hocalarımızla beraber Mücteba hocamızın dört duvarı da kitaplarla müzeyyen bölüm başkanlığı odasında Anadolu İsyancıları dersini dinlerdik. Tabii bu esnada hocamızın çay-kahve veya Japonya'dan getirdiği bitki çayları ikramına muhatap olurduk. Eskişehir'den derse gidip-gelmem hasebiyle hayli zahmetli olan bu ders günleri, hocamızın nezaketi, mükrimliği ve muhataplarına kıymet verdiğini hissettirmesiyle şenlenir, zahmetler unutulur ve bir sonraki ders özleme dönüşürdü. Mücteba hocamızın bölüm başkanlığından dolayı dersimiz sık sık diğer hocaların ziyaretleri ile kesilir, lâkin bu hocalar arası sohbet faslı, ders kadar öğretici ve ufuk açıcı olurdu. Belki taşranın çorak ilim ikliminde yaşadığımız muhit eksikliğini burada bulmanın hazzını yaşırdık. Kim gelirse gelsin, hocamız bizi dışarı çıkarmaz, sohbetin kıyısında köşesinde bir yerlerde olmamızı isterdi. Tabii benim için dönüş sancıları başladığında hocamın çantama koyduğu biri yeşil diğeri kırmızı iki elmanın ayrı bir ehemmiyeti vardı. Hemen her ders nihayetinde "Mehmet senin yolun irak, bunları trende yersin" deyip elmalarını vermesi ritüel haline gelmişti. Bu güzel ikramdan bazen kızlarım da nasiplenir ve hocamı "Elmacı Dede" olarak hatırlarlardı.

Bugünlerde zihnimi en çok işgal eden konu, “Acaba hoca benimle tez safhasında çalışmayı kabul edecek mi?” meselesiydi. Nihayet bu konu da arzu ettiğim istikamette sonuçlanınca hocamız, Osmanlı Arşivi tecrübemi dikkate aldı ve Ali Akyıldız ve Erhan Afyoncu hocalarımızın da destekleriyle Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın *Nusretname* adlı eserini çalışabileceğimi söyledi. İlk transkripsiyon metinlerimi sunmaya başladığımda bana kazandırdığı imla disiplini her konuda rehberim oldu. “Hocam bu metinler müsvedde, temize çekerken imlaya ilişkin eksikleri ikmal ederim” dediğimde asla kabul etmez, “Nasil alışırsan öyle devam eder, müsveddelerinde de titiz olacaksın” derdi. Bugün akademik olmayan sosyal medya yazışmalarım da dahi imla konusunda taviz vermeye çalışıyorsam, bu, merhum hocamın uyarıları sayesinde olmuştur.

Kendine ait telif çalışmalarında hatırımda kalan bir husus, fişleme sistemi gibi eski yöntemlerle çalışmaya devam etmesiydi. Masasının üzerindeki ahşap fiş çekmecesini özenle istiflenmiş yüzlerce bilgi fişi ile doluydu. Bunları hem metinlerinde hem de ders esnasında bilgi vermek için ustaca kullanırdı. Odasındaki kitapları evvelce yaşadığı kayıp vakalarının tedirginliğine ve bu endişesini bizimle paylaşmasına rağmen kullanmamıza izin verirdi. Yaklaşık altı yıl süren tez beraberliğimiz samimiyet, şefkat ve nezaket çerçevesinde yürüse de disiplin anlayışından hiç taviz vermedi. Görüşmelere mücbir sebeplerle gelemediğim zaman bir sonraki görüşmemizde rahatsızlığını hissettirir, hatta birkaç hafta gelememişsem tanımamış gibi yaparak bir süre de olsa mahcubiyet girdabında kalmamı isterdi. Tezin son rötuşlarını yapmaya başladığımız 2000 yılının Aralık ayında, Eskişehir'deki ders yoğunluğum münasebetiyle yanına gidemeyince arayıp mazeret beyan etme teşebbüsümde bulundum. Fakat kızdığını hissedince yapmam gereken bir dersi bölüm arkadaşlarımdan Numan Elibol'a emanet ederek apar topar İstanbul'a geldim. Bununla birlikte, dönemin bölüm başkanı ve dekanı bu izinsiz gidişe soruşturma başlatınca Mücteba hocam üzülmüş ve benim bilgim dışında dekanımıza hitaben bir mektup kaleme almış. Dekanımız mektup kendisine ulaştınca yanına çağırarak hocamızın beni koruma gayretine hayran olduğunu ve soruşturmayı sonlandırdıklarını söyledi. Hadisenin en güzel tarafı da hocamın özenle yazdığı mektubunu hatıra olsun diye bana vermesiydi. Merhum hocamızın hem himaye-perverliğinin hem de el yazısı ve imzasının görülmesi bakımından önemli bulduğum mezkûr mektubunun görüntüsünü burada yayınlamayı uygun gördüm (bk. Resim 2).

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ

Sayı :

Konu :

Istanbul

/ / 199

22 Aralık 2000

Sayın Dekanım
Prof.Dr. Yalçın Şahin.

Hudurlayacağım gibi Fakültemize Mayıs 2000 de biz grup arkadaşla gelmiş fakat toplantıyı gerçekleştirememiştik. Ancak siz kişi misafir etmiş ve bol bol Balkesiz'den bahsetmiştik. Bu defa Türk Tarih Kurumu Mayıs 2001 de konferans vermek üzere beni görevlendirdi. Size röy vermiş olduğum gibi geleceğim.

Bu arada Tarih Bölümünden Öğr.Gör. Mehmet Topal benimle Doktor tezi çalışmakta olup, Ocak 2001 de savunmaya girecek. Benim ısrarla davetini üzerine son rotüşleri yapmak üzere geldi. Ancak izinsiz gelmiş. Tabii hata yapmış. Bursa birag da ben seber oldum. Bilgilerinize arz olunur.

Çalışmalarınızda başarılarınızın devamını dilerim. Saygılarımla

Prof.Dr. Mütebe İlğürel
Tarih Bölümü Başkanı

Mücteba İlgürel hocamızın ilme ve âlime verdiği değeri, kendi hocalarından bahsederken gözlerindeki minnet ve şükran pırıltılarından anlamak mümkündür. Çok mütevazı ve çileli bir hayat yaşamış olmasına rağmen, ilim mahfillerinde bulunmanın hazzıyla “Bu işin doğası zaten böyle, başkaca olması da zaten beklenemezdi, daima ibadet anlayışıyla çalışmamız elzemdi” diyerek müşteki olmazdı. Taviz vermediği konulardan biri de milliyetçiliği ve Balıkesir sevdası idi. Türk tarihi boyunca teraküm eden değerlerimizden vazgeçmememizi, bu toprakların rengini ve kokusunu nesilden nesile aktaran eserlerimizin muhafaza edilmesi lüzumunu hatırlatırdı. Hakkında bir yazı kaleme aldığı Kadıköy’deki Halid Ağa Çesmesi’nden sık sık bahseder, sağına soluna çöp atılan bu nadide eserin uğradığı hürmetsizlikten dolayı rahatsızlığını dile getirirdi. Kılık-kıyafet konusuna olan hassasiyeti ise yine hocamızın temayüz eden vasıflarındandı. İlim camiasının bir neferi olduğumuzu ve daima bakımlı olmamız gerektiğini bazen sözle bazen tavırları ile hissettirirdi. Bisikletle gelip gider, araçlarına otopark yapmak için bahçelerindeki ağaçları kesenleri her fırsatta eleştirirdi.

Mücteba İlgürel hocamızın ve maiyetindeki Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarının Eskişehir seyahatleri hayat serüvenimizin belki de en renkli sayfalarıydı. Biri 1999’da tanzim ettiğimiz “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunun 700. Yılı Sempozyumu”, diğeri daha sonra münhasıran gezme amaçlı bu iki ziyaret, ilmî yönden olduğu kadar Eskişehir’in tarihî ve doğal zenginliklerini böylesine kıymetli bir heyetle beraber dolaşmamız bakımından önemliydi. Mücteba hocamız geziler sırasında fıkraları ve her tondan icra ettiği kahkahaları ile şüphesiz bu programların odak noktasıydı. Hocamızın Eskişehir ziyaretleri sırasında keşfettiğim ve hayranlığımı saklayamayıp arkadaşlarımla paylaştığım bir yönü de etkili sunum kabiliyeti idi. Gerek sempozyum sırasında gerekse Tarih Bölümü öğrencilerine hitap ettiği esnada kendinden emin ve rahat konuşma biçimi ile bilgeliğine sunum ustalığını da ekleyerek devleşmişti.

Resim 3: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Necla Özdemir Konferans Salonu (1999)

Merhum hocamızla yüz yüze son görüşmemiz, Ali Akyıldız hocamızın evladının Kadıköy’de 19 Eylül 2021 tarihinde yapılan düğünü vesilesiyle oldu. Sağlığı ve morali gayet yerinde idi. Uzun yıllar tez haliyle tozlu raflarda bekleyen *Nusretnâme*’yi yayınlayıp kendilerine ithaf etmemden memnun olmuştu. Tabii bu konuda her görüşmemizde “Ne oldu *Nusretnâme*?” diyen Ali Akyıldız hocamız ve eserin yayınlanmasına önyak olan İlhami Yurdakul ve Muzaffer Doğan hocalarımızın da hakkını teslim etmem gerekir. Telefonla yaptığımız son görüşme ise 2024 yılının 18 Haziran’ında oldu. Kurban Bayramı tebriği için aramıştım, lâkin bir türlü sağlıklı konuşamıyorduk ve yanlışlıkla kapama tuşuna bastığı için görüşme sonlanıyordu. Oğlunun desteğiyle konuşmayı güçlükle tamamlayabildik. Sesinden bitkin ve sıkıntılı olduğu anlaşılıyordu. Buna rağmen yine çok sevdiği Muzaffer Doğan hocaya selam söylemeyi ihmal etmedi. Oğluna, aracımıla İstanbul’a gelip hocamı ve değerli eşleri Sevim Hanım’ı alıp Eskişehir’de birkaç gün konuk etmek istediğimi söylediğimde, sağlığının buna müsait olmadığını beyan edince içimdeki sızı kavileşti; “Hocamın durumu ciddi galiba” diyerek hislendim. 24 Ağustos günü geldiğinde meslektaşım Ömerül Faruk Bölükbaşı’nın telefonu ile acı haberi aldım. Bu vefatla Osmanlı tarihçiliği adeta bir uzvunu yitirmişti; lâkin benim gönlüme düşen acı, bir evladın babasını kaybetmesine mümasildi. Balıkesir’de defnedileceğini öğrendiğimde ailevî ve mücbir sebeplerle cenazeye katılamayacağımı bildirdim. Bu durum, yapmayı çok isteyip de yapamadığım en mühim görev ağırlığıyla içimde hep bir ukde olarak kalacak. Değerli hocamızın ruhu şâd, mekânı cennet olsun. Allah yakınlarına ve öğrencilerine sabırlar versin.

“Öldükten sonra unutulmamak isterseniz, ya okunmaya değer şeyler yazın ya da yazılmaya değer şeyler yapın.”

(Benjamin Franklin)

1972 yılına ait bir hatıra.

Resim 4: Soldan sağa Mustafa Çetin Varlık, Mücteba İlgürel, İsmet Miroğlu.
Oturan Şehabeddin Tekindağ

Fotoğraf: Mustafa Çetin Varlık Arşivi

kadim

*“Kadim oldur ki
—evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.